

ROMA HÜQUQU

QANUN 2005

Az2

**Dərslik hüquq elmləri doktoru İlyas Abbas oğlu
İsmayilov və Mətanət Paşa qızı Əsgərova
tərəfindən çapa hazırlanmışdır**

Məsul redaktor: *h.e.d. İ.A. İsmayilov*

Rəyçilər: *h.e.d., professor İ.M. Rəhimov*
f.e.d., professor S.H. Daşdəmirov

İ.B. Novitski. ROMA HÜQUQU

(Azərb. dilində, 288 s.)

Təkrar nəşr

“Гуманитарное знание” assosiasiyası “TEİS”

M.V. Lomonosov adına

MOSKVA DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

İctimai elmlər Mərkəzi

Dərslik Roma hüququ sahəsində görkəmli alim olan İ.B. Novitski tərəfindən ali hüquq təhsilinin tələbləri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Dünya hüquq mədəniyyətinin ilkin mənbələrindən biri olan Roma hüququ inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin hüquqşünasları tərəfindən qəbul edilmişdir. Roma hüququnda işlənib hazırlanmış kateqoriya və anlayışlar demək olar ki, bütün hüquq sistemləri tərəfindən qəbul edilmiş və hüquqşünasların ünsiyyət dilinə çevrilmişdir. Azərbaycan hüquqşünaslarının Roma hüququnun əsas mənbələrindən istifadə etməsinin çətinliyini və onların Azərbaycanda olmamasını nəzərə alaraq dərslik Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

1203021100-151
Q _____ 05-151
AB 022051

Az2

© Qanun – 1999

© Qanun – 2004

© Qanun – 2005

GİRİŞ

§ 1. "Roma mülki hüququnun əsasları"nın predmeti

§ 2. Hüquq tarixində Roma hüququnun rolu. Müasir hüquqşünas üçün onun əhəmiyyəti

§ 1. "Roma mülki hüququnun əsasları"nın predmeti

1. "Roma hüququ" termini ilə antik Romanın, quldarlıq formasiyasının Roma dövlətinin hüququ ifadə olunur. Bu dövlətin və bütövlükdə Roma hüququnun bütün sisteminin inkişaf tarixi xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi kursunda öyrənilir.

"Roma mülki hüququnun əsasları"nın öyrənilməsinin predmetini prinsipat adlandırılan dövrün (eramızın ilk üç əsri - klassik Roma hüququ dövrü), habelə mütləq monarxiya dövrünün (eramızın III əsrinin sonundan VI əsrin ortalarına qədər) əmlak hüququnun mühüm institutları (bununla əlaqədar həmçinin ailə hüququnun) təşkil edir.

Müasir hüquq sistemlərində "mülki hüquq" termini ilə əsasən mövcud cəmiyyətdə əmlak münasibətlərini nizama salan hüquq sahəsi ifadə olunur.

Latın dilində "mülki" sözü, ümumiyyətlə desək, **civilis** sözü uyğun gəlir. Ancaq Roma hüququnda **ius civile** öz məzmununa görə müasir "mülki hüquq" termininə uyğun gəlmir. Roma hüququnda "ius civile"nin müxtəlif mənası vardır. Bu terminlə ilk növbədə öz təsirini müstəsna olaraq Roma vətəndaşlarına - kviritlərə göstərən qədim milli Roma hüququ ifadə olunur; ona görə də bu hüquq, habelə kvirit hüququ da adlandırılır. Bu mənada "ius civile"nin təsir dairəsi bütün Roma əhalisini (pereqrin adlandırılanlar da daxil olmaqla) əhatə edən "xalqların hüququna" (**ius gentium**) qarşı qoyulur. **Ius gentium** həm pereqrinlər arasında, həm Roma vətəndaşları arasında, həm də onların biri-biriləri arasında baş vermiş əmlak münasibətlərini nizama saldığından Roma mülki hüququnun bir növü idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Roma hüquqşünasları **ius gentium** termini ilə onlara görə daha geniş fəlsəfi kateqoriyanı təsəvvür edən - bütün xalqlar üçün ümumi

olan hüququ ifadə edirdilər; onlar belə hesab edirdilər ki, bura insanın təbiəti tərəfindən irəli sürülən ifadə qaydaları daxildir, bu kateqoriyanı onlar habelə **ius naturale**, təbii hüquq termini ilə də ifadə edirdilər.

Ius civile termini digər hallarda pretorların (həm də bəzi başqa magistratların) təcrübəsində təşəkkül tapan hüquq sisteminə qarşı qoyulur və pretor hüququ adlandırılır (bax: aşağıda, bənd I (sonradan - b.), § 3). Bu müqayisədə **ius civile** xalq iclaslarından, sonralar senatdan gələn hüquq normalarını ifadə edirdi (bax. aşağıda, b.1, § 2).

Beləliklə, Romada mülki hüquqa (müasir mənada) müəyyən dərəcədə göstərilən üç sistemin - Sivil hüququ, xalqlar hüququ və pretor hüququnun məcmusu uyğun gəlirdi. Bütün bu məcmunu vahid terminlə ifadə etmək üçün ən əlverişlisi **ius privatum**, xüsusi hüquqdur.

2. Xüsusi hüquq ümumi hüquqa (**ius publicum**) qarşı qoyulur. Klassik dövrün Roma hüquqşünaslarından biri olan Ulpian¹ hüququn bu iki sistemi arasındakı fərqi belə müəyyən edir: "Ümumi hüquq" "**ad statum rei Romanae spectat**" (hər fən Roma dövlətinin statusuna, vəziyyətinə aid olan, müraciət edən - İ.N) hüquqdur, xüsusi hüquq isə "**ad singularum utilitatem**"-a (yəni ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını, mənafeələrini nəzərdə tutur - İ.N) aid olan hüquqdur. Beləliklə, Ulpianın fikrincə, xüsusi hüquq və ümumi hüquq sahələrinin fərqləndirilməsi meyarı hüquqla qorunan maraqların xarakterləridir: dövlət maraqlarını qoruyan hüquq normaları ümumi hüquq sahəsinə, ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını qoruyan hüquq normaları isə xüsusi hüquq sahəsinə aiddir.

Roma hüquqşünasları tərəfindən hüququn ümumi və xüsusiyyə bölünməsi müasir hüquq sistemlərinin çoxunda qəbul edilmişdir. Bəzi ölkələrdə, məsələn Fransa və Almaniyada mülki hüquq (**Burderliches Recht, droit civil**) ticarət hüququ ilə nizama salınan ticarət xarakterli münasibətlər istisna olunmaqla, dövriyyə subyektlərinin əmlak münasibətlərini nizama salan hissəsini ifadə edir. Mülki hüquq ticarət hüququ ilə birlikdə xüsusi hüququ təşkil edir: bu axırncı **Privatrecht** termini mülki hüququn sinonimi kimi işlədilir.

3. Ümumi və xüsusi maraqların yuxarıda göstərilən müqayisəsinə uyğun olaraq hüququn ümumi və xüsusi sahələri də (yaxud I b-in axı-

¹ D.1.1.2, (Bax: dərsliyin **Əlavələri** "İxtisarların izahı")

rında göstərilən geniş mənada mülki hüquq) ayrı-ayrı ictimai münasibətlərin nizama salınma xarakteri (metodu) üzrə də fərqləndirilirdi.

Ümumi hüquq üçün **ius publicum privatorum pactis mutari non potest** (D.2.1.4.38), yəni ümumi hüququn normaları ayrı-ayrı şəxslərin razılığı ilə dəyişdirilə bilməz prinsipi xarakterik idi. Ayrı-ayrı şəxslər, ümumiyyətlə hüquq normalarını dəyişdirə bilməzlər; lakin bu göstərilən müddədə belə bir məna ifadə olunur ki, tərəflərin başqa məzmunlu saziş bağlamaları vasitəsilə konkret halda ümumi hüquq normalarının təsiri qəti ola bilməz. Müasir nəzəriyyədə belə hüquq normaları imperativ, amiranə, qeyd-şərtsiz məcburi hüquq normaları adlandırılır.

İmperativ normalara xüsusi (mülki) hüquq sahəsində də rast gəlinir; məsələn, Romada qəyyumluq institutu xüsusi (mülki) hüququn institutudur, lakin bu instituta aid olan bəzi məsələlər (məsələn, qəyyum tərəfindən qəyyumluğa götürülənin əmlakının özgəninkiləşdirilməsi) imperativ normalarla nizama salınırdı. Lakin xüsusi (mülki) hüquq üçün onlar səciyyəvi deyildir. Hüququn bu sahəsində bir tərəfdən, təşəkkül tapmış münasibətləri maraqlı şəxslərin özlərinin müəyyən etmələrinə imkan verən normalar (səlahiyyətverici normalar adlandırılan) üstünlük təşkil edir; məsələn, XII cədvəl qanunlarında borc müqaviləsi bağlayan tərəflərə bu münasibətləri özlərinin müəyyən etməsi imkanı verən norma var idi: "... onlar necə razılaşırlarsa, qoy elə də olsun, **"ita ius esto"**, bu razılıq qoy qanun kimi olsun". Digər tərəfdən əsl (mülki) hüquqda çoxlu elə normalar var idi ki, onlar ancaq (səlahiyyətverici normalarla) münasibətləri özləri müəyyən etmək hüququ verilən maraqlı tərəflər bu hüquqdan istifadə etmədikləri ayrıca, konkret halda tətbiq olunurdu (tamamlayıcı, şərtiməcburi, dispozitiv² normalar; məsələn, səlahiyyətverici norma ilə Roma vətəndaşına vəsiyyətnamə tərtib etməyə və burada kimi özünün varisi olmasını göstərməsinə hüquq verilirdi. Əgər konkret vətəndaş bu hüquqdan istifadə etməzdisə, onda dispozitiv norma kimin varis olacağını göstərirdi). Normanın səlahiyyətverici xarakteri hər bir halda o deməkdir ki, konkret münasibət imperativ norma ilə nizama salınmayıb, tərəflərin özü tərəfindən müəyyən olunub.

² Ümumiyyətlə müasir nəzəriyyədə "dispozitiv norma" termini bəzən səlahiyyətverici normaların ifadəsi üçün işlədilir.

4. Romada mülki hüququn (geniş mənada), yaxud da xüsusi hüququn təsir dairəsi çox geniş idi. Digər hüquq qaydalarında ümumi-hüquqi etiraf edilən münasibətlərdən bəziləri də mülki hüquqi münasibətlər hesab edilirdi; məsələn, oğurluq Roma hüququnda **delictum privatum**, xüsusi hüquq pozuntusu sayılırdı, Halbuki sonraki bütün formasiyalarda oğurluq cinayət hesab edilirdi, yəni ümumi hüquqa aid edilirdi.

Hüquqşünas Ulpianın sözlərinə görə (D.1.1.1.2), ümumi hüquqa **sacra** (dini ayinlər məsələləri), **sacer dotes** (kahinlərin hüquqi vəziyyətinə aid məsələlər), **magistratus** (magistratların hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi) aid edilirdi. Bu siyahını qəti hesab etmək olmaz.

Roma mülki (xüsusi) hüququnun əsas institutları aşağıdakılardır: mülkiyyət hüququ; əşyaya digər, daha məhdud hüquqlar; müqavilələr və digər öhdəliklər; ailə hüquq münasibətləri; varislik. Roma mülki (xüsusi) hüququna xüsusi hüquqların müdafiəsi məsələləri, xüsusilə iddialar haqda təlim (Roma hüququnda olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən) də aid idi.

5. Roma mülki (xüsusi) hüququ haqda vahid hüquq sistemi kimi danışmaq tarixi baxımdan düz olmazdı, deməli, həm də elmi olmazdı. Roma tarixinin respublika dövründə Roma mülki (xüsusi) hüququ **ius civile** və **ius gentium** sistemləri (yuxarıda göstərilmiş) şəkildə paralel inkişaf edirdi, o zamanda da prinsipat dövründə son inkişafını tapan pretor hüquq sistemi əmələ gəlməyə başladı. Zaman keçdikcə **ius civile** və **ius gentium** yaxınlaşmağa başladı. Bu hər iki sistemlər praktiki tətbiqdə bir-birlərinə daimi qarşılıqlı təsir göstərirdi; bir sistemin digərinə təsir etməsi müşahidə olunurdu. "**Ius gentium**"un "**ius civile**"yə təsiri daha əhəmiyyətli idi. Çünki daha inkişaf etmiş xalqların hüquqlarını öz canına çəkmiş birinci sistem üçün qədim Sivil hüququna xas olan formalizm o qədər də səciyyəvi deyildi və o, ölkənin təsərrüfat həyatının tələblərinə daha çox cavab verirdi. "**Ius gentium**"un təsirinin həyata keçirildiyi kanallardan biri pretor ediktləri idi (bax, aşağıda, § 3 bölmə I); çox vaxt "**ius gentium**"un əsas prinsipləri Sivil hüquqa nüfuz edirdi (məsələn, bəzi qeyri-formal müqavilələrin hüquqi qüvvəsinin etiraf edilməsi).

Əks təsir də mövcud idi: Sivil hüququn bəzi normaları "ius gentium"a nüfuz edirdi (məsələn, XII cədvəl qanunlarına görə oğurluq haqda normalar pereqrinlərə tətbiq olunmurdu; təcrübədə bu normalar pereqrinlərə də tətbiq edilirdi).

Klassik dövrdə xüsusilə Karakallanın (eramızın 212-ci ili) ediktinin nəşrindən sonra öz kəskinliyini itirsə də ius civile və ius gentium arasında fərq yenə də müəyyən əhəmiyyətini saxlayırdı. Bu fərqə görə əyalətdə yaşayanlar Roma vətəndaşlığı hüququ əldə edirdilər. Yustinianın zamanında (eramızın VI əsrinin ortalarında) ius civile və ius gentium vahid hüquq sistemini təşkil edirdilər. Bu vahid hüquq sistemində ius gentium daha inkişaf etmiş hüquq kimi üstünlük təşkil edirdi.

Bununla yanaşı eramızın I əsridə ayrı-ayrı əyalətlərin, əsas etibarilə Şərq əyalətlərinin (Misir, Yunan hüququ və i.a.) hüquqlarının yerli xüsusiyyətləri aydın görünməyə başlayır. Yunan mədəniyyəti şəhərləri zəbt edildikdə nadir hallarda xüsusi hüququn bəzi milli xüsusiyyətləri etiraf edildi (məsələn, şəhər icması - civitas vətəndaşları arasında olan xırda mübahisələri həll etmək üçün əvvəlki məhkəmələr saxlanılırdı və i.a.). İmperator rejiminin mərkəzləşdirmə meyilləri tabe edilmiş xalqların hüquqlarının ümumi imperiya qanunvericiliyi tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılması cəhdlərinə gətirib çıxardı. Lakin yerli hüququ tamamilə sıxışdırmaq mümkün olmadı; o, heç olmasa subsidiar (yardımçı) hüquq əhəmiyyətini saxlayırdı. Üstəlik Yunan və Şərq hüququ ümumi imperiya Roma hüququnun özünə də təsir göstərirdi. Yunan və ümumiyyətlə, Şərq mənşəli bir sıra mülki-hüquqi institutları sadalamaq olar: məsələn, ipoteka - borc hüququnun formalarından biri (bax, aşağıda, V bölmə, §7, b.2-3), sinqraflar və xiroqraflar - borc qəbzləri (bax, aşağıda, VII bölmə, II fəsil, b.2) və Yunan mədəniyyətinin Roma mədəniyyətinə təsirinin ifadəsindən biri bundan ibarət idi³.

Roma hüququnun yerli xüsusiyyətləri əsas etibarilə papirusların, qədim yazıların öyrənilməsində aşkar edilir (bax, aşağıda, I bölmə, §1, b.4). "Roma mülki hüququnun əsasları" kursunun dairəsi Roma

³ Yunan fəlsəfəsinin Roma hüquqşünaslarına təsiri Moskva Universitetinin professoru P.E.Sokolovskinin alman dilində yazılmış kitabında tədqiq edilir. (Die Philosophie im Privatrecht. I-II. Halle, 1902).

imperiyasının ayrı-ayrı vilayətlərinin hüququnun bu yerli xüsusiyyətləri üzərində dayanmağa imkan vermir.

6. Dərsləkdə şərh etmə sistemi əsasən İnstitusiyaya adlandırılan, Roma hüquqşünaslarının elementar dərsləklərinin yazıldığı sistemdir (II əsrdə hüquqşünas Qayın İnstitusiyası xüsusilə məşhur idi (bax, aşağıda, I bölmə, 4, b.4). İnstitusiyaya üç əsas hissədən ibarət idi: **personae** (şəxslər, hüququn subyektləri haqqında təlim), **res** (əşyalar, öhdəliklər haqqında təlim), **actiones** (əqdlər haqqında iddialar). Bu dərsləkdə "Giriş"-dən sonra "Hüququn mənbələri" bölməsi verilir, çünki mənbələri öyrənmədən predmeti öyrənmək mümkün deyildir. Sonra (II bölmədə) əqdlər haqqında təlim şərh edilir, çünki Roma mülki prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə iddialar haqqında təlimlə tanış olmadan bir sıra Roma mülki hüquq institutlarını dərk etmək olmaz. Bundan sonra (İnstitusiyanın sisteminə uyğun olaraq) şəxslər haqqında təlim və bununla əlaqədar ailə-hüquq münasibətləri (III və IV bölmə), əşya hüququ (V bölmə), öhdəçilik hüququ (VI - VII bölmələr) gəlir. Axıncı bölmədə (VIII) vərəsəlik hüququ verilir, çünki o əmlak hüquqlarının bütün növləri ilə tanışlığı tələb edir.

§ 2. Hüquq tarixində Roma hüququnun rolu.

Müasir hüquqşünas üçün onun əhəmiyyəti

1. Vaxtilə Roma hüququnu "yazılı ağıl" (**ratio scripta**) adlandırırdılar. Aydın ki, əmlak münasibətlərinin mürəkkəb sahələrinin, xüsusilə də ticarət (kommersiya) dövriyyəsinin nizam salınmasında müasir xüsusi hüquq olduqca irəli getmişdir. Lakin bir çox yeni hüquqi konstruksiyalar kəpici kimi məhz Roma hüququnda işlədilib hazırlanmış başlıca elementar anlayış və kateqoriyalar əsasında təşəkkül tapmışlar. Bu baxımdan Roma xüsusi hüququ, mülki və ticarət qanunvericiliyinin öyrənilməsi, yüksək ixtisaslı hüquqşünas kadrlarının hazırlanması üçün baza olaraq qalmaqda davam edir.

2. Roma hüququnun əhəmiyyəti onun təkcə hüququn sonrakı inkişafına deyil, həm də bütövlükdə mədəniyyətin inkişafına göstərdiyi nəhəng təsirlə müəyyən olunur.

Roma hüququ adi əmtə sahiblərinin (alıcı və satıcı, borc verən və borclu, müqavilə, öhdəlik və i.a.) bütün mühüm hüquq münasibətlərinin misilsiz dəqiqliklə işlənilib hazırlanması ilə xarakterizə olunur.

F.Engels hətta deyirdi ki, "Roma hüququ xüsusi mülkiyyətin hökmran olduğu cəmiyyətin ziddiyyətlərinin və həyat şəraitlərinin o dərəcədə klassik hüquqi ifadəsidir ki, bütün sonrakı qanunvericiliklər ona heç bir əhəmiyyətli dəyişikliklər edə bilmədilər"⁴.

Roma hüququnun bu xüsusiyyətləri inkişaf edən orta əsr Avropasının sənaye və ticarətinin daha təkmilləşdirilmiş hüquqi üstqurum tələb etdiyi, feodal adəti hüquq normalarının həyatın tələblərinə cavab verə bilmədiyi zaman Roma hüququnun mənimsənilməsi kimi maraqlı bir proses başlanmasına imkan yaratdı.

Mənimsənilmə vasitəsilə orta əsr dövlətlərinin həyatına daxil olmaqla Roma hüququ sonradan mülki hüququn sonrakı məcəllələşdirilməsinə də qida verdi.

3. Mülki hüquq nəzəriyyəsi də Roma hüququnun şirələr ilə qidalanıb. Odur ki, Roma hüququnu bilmədən, mülki hüququ kifayət qədər dərin öyrənmək mümkün deyildir. Hüquqi nəzəriyyələr və təcrübədə özünə dərin kök salmış bir sıra termin və anlayışları (məsələn, restitusiya, vindikasiya, universal varislik, vərəsəlik transmissiyası və i.a.) onları ancaq təhsilin başlanğıcında öyrəndikdə daha yaxşı mənimsənilə bilər. Əlbəttə, bəzi hallarda müasir mülki hüquq Roma hüququnda yaranmış terminlərdən istifadə etmədən də uğurla keçinə bilər (məsələn, Rusiya Federasiyasının mülki məcəlləsində "hüququn sessiyası" Roma hüququ termini əvəzinə iş üçün heç bir zərəri olmayan "hüququn güzəşti" termini işlədilir). Ancaq bir çox hüquq sistemlərində Roma terminləri və anlayışları saxlanılır və ona görə onların mənasını aydın başa düşmək hüquqşünasa çox vacibdir.

4. Daha sonra, təriflərin dürüstlüyü, ümumiyyətlə gözəl hüquqi texnika ilə fərqlənən Roma hüququ hüquqi kateqoriyaları fərqləndirmək və dəqiq ifadə etmək vərdişləri əldə etməkdə müasir hüquqşünasa yardımçı ola bilər.

Hüquqi texnikaya malik olmaq isə həm qanun yaradıcılığı işində və həm də qanunun düzgün tətbiq edilməsi üçün çox zəruridir. Qanunlar nəinki hamı üçün aydın olan dildə, habelə elə ifadə olunmalıdır ki,

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е. Изд. Т. 21. С. 412.

qanunun redaksiyası, onun mətni qanunvericinin demək istədiyinə uyğun olsun. Qanunun qısa və dürüst ifadəsi, qanunvericinin nizama salmaq istədiyi bütün münasibətləri əhatə etməsi zəruridir, ancaq eyni zamanda qanunun redaksiyası qanunvericinin onun təsir dairəsinə aid etmək istəmədiyi münasibətlərə də tətbiq etməyə səbəb olmamalıdır. Qanun ümumi normadır, ümumi isə ayrıcanın bütün zənginliyini əhatə etməlidir. Qanunvericiyə göstərilən bütün tələblərin həyata keçirilməsi yüksək hüquqi texnikaya sahib olmağı nəzərdə tutur.

Həmçinin ümumi normalardan konkret həyat halları üçün nəticə çıxaran qanunu tətbiq edən də inkişaf etmiş hüquqi texnikaya malik olmalıdır. Qanunu tətbiq edən hüquqşünasın qanunun ümumi normalarını, habelə konkret həyat hadisəsinin faktiki tərkibini təhlil etməyi və nəticə etibarilə düzgün nəticə çıxarmağı bilməsi zəruridir. Formulların dəqiqliyi və aydınlığı ilə fərqlənən Roma hüququ belə yanaşmanın normal nümunəsidir.

I BÖLMƏ

ROMA HÜQUQUNUN MƏNBƏLƏRİ

§ 1. Hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri

§ 2. Adət hüququ və qanunlar

§ 3. Magistratların ediktləri

§ 4. Hüquqşünasların fəaliyyəti

§ 5. Roma hüququnun məcəllələşdirilməsi

§ 1. Hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri

1. Roma tarixçisi Tit Livi XII cədvəl qanunlarını bütün ümumi və xüsusi hüququn "**fons omnis publici privatigie iuris**" mənbəyi adlandırdı. Bu ifadədə "mənbə" sözü Roma hüququnun qüdrətli ağacının sayəsində cücərib boy atdığı kök mənasında işlədilmişdir. Livi "mənbə" termini ilə Roma hüququnun inkişafının başlanğıcına işarə edirdi.

Roma hüququna dair iki min il ərzində toplanmış müxtəlif xalqların hüquq ədəbiyyatında (habelə müasir hüquq üzrə olan ədəbiyyatda) "hüququn mənbəyi" ifadəsi müxtəlif mənalarda işlədilir: 1) hüquq normalarının məzmununun mənbəyi kimi; 2) hüquq normalarının əmələ gəlməsi (yaranması) üsulu, forması kimi; 3) hüququn dərk edilməsi mənbəyi kimi.

2. Hüququn məzmununun əsas mənbəyi cəmiyyətin maddi həyat şəraitidir. Bu cəhəti həmişə, xüsusilə də quldarlıq cəmiyyətinin hüququnu öyrəndikdə nəzərə almaq lazımdır. Məhsuldar qüvvələrin vəziyyətinə uyğun olaraq quldarlıq quruluşunda istehsal münasibətlərinin əsasını istehsal vasitələri və istehsal işçilərinin (qulların) üzərində qul sahibinin mülkiyyəti təşkil edir. Roma hüquq normaları-

nın məzmununun mənbəyi Roma quldarlıq cəmiyyəti həyatının məhz bu şərtlərindəndir.

3. "Hüququn mənbəyi" ifadəsinin hüquq ədəbiyyatında işlədilməsinin digər mənası bu və ya digər hüquq norması hansı yollarla, hansı kanallar üzrə əmələ gəlir, törədilir - sualına cavab verir.

"Hüququn mənbəyi" termininin birinci mənası ilə dolaşlıqlıq baş verməsin deyə, bu halda hüququn əmələ gəlmə formaları haqqında, yaxud hüquq yaratmanın formaları haqqında, yaxud hüququn ifadə formaları barədə danışmaq daha düzgün olardı. Roma hüququnda onun tarixi boyunca aşağıdakılar hüquq yaratmanın formaları olmuşdur: 1) adət hüququ; 2) qanun (respublika dövründə xalq iclaslarının qərarları; prinsipat zamanında senatuskonsultlar, senatın prinsepsin iradəsini pərdələyən qərarları; mütləq monarxiya dövründə - imperatorun konstitusiyaları); 3) magistratların ediktləri; 4) hüquqşünasların fəaliyyəti (yurisprudensiya) (Bu dörd formanın hər biri haqda bax. irəlidə, § 2,4.).

4. "Roma hüququnun mənbələri" ifadəsi həmçinin Roma hüququnu dərk etmənin mənbəyi mənasında da işlədilir. Bura aiddir: hüquqi abidələr, məsələn, imperator Yustinianın məcəllələşdirməsi (bax, aşağıda, § 5,b.4-9); Roma hüquqşünaslarının əsərləri və i.a; xüsusilə Roma tarixçilərinin: Tit Livinin (e.ə. I əsrin sonu - eramızın I əsrinin əvvəli); Tasitin (eramızın I-II əsrləri), Avl Helliyanın (eramızın II əsrinin ikinci yarısı), Ammian Martsellinin (eramızın IV əsri); Roma antikvarlarının ("qrammatiklərinin"); Varronun (e.ə. II-I əsrlər), Festin (eramızın I əsri)⁵; Roma natiqlərinin (xüsusilə Siseronun, e.ə. I əsr); Roma yazıçılarının: "komediyaalarında hüququn vəziyyətinə dair xeyli göstərişlər olan Plavtın və Terensiyanın; liriklərin və satiriklərin (Katulla, Horasiya, Yuvenala və b.); filosof Senekanın və b. əsərləri.

Bizə gəlib çatan ağac, daş, tunc üzərində (məsələn, "Heraklin cədvəli", üzərində bələdiyyə quruluşu haqda qanunun yazıldığı tunc lövhə), tikililərin divarlarında (məsələn, eramızın 79-cu ilində Vezuvi vulkanının püskürməsi nəticəsində lavaların altında qalmış Pompey

⁵ Eramızın II əsridə Fest adında başqa bir qrammatist də yaşamışdı, lakin az məşhur idi.

şəhərinin qazıntılarında tapılmış yazılar) və i.a. yazılar Roma hüququnun dərk edilməsinin mühüm mənbələridir. Yeni dövrdə (XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq) qədim yazıları xüsusi nəşrdə **corpus inscriptionum latinarum** (latın yazılarının külliyyatı) dərc etməyə başladılar. Bu nəşrin üzərində tarixçilər Mommsen, Dessau, Hübner, Qirşfeld və b. olduqca çox işlədilər. Hüquqi tərəfdən daha əhəmiyyətli yazılar Brunsun "Roma hüququnun mənbələri" (Bruns. Fontes iuris romani) kitabının 7-ci nəşrində (1909-cu il) verilir. Qədim yazıların öyrənilməsinə tarix elminin xüsusi sahəsi - epigrafika həsr edilmişdi.

Roma hüququnun dərk edilməsinin qiymətli mənbəyi papiruslardır. Onların öyrənilməsinə tarix elminin xüsusi sahəsi - papirologiya həsr edilmişdir. Roma mülki (xüsusi) hüququ üçün papiruslar çox əhəmiyyətli idi. Onlar, birincisi, hüquq normalarının həyatda tətbiq edilməsi haqda mühakimə yürütməyə imkan verir (çünki papiruslarda müxtəlif müqavilələr ümumi nümunə kimi deyil, müəyyən şəxslər arasında bağlanan konkret müqavilələr kimi, habelə digər hüquqi aktlar və i.a. ifadə olunur); ikincisi, papiruslar Roma dövlətinin ayrı-ayrı əyalətlərinin hüququnda yerli xüsusiyyətləri öyrənmək üçün zəngin material verir. Ümumi imperiya əhəmiyyətli sənədləri əks etdirən papiruslar da vardır; məsələn, papirusda əyalət adamlarına Roma vətəndaşlığı hüququ verilməsi haqda Antonin Karakallın edikti (eramızın 212-ci ili, **Constitutio Antonina** adlanan) qalmışdı. Papiruslarla tanış olmaq üçün bu nəşrlər çox qiymətlidir: L.Mitteis und U.Wilcken. Crundzüge und Chrestomathie der papyruskunde (4 cild). Leipzig, 1912; P.M.Meyer. Juristische Papyri, Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde, Berlin, 1920. Rus dilində - Freze. O qreko - yeqipetskix papirusax (1908); yenə onun. Qreko-yeqipetskie çastno-pravoviye dokumentı (1911).

Xronologiyamı müəyyən etmək üçün numizmatika (sikkələrin öyrənilməsi və i.a.) böyük əhəmiyyət kəsb edir.

§ 2. Adət hüququ və qanun

1. Yustinianın İnstitusiyalarında (bax. irəlidə, § 5, b. 5) yazılı hüquq (**ius scriptum**) və yazılı olmayan hüquq (**ius non scriptum**) arasında fərq göstərilir. Yazılı hüquq - hakimiyət orqanlarından gələn və digər tərəfdən müəyyən redaksiyada ifadə olunan qanunlar və digər normalardır. Yazılı olmayan normalar - təcrübənin özündə təşəkkül tapan normalardır. Əgər insanların təcrübədə təşəkkül tapmış davranış qaydaları dövlət hakimiyyəti tərəfindən etiraf olunmazdysa, müdafiə edilməzdisə, onda onlar adi adətlər (məişət adlanan) olaraq qalırdılar; əgər adətlər dövlət tərəfindən etiraf edilir, müdafiə olunardysa, onda onlar hüquqi adətlər olur, adət hüququnu təşkil edir, bəzən onlara qanuni forma verən dövlət hakimiyyəti tərəfindən mənimsənildir.

2. Müəyyən bir dövrün hüququnun hansı formada ifadə olunması tarixi təsadüfün nəticəsi deyildir. Üstqurumun hüquqi hissəsinin məzmunu, onun bazisi istehsal münasibətləri tərəfindən müəyyən edildiyi kimi, hüququn forması da zamanın və məkanın ictimai-iqtisadi şəraitindən, ümumiyyətlə dövlətin siyasətini müəyyən edən bütün konkret şərtlərdən asılıdır.

Adətlərin təşəkkül tapmasının özü onların dəfələrlə tətbiq olunmasının nəticəsidir, bu halda qayda ümumi, tipik xarakter alır və əgər o, dövlət tərəfindən etiraf olunarsa, onda gələcəkdə də tətbiq olunmaq üçün məcburi normaya çevrilir.

Təcrübədə təşəkkül tapan davranış qaydaları, hələ dövlətə qədər olan həyatda da var idi, ancaq onda onlar, təbii ki, hüquqi xarakterə malik deyildi.

3. Adət hüququ Roma hüququnun əmələ gəlməsinin ən qədim formasıdır. Adət hüququnun normaları Roma hüququnda bu terminlərlə ifadə olunur: **mores maiorum** (əcdadların hüququ), **usus** (adət təcrübəsi); buraya aid etmək lazımdır: **commentarii pontificum** (kahinlərin təcrübəsində təşəkkül tapmış adətlər); **commentarii magistratum** (magistratların təcrübəsində təşəkkül tapmış adətlər) və i.a., imperator dövründə **consuetudo** (adət) termini tətbiq olunurdu.

Uzun müddət ərzində yazılı qanunlar demək olar ki, yox idi: təsərrüfat quruluşunun, ictimai və dövlət həyatının bəsitliyi dövründə, dövriyyənin inkişaf etmədiyi zamanlarda qanunlara ehtiyac yox idi, adət hüququ ilə keçinmək olurdu (üstəlik inkişafın ilk mərhələlərində ümumi norma kimi qanunların nəşri böyük çətinliklərlə bağlı idi). Guya hələ çarlıq (respublikaya qədər) dövründə *leges regiae* - çar qanunlarının çap olunması (o cümlədən müqavilələr və deliktlər haqqında 50 qanun nəşri əfsanəvi çar Servi Tulliyə aid edilir) rəvayəti mötəbər deyildir. Hətta tarixi abidə XII cədvəl qanunları (e.ə. V əsr) əslində adətlərin məcəllələşdirilməsindən ibarət idi (yunan hüququndan bəzi götürmələrlə).

Dövlət möhkəmləndikcə və genişləndikcə yazılmamış adət hüququ qeyrimüəyyənliyinə, əmələ gəlmə ləngliyinə və ümumiyyətlə artmaqda olan dövriyyəni hüququn bu formasında nizama salmağın çətinliyinə görə yazılmamış adət hüququ hüququn qənaətbəxş forması olur. Adət hüququ öz yerini qanuna və hüquq yaradıcılığının digər formalarına verir. İmperator dövründə adət hüququna bir də ona görə düşmən münasibəti göstərilirdi ki, çox böyük ərazidə vahid adət hüququ yaratmaq absurd idi, yerli adət hüququ isə imperator hakimiyyətinin mərkəzləşdirici cəhdlərinə uyğun gəlmirdi. Bununla belə yerli adət hüququ faktiki olaraq az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Hüquqşünas yazır ki, "Xalqın öz iradəsini səsvermə yolu ilə, yaxud da işlərlə və faktlarla ifadə etməsinin heç bir fərqi yoxdur⁶". Lakin imperatorlar qanunun fəaliyyətini aradan qaldıran adətlərlə ciddi mübarizə aparırdılar. Deyirdilər ki, qanun *in desuetudinem abiit* (tətbiq olunmur); belə *desuetudo* - ya XII cədvəl qanunlarının şəxsi təhqirə (*iniuria*) görə normalarının öz əhəmiyyətini itirməsi faktı misaldır.

Uzun müddət tətbiq olunduğuna görə (imperator qanunlarının birində deyilirdi, S.8.52.2) adətin nüfuzu böyükdür, ancaq o, qanundan güclü olmamalıdır.

4. Respublika dövründə **qanunlar** xalq iclaslarından keçirdi və **leges** adlanırdı. Həyatın inkişafı hüququn bu mənbəyini birinci yere çıxardı. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, respublika Romasında

⁶ D. 1.3.32. 1.

qanunlar o qədər də çox nəşr edilmirdi; hüquq yaradıcılığının spesifik Roma forması: magistratların ediktləri və hüquqşünasların fəaliyyəti (yurisprudensiya) geniş yayılmağa başlayırdı (bax. irəlidə, § 3 və § 4). Roma hüququnu səciyyələndirən mühafizəkarlığa hüquq yaradıcılığının bu axıncı iki forması yeni qanunların qəbulundan daha çox uyğun gəlirdi. XII cədvəl⁷ qanunlarından başqa aşağıdakılar da mülki hüquq üçün daha vacib əhəmiyyət kəsb edirdi: borcunu ödəyə bilməyən borclunun öldürülməsi və onun qulluğa verilməsini qadağan edən **Lex Poetelia** (Peteli qanunu), e.ə. IV əsr; **Lex Aquilia** (Akveliy qanunu), təxminən e.ə.III əsr, başqasının əşyasının məhv edilməsinə və ona zərər yetirməsinə görə məsuliyyət haqqında; **Lex Falcidia** (Falsidia qanunu) e.ə.I əsr, vəsiyyətnamə imtinalarının məhdudlaşdırılmasına dair (bax. irəlidə, VIII bölmə, V f., § 4) və i.a.

Prinsipat dövründə xalq iclasları yeni quruluşa uyğun gəlmirdi və ona görə, təbiidir ki, öz əhəmiyyətini itirməli idi. Ancaq bu dövrdə (eramızın ilk üç əsri) imperator hakimiyyəti respublika formaları arxasında gizlənməyə meyli olduğundan, qanunların senat tərəfindən qəbul edilməsi (senatus konsultlar) təsəvvürü yaranırdı. Əslində isə bu prinsipalrin "**legis vice**" kimi fəaliyyət göstərmiş sərəncamı idi, çünki prinsipalr tərəfindən **orationes ad senatum** (bax. D.2.15.8 və i.a.) edilən xüsusi çıxışlarda ifadə olunan təklifləri senat köləcəsinə qəbul edirdi. Senatuskonsultlara dair misallara hakimiyyət altında olan oğulun borc müqavilələrini iddia müdafiəsindən məhrum edən **senatusconsultum Macedonianum** (e.I əsri); qadının hər hansı bir şəkildə başqasının borcuna düşməsinə etibarsız elan edən **senatusconsultum Velleianum** (e.I əsri) və i.a. göstərmək olar.

İmperator hakimiyyətinin qəti olaraq möhkəmləndirilməsi imperatorun təkbaşına sərəncamlarının qanun kimi etiraf edilməsinə gətirib çıxardı: "**Imperatora əlverişli olan hər şey qanun qüvvəsinə malikdir**" (**legibus solutus est**, D.1.3.31). Ümumi "konstitusiyalar" adlanan imperator sərəncamları dörd növ idi: a) ediktlər - əhaliyə edilən ümumi sərəncamlar (respublika dövründən qalmış, lakin o dövrdə

⁷ Onların nəşrinə dair məlumatlar xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi kursunda verilir.

başqa məna kəsb edən termin, bax. irəlidə, § 3); b) *reskriptlər* - ayrı-ayrı işlər üzrə sərəncamlar (imperator qarşısında qaldırılmış vəsatətlərə cavablar); c) mandatlar - imperatorlar tərəfindən məmurlara verilən təlimatlar; ç) dekretlər - baxmaq üçün imperatora göndərilən mübahisəli işlər üzrə qərarlar. Mütləq monarxiya dövründə imperator qanunları *leges* adlandırılmağa başlandı; yeni terminlərə də rast gəlinir: *leges generales, sanctio pragmatica* və i.a.

§ 3. Magistratların ediktləri

1. Hüquq yaradılmasının məhz Roma hüququ üçün səciyyəvi formalarından biri magistratların ediktləridir.

"Edikt" termini *dico* (danışırım) sözündən əmələ gəlir və buna uyğun olaraq ilk əvvəl magistratın bu və ya digər məsələ üzrə şifahi elanından ibarət idi. Zaman keçdikcə edikt, qəbul olunmuş təcrübəyə görə respublika magistratlarının ediktləri vəzifənin icrasına başlayanda (artıq yazılı formada) xüsusi proqram elanı mənasını alır. Hüquqşünas Qay⁸ yazırdı ki: 1) Pretor ediktləri (Roma vətəndaşları arasında olan mübahisələr üzrə mülki məhkəmə icraatını aparan həm şəhər pretorlarının, həm də pereqrinlər arasında, habelə pereqrinlərlə Roma vətəndaşları arasında mülki məhkəmə icraatını aparan pereqrin pretorlarının ediktləri) və əyalətlərin hökmdarlarının (müvafiq olaraq əyalətlərdə), habelə 2) ticarət işləri üzrə mülki məhkəmə icraatını aparan kurul edillərinin (əyalətlərdə müvafiq olaraq kvestorların) ediktləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Kurul edilləri magistratlar üçün məcburi olan ediktlərində bu axırın-cılar onların fəaliyyətinin əsasında hansı qaydaların duracağını, hansı hallarda iddiaların veriləcəyini, hansı hallarda isə verilməyəcəyini və i.a. elan edirdilər. Magistratın il ərzində fəaliyyət proqramını əks etdirən belə ediktləri, ayrı-ayrı təsadüfi bəhanələr üzrə edilən birdəfəlik elandan fərqli olaraq, daimi adlanırdı. Formal olaraq edikt ancaq qəbul edildiyi magistratda və deməli, magistratın hakimiyyətdə olduğu il

⁸ İnstitusiyalar. I kitab, § 6.

ərzində məcburi idi (ediktin Siserona⁹ məxsus olan adı *lex annua*, bir illik qanun buradan irəli gəlir). Lakin ediktlərin hakim sinfin maraqlarının yaxşı ifadəsi olan bəndləri yeni seçilən magistratın ediktində təkrar olunur və davamlı əhəmiyyət kəsb edirdilər (hər hansı bir magistratın ediktinin bir hissəsinin onun varisinin ediktinə keçməsi *edictum tralaticium* adlanırdı).

2. Təxminən e.ə. III əsrdən başlayaraq Romada başqa İtaliya icmaları ilə ticarət geniş inkişaf etməyə başlamışdı; sonradan İtaliyadan kənar olan ölkələrlə də ticarət intişar tapdı. Eyni zamanda torpaq mülkiyyətinin maraqları bəzən qul sahibləri - kommersantların maraqları ilə ziddiyyət təşkil edən iri torpaq sahiblərinin əlində cəmləşməsi prosesi gedirdi. Lakin bununla yanaşı həm torpaq sahibləri və həm də tacirlər quldarlıq quruluşunun saxlanması eyni dərəcədə maraqlı idilər.

Beləliklə, ictimai münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşmişdi, bunun nəticəsində də sivil hüququn köhnə hərəkətsiz və hədsiz məhdud miqdarı normaları həyatın tələblərini ödəmirdi. Yeni tələblər magistratların ediktlərinin əsasən də pretor ediktinin köməyi ilə ödənməyə başlayırdı. Mülki prosesə rəhbərliyi həyata keçirərək, pretor, sivil hüququn hərfinə görə müdafiə verilməli olan hallarda iddianı rədd etməyə və əksinə, sivil hüquqla nəzərdə tutulmayan hallarda isə iddia verməyə başladı. Sivil hüququn köhnə normalarının ictimai münasibətlərin yeni düzəninə uyğun gəlməməsi nəticəsində əmələ gələn çətinliklər bu yolla aradan qaldırılırdı. Mühafizəkar romalıların xüsusi hörmətlə münasibət göstərdikləri qədim normalar ləğv olunmasa da, hüquqa mütərəqqi xarakter verildi.

Nə pretor, nə də ediktləri qəbul edən digər magistratlar qanunları ləğv etmək və ya dəyişdirmək, yeni qanun qəbul etmək və i.ə. səlahiyyətlərinə malik deyildilər; **praetor ius facere non potest** (pretor qanun yarada bilməz); məsələn, Qay (3.32) deyir ki, pretor heç kimə vərəsəlik hüququ verə bilməz. Lakin məhkəmə fəaliyyətinin rəhbəri kimi pretor sivil hüququn normasına praktiki əhəmiyyət verə, yaxud da əksinə, sivil hüququn bu və ya digər müddəasını qüvvədə

⁹ In Verrem 2, 1, 42, 109. Fest (27) edikti Lex annuaria adlandırır.

sala bilərdi. Məsələn, pretor müəyyən hallarda mülkiyyətçi olmayanı mülkiyyətçi kimi müdafiə edə (və beləliklə də sivil hüquq üzrə mülkiyyətçi olanı müdafiəsiz qoya) bilərdi, ancaq mülkiyyətçi olmayanı mülkiyyətçiyə çevirə bilməzdi. Bu ziddiyyətli vəziyyətin mənbəyini və izahını Roma dövlət hüququnun xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır: qanun magistratdan gələ bilməz, qanun xalqın iradəsini ifadə edir; magistrat isə ona məxsus olan **imperium** adlanan xüsusi hakimiyyətin əsasında məhkəmənin fəaliyyətinə rəhbərlik edir və bu qaydada müdafiəyə ehtiyacı olan və müdafiəyə layiq olan yeni ictimai münasibətlərə məhkəmə müdafiəsi verirdi.

3. Məhkəmə magistratlarının belə hüquqyaradıcı fəaliyyəti tədricən inkişaf edirdi. Əvvəllər pretor sivil hüququn nüfuzuna və qüvvəsinə toxunmurdu və ancaq sivil hüquqla nizama salınan ictimai münasibətləri məhkəmləndirərək, habelə öz iddiaları ilə onların həyata keçməsinə kömək edirdi. Hüquqsünas Papinianın ifadəsinə görə pretor bu hallarda **iuris civilis adiuvandi gratia** fəaliyyət göstərirdi, sivil hüququn tətbiqinə kömək edirdi. Məsələn, sivil hüquqa görə başqa şəxsdən sonra yaxın qohumu varis hesab edilən şəxsə, pretor özünün edikti ilə nəzərdə tutulan bu sivil varisinə hüquqlarını müdafiə vasitələri də verirdi, belə ki, pretorun müdafiə vasitələri faktiki olaraq sivil hüquq üzrə müdafiədən daha güclü idi. Sonralar pretor aşağıdakı addımı atdı: öz ediktinin köməyi ilə sivil hüququn çatışmazlığını doldurdu (**iuris civilis supplendi gratia**). Məsələn, əgər şəxsin sivil hüquqla etiraf edilən varislərindən heç biri olmasa idi, onda pretor öz ediktində bəzi digər şəxslərə vərəsəlik hüququnun müdafiəsi üçün iddia vəd edir və beləliklə də, varislərin yeni kateqoriyasını yaradır. Nəhayət, pretorun edikti sivil hüququn dəyişdirilməsinə və islah edilməsinə yönəldilən bəndləri özündə əks etdirməyə başlayır (**iuris civilis corrigendi gratia**). Məsələn, eyni ailə başçısının hakimiyyətinə tabe olmağa əsaslanan köhnə qəbilə (aqrnat qohumluğu deyilən, bax, aşağıda, IV bölmə, § 1,b.3) öz yerini qan qohumluğuna verərək əhəmiyyətini itirməyə başladığında, pretor ediktdə elan edirdi ki, müəyyən hallarda vərəsəlik faktiki olaraq sivil varislərə deyil, başqa şəxslərə aiddir. Pretor sivil hüququnun normalarını ləğv edə bilməzdi və etməzdi

də. Sivil varis də öz hüququnu itirmiş elan edilmirdi; o kağız üzərində varis olaraq qalırdı, ancaq pretor edikti başqa şəxsi ("pretor" varisini) müdafiə etdiyindən sivil varisin ancaq varis adı, (Qay, 3,32) **nudum ius** quru hüququ qalırdı, o mənada quru ki, bu hüquq iddia müdafiəsilə təmin olunmurdu.

Beləliklə, pretor edikti sivil hüquq normalarını formal olaraq məhv etməyərək yeni münasibətləri etiraf etməyin yeni yollarını göstərirdi və bununla da hüquq yaradıcılığının forması olurdu. Pretor edikti sivil hüququnun əksinə olaraq (və ya heç olmasa sivil hüquqa əlavə olaraq) müdafiə vasitələri verərək yeni hüquq normalarını yaradırdı.

Hüquqşünas Martsian (D.1.1.8.) pretor ediktinin həyatın yeni tələblərinə tez cavab verməsi və onları təmin etməsi mənasında pretor hüququnu sivil hüququn canlı səsi adlandırır.

4. Pretorların, kurul edillərinin, əyalətlərin hökmdarlarının belə hüquq yaradıcı fəaliyyəti nəticəsində qədim mülki hüquqla, **ius civile** ilə yanaşı **ius honorarium** (**honores** sözündən, fəxri vəzifələr, yəni magistrat hüququ) adını almış yeni normalar sistemi, yaxud **ius praetorium** - pretor hüququ təşəkkül tapdı. Belə ki, bu hüquqyaradıcı fəaliyyətdə pretor ediktləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

5. Pretorlar (və yuxarıda göstərilən digər magistratlar) qanunvericilik hakimiyyətinə malik olmamalarına baxmayaraq, məhkəmə fəaliyyətinə rəhbərlik qaydasında köhnə sivil hüquq normalarını və institutlarını sıxışdırıb aradan çıxaran yeni normalar və hüquq institutları yaratdılar. Pretorların hüquq yaradıcılığının bu xüsusiyyəti Roma hüquqşünaslarının terminologiyasında öz parlaq ifadəsini tapdı.

Sivil hüququn institutlarına uyğun olaraq pretor hüququ institutları barəsində işlədilməyən, bəzən isə hələ onlara qarşı qoyulan **legitimus** (qanun) termini işlədilirdi; məsələn, pretor edikti üzrə vərəsəliyin (**bonorum possessio**, bax irəlidə bölmə VIII) əksinə olaraq **legitima hereditas**, sivil hüququ üzrə vərəsəlik; pretorun hakimiyyət (**imperium**) əsasında mülki prosesinin əksinə olaraq **iudicium legitimum** - sivil hüquq əsasında məhkəmə icraatı; **actus legitimi** - sivil hüququn aktları və i.a. Pretor ediktləri ilə nizama salınan münasibətlərə uyğun olaraq **iustae causae** (ədalətli, kifayət qədər əsaslı) ifadəsi işlədilirdi,

ancaq heç vaxt **legitimae causae** ifadəsinə rast gəlinmir. Klassik hüquqşünaslar **ius** termini ilə yalnız qanunları və qədim adətləri qeyd edirdilər. Ancaq mütləq monarxiya dövründə **legitimus** termini cins anlayışı mənasına malik oldu. Bununla əlaqədar olaraq Yustinianın məcəllələşdirilməsində klassik hüquqşünasların mətnlərində onların işlətdikləri ifadələr bu terminlə əvəz olundu (interpolyasiya adlanan, bax. irəlidə, § 5, b.6) məsələn, institutun əmələ gəlməsindən (sivil, yaxud pretor) asılı olmayaraq **legitimum tempus** (qanuni müddət – sahibliyin müddətinə görə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün, bax, irəlidə, V bölmə, III fəsil, § 3,b.4; **in integrum restitutio**, əvvəlki vəziyyətin bərpasına nail olmaq üçün, bax, irəlidə, II bölmə, §5, b. 3), **legitimae usurae** (qanuni faizlər) və s. terminlər işlədilirdi.

6. Ediktdən ediktə keçən pretor hüquq normaları adət hüququ əhəmiyyəti kəsb edirdi və sivil hüququ tərəfindən mənimsənirdi (məsələn, hakimiyyət altında olanların **iusus** - ev sahibinin sərəncamları əsasında bağladığı müqavilələr üzrə ev sahibinin məsuliyyəti pretor edikti ilə daxil edilmişdi, sonralar sivil hüququ tərəfindən etiraf olunmağa başladı və i.a.).

7. Əyalətlərin hökmdarlarının ediktləri əhəmiyyətli dərəcədə pretor ediktlərinin məzmununu götürmüşdülər. Siseron dostu Attika¹⁰ məktubunda yazır ki, o, Kilikiya əyalətinin hökmdarı olanda (e.ə.51-ci il) necə ediktlər verirdi. O bu ediktləri Romada olanda işləyib hazırlamışdı, nümunə kimi də öz müəlliminin - məşhur hüquqşünas Kvint Mutsi Stsevolanın ediktini götürmüşdü. Ediktin birinci hissəsində o, maliyyə məsələlərini müəyyən etmişdi; ikinci hissəsində öz "**imperium**"una əsaslanan müdafiə vasitələrini göstərmişdi və i.a.

8. Məhkəmə orqanlarının fəaliyyətini də ələ keçirməyə çalışan imperatorların hakimiyyəti gücləndikcə pretorların və digər məhkəmə magistratlarının hüquq yaradıcılığı əvvəlki əhəmiyyətini saxlaya bilmədi. Bununla belə təcrübə üçün zəruri olan iddiaların əsas kateqoriyaları müəyyən edildi. Eramızın II əsrində imperator Adrian pretor ediktlərində əks olunan qərarların məcəllələşdirilməsini hüquqşünas Yuliana həvalə etdi. "Daimi ediktin" (**edictum perpetuum**) Yulian

¹⁰ Cicero. Ad Atticum, VI.1.15.

tərəfindən hazırlanmış redaksiyası imperator tərəfindən bəyənilmiş və senatın qərarı ilə dəyişilməz elan olundu; ancaq ediktə əlavə etmək hüququnu özündə saxladı.

Bu zamandan pretorların (və başqa magistratların) hüquqyaradıcılığı fəaliyyətinə son qoyuldu və sivil hüquqla pretor hüququ arasındakı ziddiyyət öz əhəmiyyətini itirdi. Bu yaxınlaşma (institusiyalarda deyilir - 2.103) həm adətlər, təcrübə yolu ilə, həm də müvafiq imperator sərəncamlarının verilməsi vasitəsilə baş verirdi. Formal olaraq iki sistemin - sivil və pretor hüquqlarının - fərqi Yustiniana (eramızın VI əsri) qədər davam etdi. Yulianın redaksiyasında "daimi edikt" bizə çatmamışdır, ancaq bu ediktə Roma hüquqşünaslarının izahlarının fraqmentləri saxlanılıb qalmışdır. Bu göstərilən izahların köməyi ilə yeni dövrdə ediktin təzədən yazılmasına cəhd edilmişdir¹¹.

§ 4. Hüquqşünasların fəaliyyəti

1. Siseronun əsərlərində Roma hüquqşünaslarının fəaliyyətinin formaları **respondere**, **cavere**, **agere**, həmçinin **scribere** terminləri ilə xarakterizə olunur. **Respondere** termini ilə Roma hüquqşünaslarının konsultasiya işləri - hüquqşünaslara müraciət edən vətəndaşlara mübahisə doğuran məsələlər üzrə məsləhət vermə, **cavere** termini ilə əqdlər bağlandıqda məlum vətəndaşın maraqlarının həm də hər hansı bir əlverişsiz şərtlərin əqdə daxil edilməməsi barədə məsləhət yolu ilə qorunması və i.a. Bu məqsədlə hüquqşünas müqavilənin formulyasiyasını tərtib edirdi, başqa işgüzar sənədləri yazırdı (bu fəaliyyət forması **scribere** - yazmaq termini ilə ifadə olunurdu); nəhayət **agere** tərəflərin prosessual hərəkətlərinə rəhbərlik etmək (ancaq vəkil kimi iş aparmamaq) deməkdir.

2. Qədim zamanlarda xüsusi bir silki təşkil edən, nümayəndələri qanunların şərhini ilə məşğul olan (**interpretatio**), amma öz hüquqi sirlərini kütləyə agah etməyən kahinlər də (pontiflər də) hüquqşünas

¹¹ Bax. Lenel O. Edictum perpetuum, 1883; fransız nəşri (2 cildlik) L'edit perpetuel, 1901-1903 (sonralar bu əsər alman dilində yenidən nəşr edilmişdi).

idilər. Rəvayətə görə, Flavi adlı birisi (demokratik islahatçı Appi Klavdinin katibi) iddia icraatının formulyarlarının külliyyatını, yaxud nümunələrini (*legis actiones*), həmçinin məhkəmə işlərinin hansı günlərdə aparılacağı haqda göstərişi əks etdirən təqvimə oğurlayıb çap etdirir. Rəvayət Flavinin *ius Flavianum* adı alan (onun adı ilə) hüquqi məcmuə də çap etdirdiyi haqda xəbər verir. Tənqidçilər-tarixçilər bu məcmuənin olduğunu şübhə altına alırlar (hər halda o bizə gəlib çatmayıb). Əlli il sonra plebeylərdən olan birinci konsul - Tiberi Korunkani öz məsləhətlərini açıq verirdi. Hüquqşünaslıq kahinlərin inhisarlığından və müəmmalarından çıxdı və dünyəvi şəxslər üçün də əlçatan oldu. Roma hüquqşünaslarının əksəriyyəti cəmiyyətin hakim sinfinə məxsus idi. Hüquqşünaslar (keçmişdə, yaxud hazırda) yüksək qulluq vəzifələri tuturdular. Roma hüquqşünasları həm bu xarici səbəblər sayəsində, həm də öz məsləhətlərinin nəzərə çarpan keyfiyyətlərinə görə böyük nüfuza və təsirə malik idilər. Təbii ki, qanunvericilik hakimiyyətinə malik olmadan Roma hüquqşünasları bununla belə öz məsləhətverici təcrübələri ilə hüququn inkişafına elmi-praktiki rəyləri ilə (*auctoritas iurisprudentium*, hüquqşünasların nüfuzu) bilavasitə təsir göstərirdilər. Qanunu şərh etməklə ayrı-ayrı normalara müəyyən məna verərək, hüquqşünaslar öz fəaliyyətlərində faktiki olaraq sonradan məcburiyyətə bərabər nüfuza malik olan norma yaradırdılar.

Əslində öz təyinatına görə qüvvədə olan hüquq normalarının tətbiqinə kömək etməli olan hüquqşünasların fəaliyyəti, faktiki olaraq hüquq yaradıcılığının müstəqil formasına çevrildi.

3. Prinsipat dövründə (eramızın birinci üç əsri) hüquqşünasların hüquq yaradıcı xarakter daşıyan fəaliyyətləri formal olaraq da etiraf edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Roma hüquq elmi xüsusi tərəqqiyə nail oldu (bu klassik hüquqşünaslar, klassik hüquq dövrü idi).

Monarxiyaya keçilməsinə (prinsipat adlanan formada) baxmayaraq, hüquqşünaslıq nəinki öz ziddiyyətli xarakterini itirmir, ayrı-ayrı hüquqşünasların fəaliyyəti daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hakim sinif və onun nümayəndəsi - prinseps bir qayda olaraq həmin sinifə məxsus olan öz dayaqlarını görmək istəyirdilər. Onlar hüququn tətbiqi

yolu ilə mövcud quldarlıq quruluşunun möhkəmləndirilməsində, sinfi ziddiyyətlərin getdikcə kəskinləşməsi nəticəsində gündəlik meydana çıxan mənafehlərin toqquşmasının həll edilməsində, inkişaf edən iqtisadi həyatın tələblərinə cavab verəcək yeni hüquq formalarının hazırlanmasında hüquqşünaslardan kömək gözləyirdilər və həqiqətən də bu köməyi alırdılar.

Prinsepslər hüquqşünasların çoxdankı nüfuzlarını saxlamağa maraqlı idilər. Belə ki, hüquqşünaslar əksər hallarda onların siyasətini həyata keçirirdilər. Hüquqşünası öz siyasətinin bilavasitə alətinə çevirməyi arzu edən prinsepslər, Avqustdan başlayaraq ən görkəmli hüquqşünaslara rəsmi məsləhət (**ius publice respondendi**) verməkdən ibarət xüsusi hüquq verməyə başladılar. Bu hüquqa malik olan hüquqşünasın rəyi təcrübədə hakimlər üçün məcburi əhəmiyyət kəsb edirdi: bu rəylər **ius respondendi** verən prinsepsin avtoritetinə əsaslanırdı (**ex auctoritate principis** verilirdi). Hüquqşünasların hüquq yaradıcılığı belə yolla rəsmi etiraf olundu.

Bir çox əsrlər ərzində öz əhəmiyyətini saxlayan Roma hüquqşünaslarının yaradıcılıq gücü elm və praktikanın qırılmaz əlaqəsində idi. Onlar yanlarına gələn vətəndaşların və həm də dövlət hakimiyyəti nümayəndələrinin konkret həyati kazuslarını həll etmək əsasında hüquq yaradırdılar. Roma hüquqşünasları öz hüquqi konstruksiyalarını həyatın tələblərinə uyğun olaraq işləyib hazırlayırdılar.

Roma hüquqşünaslarının fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün, məsələn, aşağıdakı aforizmlər səciyyəvidir: **D.50.17.1, Paulus: non ex regula ius sumatur sed ex iure quod est regula fiat** (ümumi, mücərrəd qaydalardan çıxış edərək konkret hüququ əks etmək, yaratmaq lazım deyil; əksinə, mövcud olan, canlı hüquq əsasında ümumi formanı əsaslandırmaq lazımdır); **D.1.3.24, Celsus: incivile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere** (bütün qanunu bütövlükdə götürmədən, onun hər hansı bir hissəsini nəzərə alaraq cavab, məsləhət vermək, yaxud işi həll etmək düzgün olmazdı).

Roma hüquqşünasları özlərini hüquqi fəaliyyətə həsr etmək istəyən gəncləri də təcrübə ilə sıx əlaqədə öyrədirdilər. Gənc hüquqşünaslar,

bir tərəfdən hüququn nəzəri kurslarına qulaq asır (təhsilin bu forması **instituere** sözü ilə ifadə olunurdu, ona görə də hüquq dərslikləri İnstitusiya adlanırdı), digər tərəfdən onlar müəllimləri tərəfindən verilən konsultasiyalarda iştirak edirdilər (bu **instruere** adlanırdı).

4. Respublika hüquqşünaslarından aşağıdakıları göstərmək lazımdır: Sekst Eli Pet Kat (e.ə.II əsr)- qanunları, onların şərhini və proses formalarının təsvirini əks etdirən külliyyat ona məxsusdur, Mark Manili, Yuni Brut və Publi Mutsiya Stevolu (hüquqşünas Pomponinin deməsinə görə onlar **ius civile fundaverunt**, mülki hüququn əsasını qoydular D.1.2.39), Kvint Mutsi Stevolu (e.ə.I əsr), Akvili Qall, Siseron.

Respublika hüquqşünaslığını klassik dövrlə bağlayan iki görkəmli hüquqşünasların Labeon və Kapitonun fəaliyyəti klassik dövrün əvvəllərinə aiddir. Hüquqşünasların iki məktəbi: prokulyan (Labeonun şagirdi Prokulun adı ilə adlandırılan) və sabinyan (Kapitonun şagirdi Sabinin adı ilə) öz başlanğıcını onlardan götürmüşdü.

Adı çəkilən klassik hüquqşünaslardan başqa aşağıdakıları da tanımaq lazımdır: iki Tselzlər (Tselz atanı və Tselz oğlu; axırıncı cəsarətli hüquqi konstruksiyalarla fərqlənirdi); Yulian ("Edictum perpetuum"un redaktoru, bax yuxarıda, § 3, b.8); Pomponi (Roma hüquqşünaslığının tarixi üzrə məlumatlar ondan bizə çatıb); Qay - Roma hüququnun ibtidai dərslisinin - İnstitusiyaların müəllifi. Klassik hüquqşünasların (eramızın II-III əsrləri) ən görkəmliləri Papinian, Pavel, Ulpiandır.

Möhkəm kök salmış belə bir ənənəvi baxış var ki, mütləq monarxiyaya keçidlə Roma hüquqşünaslığının inkişafı yaradıcı xarakterini itirir.

Məxəzşünaslıq sahəsindəki yeni tədqiqatlar III əsrin sonundan V əsrə qədər olan hüquq ədəbiyyatının vəziyyəti barədə daha ehtiyatlı mühakimə yürütməyə əsas verir. Əlbəttə, o dövrün hüquqşünasları Papinianın, Pavelin, Ulpianın əsərləri kimi əla yaradıcılıqla fərqlənmirlər; Diokletsianın və Konstantinin zamanında, məsələn, klassiklərin fikirlərini yeni sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşdıran, yeni tələbatları təmin edən bir sıra qiymətli əsərlər meydana çıxdı. Ancaq bu əsərlər ya anonim idilər, ya da klassik hüquqşünasların müstəsna nüfuzlarına görə onların adına yazılırdı. Məsələn, "Sententsi"nin Pavelə - klassik hüquq-

şünasa məxsus olduğu artıq çoxdan şübhə altına alınır; hazırda müəyyən edilmiş hesab etmək olar ki, bu iş klassik hüquqşünaslardan bir çoxunun, o cümlədən də Pavelin əsərlərinin sonradan yenidən işlənməsindən ibarətdir. Eynilə də Ulpianın **Epitome** adlanan əsəri, çox güman ki, Qayın, Ulpianın və Modestinin bəzi müddələrinin ixtisarı və eramızın IV əsrində yenidən işlənməsidir.

Ancaq, şübhəsizdir ki, IV əsrdən başlayaraq hüquqşünasların fəaliyyətinin müəyyən tənəzzülü və onların yaradıcı xarakterinin aşağı düşməsi baş verdi. Hüquqşünasları artıq hüququn yaradıcıları qismində deyil, imperator məmurları vəzifələrində istifadə edirlər. Yeri gəlmişkən, hüquqşünaslardan sitat gətirilmə haqqında qanun (V əsrin birinci yarısı) tənəzzülün göstəricisidir: həyatda baş verən məsələlərin əvvəllər olduğu kimi yaradıcı həlli əvəzinə, indi fikri bu qanuna görə məcburi hesab edilən görkəmli hüquqşünaslara mexaniki sitat gətirmə tətbiq olunurdu. Qay, Papinian, Pavel, Ulpian və Modestin, habelə bu beş hüquqşünasın istinad etdikləri hüquqşünaslar bu görkəmli hüquqşünaslara aiddirlər (sərəncam verilirdi ki, göstərilən hüquqşünasların fikirləri arasında ziddiyyət olduğda onlardan əksəriyyətinin fikri rəhbər tutulsun, səsələrin bərabərliyində isə Papinianın fikri rəhbər götürülsün).

5. Roma hüquqşünaslarının elmi-ədəbi əsərlərini (ancaq cüzi hissələrdə, özü də surətlərdə biza gəlib çatmış) aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar.

Birincisi, sivil hüququn tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər (pretor hüququnun əksinə). Bu əsərlərdə hüquqşünaslar bir qayda olaraq Sabinin "Mülki hüquq haqqında" əsərində qəbul edilən plana tərəfdar olduqlarından hüquqşünasların birinci qrupa aid əsərləri "**libri ad Sabinum**" adını daşıyır (belə əsərlər Pompioninə, Pavelə, Ulpiana və b. məxsus idi).

İkinci qrup Labeon, Qay, Pavel, Ulpian və b. tərəfindən yazılan pretor ediktlərinə aid şərhlərdən ibarət (**libri ad edictum**) olan əsərlərdən ibarətdir.

Sivil hüququnu və pretor hüququnu birləşdirmiş digestləri üçüncü qrupa aid etmək olar. Bununla da "digestlər", yəni toplu adı izah olunur (Roma hüquqşünaslarının digestlərini Yustinianın məcəllələş-

dirilməsinin hissələrindən biri olan digestlərlə qarışdırmaq lazım deyil, bax. § 5, b.4).

Dördüncü qrupu dərslərlər təşkil edir. Bu İnstitusiyalardır; bunlardan Qayın İnstitusiyaları daha məşhur idi, ancaq bu əsərin yazılmasından təxminən 300 il sonra tərtib olunmuş surətlər (demək olar ki, tam şəkildə bizə çatmış); daha sonra qaydalar (**regulae**), fikirlər (**sententiae**) məcmuəsi - Pavelə aid olunan ən məşhur əsərlərdir.

Beşinci qrupa "Məsələlər" (Tselzin, Pompioninin və b.), "Cavablar" (Papinianın) və i.a. başlığı altında kəzəslər məcmuəsi təşkil edirdi. Nəhayət, Roma hüquqşünəsləri tərəfindən xüsusi məsələlər üzrə çoxlu monoqrafiyalar da yazılmışdı.

§ 5. Roma hüququnun məcəllələşdirilməsi

I. Məcəllələşdirilmənin ilk cəhdləri, imperator dövrü

1. Normativ materialların çoxluğu və müxtəlif xarakterliliyi toplanmış materialların birləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə imperator dövründə tələbatı əvvəlcədən müəyyən etmişdi.

İlk məcəllələşdirilmə cəhdləri imperator konstitusiyalarının məcmuəsini tərtib etmiş xüsusi şəxslər tərəfindən edilmişdi. Məsələn, III əsrin sonu IV əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş iki imperator konstitusiyalarının məcmuəsi olmuşdur: Andriandan (eramızın II əsri) eramızın III əsrinin sonunadək olan konstitusiyaları birləşdirən **Codex Gregorianus** və birinci məcmuəni Konstantinə qədər (eramızın IV əsrinin əvvəli) olan konstitusiyalarla tamamlayan **Codex Hermogenianus**.

2. Eramızın V əsrinin birinci yarısında ilk rəsmi məcəllələşdirilmə həyata keçirildi: imperator II Feodosi Konstantindən bəri imperator konstitusiyalarını toplayıb və sistemləşdirən **Codex Theodosianus** (Feodosi məcəlləsi) nəşr etdi. Məcəllə 16 kitaba, kitablar isə içərisində ayrı-ayrı konstitusiyaların xronoloji qaydada yerləşdiyi titullara bölünürdü. Məcəllənin nəşrindən sonra çıxan konstitusiyalar «Feodosinin novellaları» adını aldı.

3. Roma imperiyasının iki hissəyə (şərqi və qərbi) bölünməsindən (eramızın V əsri) sonra qərb hissəsi Qerman istilacılarının əsarəti altına düşdü. Onun ərazisində Vestqot, Ostqot, Burqund krallıqları əmələ gəldi. Bu krallıqların ərazisində Roma hüququ fəaliyyət göstərməyə davam edirdi. Bununla belə krallar məhkəməyə kömək üçün yuxarıda göstərilən məcəllələrdən - **leges**, həmçinin ən məşhur hüquqşünasların əsərlərindən **ius** (Qayın, Pavelin, Papinianın) çıxarışları özündə birləşdirən məcmuələr nəşr etdirirdilər. Məcmuələr bunlardır: **Lex Romana Wisigothorum** (Vestqot krallığı üçün), **Edictum Theodorici** (Ostqot krallığı üçün), **Lex Romana Burgundionum** (Burqund krallığı üçün).

Məzmunu **leges** və “**ius**”un kompilyasından ibarət olan bəzi xüsusi məcmuələri də göstərmək lazımdır. Onlar bunlardır: Vatikan kitabxanasında aşkar edildiyi (XIX əsrin əvvəli) yerin adı ilə adlandırılan, IV əsrin sonuna, yaxud V əsrin əvvəllərinə aid olan, Papiniandan, Paveldən, Ulpiandan parçaları imperator konstitusiyaları ilə müqayisədə özündə əks etdirən **Fragmenta Vaticana**; yenə eramızın V əsrinin əvvəllərində nəşr edilən, Qayın, Papinianın, Pavelin, Ulpianın, Modestinin və imperator konstitusiyalarının mətnlərinin Moisey qanunvericiliyi ilə müqayisəsini özündə birləşdirən **Collatio legum Romanarum et Mosaicarum** və b.

II. Yustinian məcəllələşdirməsi

4. II Feodosinin məcəlləsilə müqayisədə VI əsrin birinci yarısında Yustinianın dövründə aparılan məcəllələşdirmə işləri qat-qat böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə imperiyanın o vaxt barbarların əlində olan qərb hissəsinin şərq hissəsinə birləşdirilməsi planı əmələ gəlir. Bundan başqa dövlətin maraqları hüququn vahidliyini, onun məzmununun müəyyənliyini və aydınlığını tələb edirdi. Hakim sinif maraqlı idi ki, açıqcasına köhnəlmiş normalar ləğv olunsun və hüquq təzələnsin.

Bununla əlaqədar olaraq Yustinian qarşısına yığılmış çoxlu materialları, özü də nəinki **leges** (imperator qanunları, II Feodosi də daxil olmaqla əvvəlki məcəllələşdirmə işlərində olduğu kimi), həm də **ius** (klassiklərin əsərlərini) toplamağı öz qarşısına vəzifə kimi qoydu.

Nəzərdə tutulurdu ki, bütün materiallar dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılsın, ziddiyyətlər aradan qaldırılsın, köhnəlmiş nə varsa rədd edilsin. Əlbəttə, təbii ki, imperator hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və qulların istismarı (quldarlıq şərqdə qərbdə olduğundan daha çox saxlanıldı) rəhbər başlanğıclar kimi götürülməli idi.

5. Məcəllələşdirməni həyata keçirmək üçün xüsusi komissiyalar yaradıldı. Bu dövrün görkəmli hüquqşünasları - Tribonian (imperator dəftərxanasının rəisi və qanunların redaktə edilməsinin rəhbəri) və Feofil (Konstantinopol hüquq məktəbinin professoru) məcəllələşdirmədə fəal iştirak edirdilər.

İş imperator qanunlarının toplanmasından başlandı. 528-ci ildə bu məqsədlə təşkil edilmiş komissiya artıq 529-cu ildə (bizə çatmamış) birinci nəşr Məcəllə adlanan məcəlləni tərtib etdi.

530-cu ildə "ius"u, klassiklərin əsərlərini məcəllələşdirmək üçün komissiya yaradıldı. 533-cü ildə klassik hüquqşünasların əsərlərindən sitatlar **Digesta** (toplu), yaxud **Pandectae** (geniş tutumlu) adı altında məcmuə tərtib edilib nəşr olundu. Məcburi qüvvə almış bu məcmuə titul və fraqmentlərə bölünən 50 kitabdan ibarət idi.

Həmin 533-cü ildə Roma hüququnun həm də qanuni qüvvəsi almış ibtidai dərsliyi - İnstitusiyalar nəşr edildi. Yustinianın İnstitusiyaları titullara bölünmüş dörd kitabdan ibarət idi: onların məzmunlarının əsasında Qayın İnstitusiyalarının müddəaları dururdu.

Bu məcəllələşdirmə işləri ilə paralel olaraq Yustinian mülki hüququn bir sıra daha mübahisəli məsələlərini qanunvericilik qaydasında həll etdi. "50 qərar" adı ilə məşhur olan bu qanunlar yenidən nəşr olunmuş məcəllənin yenidən işlənilməsi məqsədilə istifadə olundu. Bu yenidən işlənmə nəticəsində 534-cü ildə titullara bölünmüş 12 kitabdan ibarət olan yeni nəşr məcəlləsi (salamat qalmış) meydana gəldi.

6. Digestlərin, qismən də məcəllənin tərtibində məcəllələşdirmə komissiyası klassik əsərlərin əsl mətnində dəyişikliklərə yol verdi və əlavələr etdi. Digestin tərtib edilməsi üzrə komissiya köhnə və lazım olmayan aradan qaldırmaq üçün ona verilən hüquqdan istifadə edərək belə dəyişikliklərə yol verirdi. Komissiya tərəfindən edilən dəyişikliklər və əlavələr "interpolyasiyalar" adını daşıyırlar. Məsələn, era-

mızın VI əsrində bir çox adətlər, terminlər, hətta bir çox institutlar köhnəldiyindən kodifikatorlar onları müasirləri ilə əvəz etdilər.

Məsələn, qədim Roma hüququnda torpaq sahəsini, qulu, iş heyvanlarını başqa şəxsin mülkiyyətinə vermək üçün mansipasiya adlanan tənənəli mərasim keçirirdilər (bax, aşağıda, V bölmə, fəsil III, § 1, b.4). Yustinianın dövrünə yaxın bu adət çoxdan köhnəlmişdi və hər hansı bir əşyanı başqasının mülkiyyətinə keçirmək üçün bu əşyanı onu qəbul edənə faktiki sahibliyinə verirdilər. Ona görə kodifikatorlar **mancipatio** termininə rast gəldikdə bir çox hallarda onu **traditio** termini ilə əvəz etdirdilər. Bəzən interpolyasiyalar daha mürəkkəb idilər.

Klassiklərin əsl mətnlərini yenidən bərpa etmək üçün çoxlu əmək sərf olundu. Bu iş hüququn tarixi elmi üçün xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənbələrin məlum yerinin müvafiq fraqmentində qeyd edilən və ola bilsin II, yaxud III əsrdə yaşamış hüquqşünasa məxsus olmasını, yaxud da bizə gəlib çatan mətnin VI əsr kodifikatorların aqlının məhsulu olduğunu bilmək lazımdır: II və VI əsrlərin sosial-iqtisadi şəraitləri əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlifdir, ona görə də normanı düzgün dərk etmək üçün onun hansı dövrə aid olduğunu bilmək lazımdır. Bundan başqa, interpolyasiyaların açılması klassik dövr Roma hüququnun məzmununun müəyyən edilməsinə kömək edir.

Roma hüququna dair yeni (müxtəlif ölkələrin) ədəbiyyatında Yustinianın məcəllələşdirməsinə qədərki klassik mətnlərdə olan dəyişikliklər diqqətlə tədqiq edilir; klassik Roma hüququnun bizə gəlib çatan fraqmentlərini sonrakı dəyişikliklərdən, qatlardan təmizləmə kimi çətin, ancaq çox çətin və mühüm vəzifə qarşıya qoyulur və i.a.

Məxəzşünasların bu və ya digər mətndə interpolyasiyaların olmasını necə duyduqlarını izah etmək üçün aşağıdakı adi misalı gətirmək olar. Digestlərdə bir fraqment var (1.7.2), üzərində olan yazı onun Qayın İnstitusiyalarının kitabından sitat olduğunu sübut edir. Bu fraqmentdə deyilir ki, oğulluğa götürmənin üsullarından biri **principis auctoritate** - prinsepsin sərəncamı ilə olan oğulluğa götürmədir. Lakin Qayın institusiyaları doğrudan-doğruya bizə gəlib çatmışdı və orada (1.98) deyilir ki, oğulluğa götürmə **populi auctoritate**, xalqın iradəsilə həyata keçirilir. Diqestin tərtibçilərinin "xalq" sözünü "prinseps" sözü ilə əvəz

etmələrini başa düşmək çətin deyildir: VI əsrdə xalq iclasları hakimiyyətini çoxdan yaddan çıxarmışdılar; hakimiyyət imperatorun əlində idi və mətni müasir vəziyyətə uyğunlaşdırmaq üçün kodifikatorlar interpolyasiyaya müraciət etmişdilər.

Interpolyasiyaların açılması üçün başqa, daha mürəkkəb üsullar da tətbiq olunurdu.

Roma məxəzşünaslığı elmində interpolyasiyaya dair əsassız göstərişlərə də rast gəlinir: tədqiqatçı interpolyasiyanı bəzən obyektiv əsaslar olmayan yerlərdə "axtarırdı", ancaq interpolyasiyanın açılması üzrə iş bütövlükdə gözəl nəticələr verirdi.

7. Digestlərdə toplanmış material üç böyük qrupdan ibarət idi: a) klassiklərin sivil hüquqa aid olan əsərlərindən (**libri ad Sabinum** adlanan; sivil hüquqa şərh Sabinə məxsus olduğundan belə ad verildi); b) klassiklərin pretor hüququna həsr olunan əsərlərindən (**libri ad edictum**); v) Papinianın və digər başqalarının bu iki qrupa daxil olmayan əsərlərindən.

8. İnstitusiyaların, Digest və Məcəllənin tərtib edilməsi aydındır ki, həyatın sonrakı inkişafını dayandıra və yeni qanunların nəşrinə olan tələbatı aradan qaldıra bilməzdi. Yustinian tərəfindən (məcəllələşdirmə işlərinin qurtarmasından sonra) "Novella" (yəni yeni qanunlar) adı ilə məşhur olan bir sıra qanunlar qəbul olundu. Novellalar artıq Yustinian tərəfindən deyil, sonralar məcmuədə birləşdirildi (bizə bir neçə xüsusi məcmuələr gəlib çatmışdır).

Orta əsrlərdə İnstitusiyalar, Digestlər, Məcəllələr və Novellalar məcmusu **Corpus iuris civilis** (Mülki hüquq külliyyatı) adı aldı.

Şərqi imperiyada Yustinianın məcəllələşdirməsindən sonra təxminən beş əsr ərzində onun tərtib etdiyi məcmuələr elmi və praktiki işin əsası rolunu oynadı. Sosial-iqtisadi həyatda dəyişiklik baş verdikcə və yeni tələbatların yaranması ilə əlavə düzəlişlər edilir və Yustinianın məcəllələşdirmələrinin bəzi hissələri yenidən işlənirdi, məsələn, IX əsrin sonu - X əsrin əvvəlində Müdrik Şir imperatorunun Bazilikləri və i.a.

Qərbdə ilkin orta əsrlərdə Yustinianın məcəllələşdirməsi deyil, ayrı-ayrı krallıqların (xüsusi **lex Romana Wisigothorum**) yuxarıda

göstərilən məcmuələri tətbiq olunurdu. Ancaq İtaliyada Ostqot krallığının məhvindən sonra İnstitusiyalar, Məcəllə, Novellalar tətbiq olunurdu. XI əsrin ortalarına qədər Digestlər Qərbdə məlum deyildi. XI əsrin ortalarına yaxın sonralar Florentiya Digesti adlanan Digestin əlyazmasını tapdılar. Bu tapıntı Roma hüququnun canlanmasına təkan verdi (ilk növbədə məşhur hüquq məktəbi olan Boloniyada).

9. Orta əsrlərdə **Corpus iuris civilis** təşkil edən məcmuələrə hazırda aşağıdakı kimi istinad olunur. Məcmuənin adı onun baş hərfilə ifadə olunur: İ. (İnstitusiyalar), D. (Digestlər), S. (Məcəllə), N. (Novellalar). Sonra (birinci üç məcmuəyə istinad olunanda) iki rəqəm, bunlardan birincisi kitabın (hansılara ki, məcmuələr bölünürlər) nömrələrini, ikinci isə (kitabların bölündükləri) titulun nömrəsini göstərir. Bundan sonra Digest və Məcəlləyə istinad olunanda titulu təşkil edən fraqmentin (Digestlərdə), yaxud qanunun (Məcəllədə) nömrəsi qoyulur. Müasir nəşrlərdə ayrı-ayrı fraqmentlər paraqraflara bölünür, həm də adətən birinci paraqraflardan qabaq giriş hissəsi, **principium** olur; ona görə fraqmentin nömrəsindən sonra paraqrafın nömrəsi, yaxud pr. qoyulur (yəni **principium**, başlanğıc). Məsələn, belə alınır: D.4.8.9.2 - Digestlər, 4-cü kitab, 8-ci titül, 9-cu fraqment, § 2. Bəzən fraqmentin nömrəsi I hərfindən (yəni **lex**), yaxud fro (yəni **Fragmentum**) və belə alınır: 1.9. § 2. D. 4.8.

İnstitusiyalar öz daxilində fraqmentlərin titullarına malik deyillər, ancaq (müasir nəşrlərdə) paraqraflara bölünür. Ona görə də institusiyalara aşağıdakı kimi istinad edilir: 17.2.22.1 - İnstitusiya, 2-ci kitab, 22-ci titül, §1.

Novellalara novellanın, fəslin, paraqrafın nömrəsini bilavasitə göstərməklə istinad olunur: N 28, s. 4, § 2-28-ci Novella, 4-cü fəsil (caput), § 2.

II BÖLMƏ

İDDİALAR

- § 1. Dövlət məhkəməsinin yaranması*
- § 2. Mülki prosesin IUS və IUDICIUM-a bölünməsi*
- § 3. Leqisaksion, formulyar və ekstraordinar proseslər haqqında ümumi anlayış*
- § 4. İddiaların anlayışı və növləri*
- § 5. Pretor müdafiəsinin xüsusi vasitələri*
- § 6. İddia müddəti*

§ 1. Dövlət məhkəməsinin yaranması

1. Roma xalqı bir çox digər xalqlar kimi dövlət məhkəməsi yarananadək hüquq pozanla xüsusi hesablaşma dövrünü yaşamışdır. Öz hüququnu qeyri-hüquqi pozulmuş hesab edən hər bir şəxs hüquq pozanla xüsusi qüvvəsi və öz ailəsinin gücü ilə hesablaşırdı (özü divantutma). Cəmiyyət inkişaf etdikcə hüququn pozulması ilə mübarizənin belə forması dözülməz oldu.

Xüsusi divantutmadan dövlət məhkəməsinə keçid tədricən baş verirdi; hüquq pozana güc tətbiq edilməsinin müəyyən qaydasının müəyyən edilməsi yolu ilə xüsusi divantutmanın nizama salınması sistemi; daha sonra pul verib azad etmə (kənüllü, sonra isə məcburi) sistemi; nəhayət, hüquq müdafiə işinin dövlət orqanlarına verilməsi.

2. Ancaq inkişaf etmiş Roma hüququnda ilkin özü divantutma dövrünün bəzi izləri hələ saxlanılmışdı.

Özünü müdafiəyə, yəni hüququn pozulması üçün təhlükə yaradan zorakılığın özbaşına dəf edilməsinə yol verilirdi: "**Vim vi repellere licet**", "zorakılığı qüvvə ilə dəf etməyə yol verilir" (D.43.16.1.27) və

beləliklə də hüququn pozulmasının qarşısının alınmasına yol verilir. Hüququn pozulması zamanı onun bərpa edilməsi üçün güc tətbiq etmək qadağan edilir, başqa sözlə, pozulmuş hüququ özbaşına bərpa etmək qadağan olunurdu (nadir istisnalarla özünə köməyə yol verilir, məsələn, dərhal zəruri tədbirlər görülməməsi əhəmiyyətli itkilərə gətirə bilərdisə, yaxud əgər borclu kreditordan qaçmağa cəhd edərdisə, kreditörün qovaraq ona çatmasına və qüvvə ilə borcu ödəməyə məcbur etməsinə yol verilir (D.42.8.10.16). Yol verilməyən özbaşınalığa görə arzu olunmayan nəticələr tətbiq olunurdu: Mark Avrelinin dekretinə görə öz tələb hüququnu təmin etmək üçün borcunun əşyalarını zəbt etmiş kreditör bu əşyaları qaytarmalı idi (D.4.2.13). Digər qanunla (bizim eramın IV əsrinin sonunda) müəyyən edilmişdi ki, öz əşyasını faktiki sahibdən zorakılıqla zəbt etmiş şəxs bu əşyaya mülkiyyət hüququndan məhrum olur və onu kimin sahibliyində olmuşdusa ona qaytarmalı idi, əgər aydın olsa idi ki, zəbt edənin həqiqətən həmin əşyaya mülkiyyət hüququ yoxdur, o təkəcə əşyanı kimdən zəbt edilmişdirsə ona qaytarmalı deyildi, həm də əşyanın dəyərini ona ödəməli idi (S. 8.4.7).

Özünü müdafiənin göstərilən fəvqəladə halları istisna olmaqla hüquqların pozuntulardan müdafiəsi xüsusi dövlət (məhkəmə) orqanlarına verilir. Məhkəmə sinfi məcbur etmənin və hakim sinfin mənafeyinin həyata keçirilməsinin vasitəsi olur.

Ümumi və xüsusi hüququn fərqlərinə uyğun olaraq **judicia publica** (bilavasitə dövlətin mənafeyini pozan işlər üzrə məhkəmə) və **judicia privata** (vətəndaşların xüsusi hüquqları haqqında işlər üzrə mülki məhkəmələr) fərqləndirilirdi.

§ 2. Mülki prosesin IUS və IUDICIUM-a bölünməsi

1. Respublika və prinsipat dövrləri ərzində Roma mülki prosesinin xarakterik xüsusiyyəti prosesin birincisi **ius**, ikincisi **iudicium** adlanan iki icraat mərhələsinə bölünməsi idi. Bu iki mərhələdə icraat ilə məhkəmə instansiyalarının müasir fərqləndirilməsi arasında ümumi

heç nə yoxdur. Məsələ bundadır ki, müasir birinci instansiya məhkəməsi işə əvvəldən axıra kimi baxır və iş üzrə qərar çıxarır. Müəyyən edilmiş müddət ərzində bu qərardan şikayət verilmədikdə o, qanuni qüvvəyə minir və icra edilir. Şikayət olduqda ikinci instansiya məhkəməsi qüvvəyə minmiş qərara yenidən baxır. Prosesin birinci Roma mərhələsi isə yalnız iddia cavabdeh tərəfindən qəbul olunduğu halda işin başa çatmasına gətirir (belə məsələ isə, Qay İnstitusiyalarının 1933-cü ildə aşkar edilmiş yeni fraqmentlərindən görüldüyü kimi, birbaşa iddiaçı tərəfindən qoyulurdu: tələb edirəm ki, sən "hə", ya da "yox" deyəsən). **In iure** ümumi qaydası üzrə mübahisəli iş yalnız baxılmağa hazırlanırdı, işin hallarının yoxlanılması və qərar çıxarılması isə ikinci mərhələdə (**in iudicio**) baş verirdi. Beləliklə, **ius** və **iudicium** iki instansiya deyildir, eyni bir icraatın iki mərhələsidir; ümumi qayda üzrə işin yalnız bu iki mərhələdən keçməsi onun həllinə gətirirdi. Roma prosesinin iki mərhələyə bölünməsinin hancı tələbatlardan irəli gəlməsi və onun hancı məqsədləri güdməsi Roma hüququnun tarixi elmi tərəfindən müəyyən edilməmişdir.

2. Prosesin belə təşkili bir sıra əsrlər ərzində mövcud olmuş normal qayda idi (**ordo iudiciorum privatorum**).

Buna görə də mütləq monarxiya dövründə prosesin **ius** və "**iudicium**"a bölünməsi aradan qalxdıqda, proses fəvqəladə, ekstraordinar (**extra, ordinem**) adını aldı.

§ 3. Leqisaksion, formulyar və ekstraordinar proseslər haqqında ümumi anlayış

1. Respublika Romasının mülki prosesi leqisaksion (**per legis actiones**) adını daşıyırdı.

Qay İnstitusiyalarında **lege agere, legisactio** ifadəsi iki cür izah olunur: ya (Qayın sözləri ilə desək) belə ifadələr ondan əmələ gəlir ki, prosesin bu formaları qanunlarla yaradılmışdır, ya da ondan əmələ gəlir ki, leqisaksion prosesdə tərəflərin pretenziyaları müvafiq qanunun sözləri ilə ifadə olunmalı idi (və deməli, yalnız həmin

pretenziya hər hancı qanunun mətninə uyğun gəldikdə onu həyata keçirmək olardı).

Ancaq göstərilən izah İ.A.Pokrovskidə haqlı şübhə yaradı: leqisak-sion prosesin yarandığı həmin qədim zamanlarda qanunlar hələ çox az idi. Ola bilər **lege agere** qanuni şəkildə, yəni yol verilməyən zorakılığa müraciət etmədən hərəkət etməyi bildirirdi.

2. Tərəflər birinci mərhələdə (**in iure**) məhkəmə magistratının yanına gəlir, burada ritual üzrə tələb olunan qaydaları yerinə yetir-dilər və iddiaçının öz pretenziyasını, cavabdehin isə öz etirazlarını ifadə etdiyi müəyyən edilmiş frazaları deyirdilər. Magistrat da müəy-yən edilmiş ritual üzrə ayrı-ayrı replikalar versə də prosədə fəal iştirak etmirdi. Bütün bu qaydaların və frazaların məcmusu **legis actio** adını daşıyırdı.

Prosesin bu formasını əyani göstərmək üçün "**legis actio sacramento in rem**"i izah etmək olar (əşyalara aid mübahisəni mərc vasitəsilə). Bu prosedura Qayın İnstitusiyalarında aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur. Tərəflər magistratın yanına gəlir, (**in ius**) və özləri ilə mübahisənin predmetini təşkil edən əşyanı gətirirdilər (daşınmaz əmlak haqqında mübahisə gətdikdə torpaq, kirəmit parçası və i.a. gətirirdilər). İddiaçı əlində **festuca** və ya **vindicta** (əl ağacı) tutaraq, onu əşyanın üzərinə qoyurdu və **hanc ego rem ex iure Quiritium meam esse aio; sicut dixi, esse tibi vindictam imposui**, yəni mən təsdiq edirəm ki, bu qul kvirit hüququ üzrə mənə məxsusdur; mən necə dedim, elə də sənin qarşında **Vindicta** qoydum, sözlərini deyirdi. Cavabdeh susduqda və ya bu bəyanatla müsbət mənada razılaşıqda iddia təsdiq edilmiş hesab edilirdi (**confessio in iure**, məhkəmə təsdiqi); iş bununla başa çatırdı və iddiaçı mübahisəli əşyanı özü ilə aparırdı. Əgər cavabdeh mübahisə edirdisə, onda o iddiaçının etdiklərini və dediklərini edir və deyirdi, beləliklə, iddiaçının vindikasiyasına əks vindikasiya ilə cavab verirdi. Bu zaman magistrat sanki mübahisə edənləri aralayaraq deyirdi: **mittite ambo rem**, yəni hər ikiniz əşyanı qoyun. Bundan sonra iddiaçı yeni sual verir: "**postulo anne dicas qua ex causa vindicaveris?**", "səndən cavab tələb edirəm, sən hansı əsasla iddia verirsən" (həmin əşya barəsində)?

Buna cavab olaraq cavabdeh elan edir: "**ius feci sicut vindictam imrosui**", yəni "vindiktanı qoyaraq" (əşyaya iddianı ifadə edərək) mən hüquq üzrə hərəkət etdim. Buna iddiaçı cavab verirdi: "**quando tu iniuria vindicavisti, quinquaginta** (və ya mübahisəli əşyanın qiymətindən asılı olaraq) **quingenti aeris sacramento te provoco**", bir halda ki, sən hüququn əleyhinə əşyanı tələb edirsən, mən səni 50 (və 500) (pul vahidi nəzərdə tutulur - red.) məbləğdə girov müəyyən etməyə çağırıram. Cavabdeh qarşılıqlı çağırış elan edirdi: "**et ego te**" (mən də səni). Magistrat bundan sonra proses başa çatanadək mübahisəli əşyanın mübahisə edənlərdən kimdə qalmasını müəyyən edirdi; mübahisə həll edilənədək onun qaldığı tərəf əşya digər tərəfə verildikdə onun (ondan alınan bütün bəhrələrlə birlikdə) bu ikinci tərəfə verilməsinin təmin olunması üçün zəmin olanlarını gətirməli idi. **In iure** icraatı bununla qurtarırdı və pretor mübahisənin həll edilməsi üçün andlı hakim təyin edirdi.

In iure icraatın yekun aktı **litis contestatio**, mübahisənin təsdiq edilməsi adlanırdı. Tərəflər əvvəlcədən dəvət edilmiş şahidlərə müraciət edirdilər: "**testes estote**", "baş vermişin şahidləri olun". İddianın ödənilməsi bu anla əlaqələndirilirdi, yəni **in iure** icraatı qurtarandan sonra iddiaçı işə sonra ikinci mərhələdə (**in iudicio**) baxılmamasına və iddia üzrə təmin olmanın faktiki baş verməməsinə baxmayaraq artıq həmin cavabdehə qarşı ikinci dəfə həmin iddianı verə bilməzdi.

3. Təsvir olunan **legis actio sacramento** qaydası ilə yanaşı, "**legis actiones**"in aşağıdakı əsas növləri var idi: əli üstünə qoymaq vasitəsilə, girov götürmək yolu ilə, hakim təyin edilməsini tələb etmək formasında, cavabdehi məhkəməyə dəvət etmək yolu ilə.

In iure icraatın bütün ritualı yerinə yetirildikdə iş ikinci mərhələyə, **iudicium**-a keçirdi. Bu ikinci mərhələdə magistratın tərəflərlə razılaşdıraraq təyin etdiyi andlı hakim (bəzi işlər üzrə isə, məsələn, vərəsəlik haqqında, məhkəmə kollegiyası) sübutları yoxlayır və işə qərar çıxarırdı.

4. Respublikanın axırncı illərində Romanın təsərrüfat həyatında ciddi dəyişikliklər baş verir. Yarımatural təsərrüfatla əkinçilik icmasının yerində geniş daxili və xarici ticarət aparn böyük dövlət inkişaf

edir. Aydınır ki, mərasim tərəfdən hədsiz mürəkkəb olan və yeni yaranan münasibətlərə (onlar qanunun hərfi mənasına uyğun gəlmədiklərinə görə) məhkəmə təsdiqi vermək imkanı açmayan leqisaksion proses yeni sosial-iqtisadi şəraitə uyğun gəlmirdi. Həyat mühakimə icraatına digər, daha çevik forma verilməsini tələb edirdi. Mülki prosesin belə sadələşdirilmiş qaydası əvvəlcə pereqrin pretorunun təcrübəsində meydana gəldi, belə ki, pereqrlərə sivil “**leges actiones**”lər tətbiq etmək olmazdı.

Vaxt keçdikcə şəhər pretoru da bu sadələşdirilmiş qaydanı aşağıdakı şəkildə tətbiq etməyə başladı. İddiaçının pretenziyası və cavabdehin etirazları hər hansı qaydalarsız verilirdi və bütün bu **in iure** qeyri-formal icraatı iddiaçıya hakimə ünvanlanmış fərziyyə və ya şərtlər göstərilən qeyd təqdim edilməsi ilə başa çatırdı, hakimə onlar olduqda iddianı təmin etmək, bu şərtlər olmadıqda isə iddianı rədd etmək əmr edilirdi. Hakimə şərti əmr verilən bu qeyd formula adlanırdı. Buradan respublikanın axırncı illərində yaranan və leqisaksion proseslə yanaşı çəkişən tərəflərin arzusu ilə tətbiq edilməsinə (Ebutsinin qanunu ilə), sonra isə Avqustun iki qanunu ilə yol verilən (**duae leges Juliae**) leqisaksion prosesinin əvəzinə qəti müəyyən edilən yeni proses formulyar proses adını aldı (**per leges icraatı per formulas** icraatı ilə əvəz edildi).

5. Formulyar prosesin leqisaksion prosesdən fərqi məhkəmə prosedurasının sadələşdirilməsi ilə qurtarmır. Ən əsası ondan ibarət idi ki, indi pretor iddia müdafiəsi verərkən, iddianın qanunun dəqiq sözləri ilə şərh edilməsi haqqında köhnə qaydanı rəhbər tuturdu. Pretor öz “**imperium**”undan istifadə edərək inkişaf edən həyatın yeni münasibətlərini qəbul etmək və ya əksinə, bəzən formal olaraq qanuna cavab verən, ancaq əslində bu qanunla birlikdə yox olub gedən münasibətləri müdafiəsiz saxlayırdı, belə hallarda iddiaçıya iddia formulası verməkdən imtina edirdi (bax, yuxarıda, I bölmə, §3). Pretor öz ediktində qabaqcadan elan edirdi ki, o hansı hallarda iddia müdafiəsi verəcək, hansı hallarda yox: bu zaman o iddiaların formulasını da elan edirdi. Beləliklə, alınırdı ki, məhkəmə iddia müdafiəsi vətəndaşların maddi mülki hüquqlarının təkcə təsdiq və

mühafizə vasitəsi deyil, həm də əsas anı oldu, yalnız bu ana görə də maddi mülki hüququn olması haqqında mülahizə yürütmək mümkün idi. Buna görə də Roma xüsusi hüququnu iddialar sistemi kimi xarakterizə etmək qəbul olunmuşdur.

6. **Formulanın tərkib hissələri.** Formula hakimin təyin edilməsindən başlayırdı (**Octavius iudex esto**, qoy hakim Oktavi olsun).

Sonra formulanın mühüm hissəsi iddiaçının pretenziyasının məzmunu müəyyən edilən - **intensiya** gəlirdi; bununla da intensiyadan görünürdü ki, hakim qarşısında baxılmaq üçün hansı məsələ qoyub. İddiaçının pretenziyası sivil hüququn normalarına əsaslanırdı; onda o **intentio in ius concepta**, iddia isə **actio civilis** adlanırdı. Məsələn, mülkiyyətçinin vindikasiya iddiasının formulasının tərkibində aşağıdakı intensiya var idi: "əgər məlum olsa ki, haqqında mübahisə gedən əşya kvirit hüququna görə Avl Aqeriyə məxsusdur (iddiaçının şərti işarəsi), onda sən, hakim..." və i.a.

Əgər iddiaçının tələbini sivil hüququn normaları ilə əsaslandırmaq mümkün deyildisə, pretor isə yenə də bu tələbi müdafiə etməyi ədalətli hesab edirdisə, onda intensiyada iddiaçının öz pretenziyasını əsaslandırıldığı və iddianın təmin olunması üçün lazım olan faktlar təsvir edilirdi. Məsələn, şəxs borcu qəbul etməyən borclusu ilə razılığa gəlirdi ki, birinci, borcun mövcud olduğuna and içsə, ikinci məhkəməsiz tələb olunan məbləği ödəyəcək; bu şəxs and içirdi, ancaq borclu yenə də ödəmirdi; onda pretor iddiaçıya intensiyasında and içmə faktı göstərilən formula verirdi; belə intensiya **in factum concepta**, iddia isə **actio praetoria** adlanırdı.

İddiaçı intensiyada ona çatasından artıq məbləğ göstərdikdə, tələbin belə artırılması (**pluspetitio**) yalnız iddianın tam məbləğdə təmin olunmasının rədd edilməsinə deyil, həmçinin litiskontestasiyanın (bax. yuxarıda, b. 2) formulyar proses zamanı da saxlanılmış ödəyici təsirinə görə cavabdehin tam azad olunmasına gətirirdi.

Pluspetitio təkcə iddianın məbləğinin artırılmasında deyil, həmçinin iddianın vaxtından əvvəl verilməsində, lazımı qaydada verilməsində və i.a. ifadə oluna bilirdi; həm də belə hallarda da **pluspetitio** həmin nəticələrlə müşayiət olunurdu.

Formulanın digər əsas hissəsi **kondemnasiya** adlanır: hakimə intenziya təsdiq olunduqda iddianı təmin etmək və əks halda iddianı rədd etmək təklif olunurdu: "Əgər aydın olsa ki: onda Numeri Neqidini (cavabdehin şərti işarəsi)¹² məhkum et, əgər bu aydın olmasa, bəraət ver".

İntenziyanın xarakteri üzrə hakimə hansı münasibət haqqında mübahisə getdiyi barədə mühakimə yürütmək çətin olduqda, formulada intenziyadan qabaq bu münasibət təsvir olunurdu, bunun üçün formulaya xüsusi hissə - **demonstrasiya** daxil edilir; məsələn: "əgər Avl Aqeri Numeri Neqidinin işini aparırsa və bu zaman..." və i. a.

Bəzi məhkəmə işləri üzrə (məsələn, ümumi mülkiyyətin bölünməsi barədə iddialar üzrə) hakim bir sıra hallarda (məsələn, əşya bölünməz olduğuna görə) əşyanı tərəflərdən birinə verdirməyə, digər tərəfi isə birinci tərəfin hesabına hansısa yeni hüquq müəyyən etməklə kompensasiya verməyə məcbur olurdu (məsələn, pul ödənməsinə hüquq və s.). Hakimə belə hərəkət etmək səlahiyyəti formulanın **adiudicatio** adlandırılan xüsusi hissəsində verilirdi.

Formulanın göstərilən hissələri əsas hissələr adlanır (ancaq **demonstratio** və **adiudicatio** heç də bütün formulalara daxil edilmirdi).

Formulada ikinci dərəcəli hissələr də ola bilərdi:

- a) **ekssepsiya**,
- b) **preskripsiya**.

Ekssepsiya hərfi mənada götürməni, istisna etməni bildirir.

Ekssepsiya formulaya daxil edildiyi halda hakim intenziyanın doğruluğunu müəyyən edərək, "əgər olarsa halı istisna olmaqla" iddianı təmin etməlidir. Beləliklə, cavabdeh iddiaya qarşı öz etirazlarını ekssepsiya formasında irəli sürürdü. Ancaq cavabdehin hər cür etirazı ekssepsiya adlanmırdı. Əgər, məsələn, intenziyada deyilirsə ki, cavabdeh iddiaçıya 100 sestersi borcludur, cavabdeh isə elan edir ki, o heç nə borclu deyil, bu ekssepsiya deyil, iddianın rədd edilməsidir. Əgər cavabdeh təsdiq edirsə ki, o həqiqətən öz üzərinə

12 İddiaçının və cavabdehin şərti işarələri ediktdə elan edilən iddia tiplərində işlədilir; konkret işdə, şübhəsiz ki, formulada iddiaçının və cavabdehin həqiqi adları olurdu.

100 sestersi ödəmək öhdəliyi götürmüşdür (yəni o intensiyanı rədd etmirsə), ancaq elan edirsə ki, bu iddiaçı tərəfindən tətbiq edilən zorakılıq nəticəsində baş vermişdir (belə ki, intensiyanın təsdiq edilməsinə baxmayaraq, kondemnasiyaya yer verilməməlidir), belə istinad etmə ekssepsiya adlanırdı. Göstərilən misalda ekssepsiya elan edilə bilərdi, onda iddiaçı da iddia verməzdi. Belə ekssepsiya ödəyici və ya məhvedici adlanır. Belə ekssepsiyalardan fərqli olaraq təxirəsalıcı ekssepsiyalar da mümkündür. Məsələn, cavabdeh iddiaçının iddiasına qarşı iki il ərzində borcu almamaq haqqında tərəflər arasında əldə edilmiş razılığa istinad edir; ekssepsiya yalnız o halda tətbiq olunur ki, iddia bu müddətdən əvvəl verilmişdir.

Nəhayət, formulanın bilavasitə hakimin təyin edilməsindən sonra gələn hissəsi **preskripsiya** (hərfi mənada - düzəliş, üstə yazma) adlanırdı. Bəzən belə yazı həmin halda iddiaçının ona çatası olanların hamısını deyil, ancaq bir hissəsini axtarmasını qeyd etmək üçün yazılırdı. Belə şərt Roma prosesinin yuxarıda göstərilən (b. 2) xüsusiyyətinə görə lazım idi; hər-hansı hüquq münasibətindən bir dəfə verilmiş iddia artıq təkrar edilə bilməzdi; iddiaçı preskripsiyanın daxil edilməsi ilə litiskontestasiyanın ödəyici təsirinin qarşısını alırdı və özünə gələcəkdə çatmalı olan məbləğin qalan hissəsini almaq imkanını təmin edirdi.

7. Həm leqisaksion, həm də formulyar prosədə məhkəmənin qərarından şikayət verilmirdi.¹³ O dərhal qanuni qüvvəyə minir və həqiqət kimi qəbul olunurdu (həmin proses üzrə tərəflərə münasibətdə); **res iudicata pro veritate accipitur** (D.50.17.20.7). Məhkəmənin həll etdiyi məsələ həmin tərəflər arasında mübahisənin predmeti ola bilməz. Əgər buna baxmayaraq yenidən iddia verilsə, ona qarşı **exceptio rei iudicatae**, yəni etiraz edilir ki, iş artıq məhkəmə tərəfindən həll edilmişdir. Yeri gəlmişkən, formulyar prosesin xüsusiyyəti iddiada kondemnasiyanın pul formasında müəyyən edilməsi idi. İddia təmin olunduğu halda məhkəmə qərarının icrası elə

¹³ Ancaq prinsepsin istənilən işi tələb etmək və qərarların ədalətliliyi üzərində nəzarəti həyata keçirmək hüququ qəbul olunurdu (bax. Aymard A. et Auboyer J. Rome et son empire. Paris, 1954, p.294 (Histoire generale des civilisations, II).

aparılırdı ki, iddiaçının ilkin tələbi məhkəmə qərarının özündən irəli gələn və xüsusi iddia ilə təmin edilən (**actio iudicati**), müasir icra vəərəqinə uyğun olan yeni öhdəliklə əvəz edilirdi. Cavabdeh iş üzrə qanuni qərarın olmasını qəbul etmədikdə və "**actio iudicati**"yə qarşı etiraz etdikdə, bununla belə öz etirazlarını təsdiq edə bilmədikdə, o ikiqat həcmdə məsuliyyət daşıyırdı.

Actio iudicati üzrə könüllü ödəmə daxil olmadıqda məcburi ödəmə aparılırdı. Magistrat borclunu borcu ödəyənədək (şəxsi ödəmə) həbs edə bilərdi və ya ödəməni onun əmlakına yönəldə bilərdi. Axırncı halda borclunun hərracdan satılan əmlakı kreditorların mülkiyyətinə verilirdi.

8. **Ekstraordinar proses**. Hələ klassik dövrdə iki mərhələyə - "**ius**" və "**iudicium**"a bölünən normal proseslə yanaşı vətəndaşların mübahisəli işlərinin həllini andlı hakimə vermədən magistrat tərəfindən baxılması hallarına rast gəlinməyə başladı (bax.aşağıda, § 5). Belə xüsusi fəvqəladə (**extra ordinem**) baxma qaydası əvvəllər formula verilən işlər üzrə də bir qədər tətbiq olunmağa başladı. B.e.III əsrinin ortalarında, yəni mütləq monarxiyaya keçərkən "**ius**" və "**iudicium**"a bölünməyən bu ekstraordinar (**extra ordinem**) proses özü ilə formulyar prosesi tam sıxışdırıb aradan çıxardı. İmperator hakimiyyəti seçkili hakimlərə etibar etməirdi (onların "seçkililiyinin" prinsipat dövründə də işdən daha çox sözdə olmasına baxmayaraq); imperatorlar hüquqların pozulmaları ilə (bununla da həm də quldarlıq quruluşu ilə) bilavasitə özləri və ya öz məmurları vasitəsilə mübarizə aparmağa başladılar.

Ekstraordinar prosesdə məhkəmə funksiyaları inzibati orqanlar tərəfindən həyata keçirilirdi: Romada və Konstantinopolda (imperiyanın Qərbə və Şərqə bölünməsi ilə əlaqədar) **praefectus urbi** (şəhər polisinin rəisi tərəfindən), əyalətlərdə əyalətlərin hökmdarları tərəfindən, az əhəmiyyətli işlər üzrə isə bələdiyyə magistratları tərəfindən. Ancaq çox vaxt imperatorlar məhkəmə işlərini baxmaq üçün şəxsən qəbul edirdilər.

İşlərə baxılması açıq xarakterini itirdi və yalnız tərəflərin və iştirak etmək hüququ olan xüsusi hörmətli şəxslərin iştirakı ilə keçirdi.

İddiaçı işə baxılmasına gəlmədikdə, o xitam olunurdu; cavabdeh gəlmədikdə işə qiyabi baxırdılar.

Klassik dövrün prosesinə zidd olaraq ekstraordinar prosesdə çıxarılmış qərardan, növbəti, ali instansiyaya apellyasiya şikayətinə yol verildi. Beləliklə, “**praefectus urbi**”nin qərarından imperatora, əyalətin hökmdarının qərarından “**praefectus praetorio**”yə (imperator qvardiyasının rəisininə), onun qərarından isə imperatora şikayət verilə bilirdi.

Ekstraordinar prosesdə məhkəmə qərarı iddiaçının xahişi ilə dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən icra edilirdi. Cavabdeh müəyyən əşyanı verməyə məhkum edildikdə iki ay ərzində onu könüllü vermədikdə əşya məcburi alınır (**manu militari**).

Pul məbləği kəsildikdə məhkəmə icraçıları cavabdehdən müvafiq məbləği və ya iddiaçının tələbinin ödənilməsi üçün satılan hər hansı əşyanı alırdılar. Ödəmə yalnız müflis borclunun bir neçə kreditoru iddia verdiyi halda, həm də o kreditorların təmin olunması üçün əmlakını könüllü vermədikdə, borclunun bütün əmlakına yönəldilirdi.

Respublika prosesinin bir dəfə verilmiş iddianın qəti ödənilməsi haqqında qaydası (iddia üzrə qərar çıxarılmamasına baxmayaraq) ekstraordinar prosesdə tətbiq olunmur. Qanuni qüvvəyə minmiş “**res iudicata**”nın, məhkəmə qərarının əhəmiyyəti (bax. yuxarıda, b. 7) dəyişməz qalır.

§ 4. İddiaların anlayışı və növləri

1. Məhkəmə magistratlarının (başlıca olaraq pretorların) öz “**imperium**”larına görə münasibətlərin sivil hüquq normalarına uyğun gəlməmələrinə baxmayaraq onların məhkəmə müdafiəsindən imtina etmək və əksinə, sivil hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmayan halda məhkəmə müdafiəsi vermək hüququ var idi.

Buna görə də pretor müəyyən halda iddia (**actio**) verirmi sualının praktiki olaraq birinci dərəcəli əhəmiyyəti var idi. Bu suala pretor ediktində də cavab tapmaq olardı. Leqisaksion proses dövründə **actio**

termininin mənası şəxsin müəyyən edilmiş ritualın yerinə yetirilməsində ifadə olunan müəyyən fəaliyyətinə aid edilirdi. Klassik Roma hüququnda **actio** məhkəmə prosesi yolu ilə müəyyən şəxsin mənafeyinə uyğun olan qərara məhkəmə maqistratı edikti ilə nəzərdə tutulan nail olmaq vasitəsidir.

Tədricən iddiaların formulaları pretorun təcrübəsində tipikləşdirilir, yəni ayrı-ayrı kateqoriya iddialar üçün tipik formulalar işlənib hazırlanır.

2. Çoxsaylı müxtəlif iddialar içərisindən aşağıdakı mühüm növləri ayırmaq lazımdır: **actio in rem** (əşya iddiası) və **actio in personam** (şəxsi iddia). Hüquqi tərəfdən Pavel əşyaya mülkiyyət hüququnu, digər tərəfdən və digər şəxsdən nəyi isə etməyi və ya nəyi isə etməməyi (müəyyən hərəkətdən çəkinməyi) tələb etmək hüququnu bir-birinə qarşı qoyur (1); mülkiyyət hüququ (bəzi digər hüquqlar kimi) istənilən üçüncü şəxs tərəfindən pozula bilər, həm də mümkün hüquq pozanın məhz kim olması əvvəlcədən məlum deyil. Buna görə də belə hüququn müdafiəsi üçün həmin şəxsin hüququnu pozacaq istənilən üçüncü şəxsə qarşı iddia verilir, demək qəbul olunmuşdur; iddia bu halda **actio in rem** - əşya iddiası adlanır. **Actio in rem** termini göstərir ki, iddia üzrə əşya kimdədirsə, o və ya ümumiyyətlə həmin əşyaya qəsd edən məsuliyyət daşıyır. Müasir terminologiya üzrə bu mütləq müdafiə adlanır.

"**Actio in rem**"in əksinə olan **actio in personam** adlanan iddia iki və ya bir neçə müəyyən şəxslər arasında şəxsi xarakterli hüquq münasibətlərini müdafiə etmək üçün verilir. Məsələn, A. B. üçün nəyi isə etməyi üzərinə götürdü; B-nin bu hərəkətin edilməsini başqasından deyil, məhz A-dan tələb etmək hüququ vardır. Deməli, bu halda B-nin hüququnu yalnız A poza bilər, çünki başqa heç kim üzərinə B üçün həmin hərəkəti etmək öhdəliyi götürməmişdir. Beləliklə, belə növ mümkün hüquq pozan əvvəlcədən məlumdur və yalnız bu şəxsə qarşı iddia mümkündür. Buna görə də iddia bu halda **actio in personam** (şəxsi iddia) adını daşıyır. Müasir terminologiya üzrə bu nisbi müdafiədir.

3. İddiaların digər mühüm fərqləndirilməsi **actio stricti iuris** - ciddi hüquq iddiası və **actio bonae fidei** - vicdanlılıq prinsipi üzərində

qurulmuş iddiadır. Bu fərqləndirilmənin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hakim ciddi hüquq iddialarına baxarkən iddianın irəli gəlmiş müqavilənin hərfi mənasından asılıdır, **bonae fidei** iddialarına baxarkən hakimin vəziyyəti azaddır, onun cavabdehin xüsusi ekssepsiya ilə iddianın formulasına daxil edilməsə də, ədalətlik tələbləri ilə əsaslandırılan etirazlarını nəzərə almaq hüququ var idi (məsələn, **actio bonae fidei** zamanı hakim cavabdehin iddiaçı tərəfindən "**dolus**"a yol verilməsinə, yəni iddiaçının hətta xüsusi ekssepsiya ilə iddianın formulasına daxil edilməmiş aldatmaya yol verməsinə istinad etməsini nəzərə alır).

4. **Actio utilis**, yəni analogiya üzrə iddia qanununun hərfi mənasını dəyişdirmədən hüquq yaradıcılığının həyata keçirilməsi üçün vasitələrdən biri kimi xidmət edirdi. İddiaların bu növünü aşağıdakı misalda aydınlaşdırmaq olar. Əgər bir şəxs özgəsinin əmlakını hüquqa uyğun olmayaraq məhv edir və ya zədələyirsə, onda Akvili qanunu üzrə (e.ə.təqribən III əsrdə, respublika dövründə) zərər vuran zərər yalnız **corpore corpori**, yəni maddi əşyaya cismani təsirlə vurulduqda məsuliyyət daşıyır. Pretor **utilis** formasında iddianın (Akvili qanunundan) köməyi ilə zərər vuranın müdafiəsini zərərin təqsirli şəkildə, ancaq əşyaya bilavasitə cismani təsirlə vurulmadığı hallara da aid etdi (məsələn, şəxs özgəsinin heyvanını təqsirli şəkildə acından öldürürdü).

Actio ficticia (fiksiya ilə iddia). Pretor qanunla nəzərdə tutulan müdafiəni qanunda nəzərdə tutulmayan hər hansı yeni münasibətə aid etməyi zəruri hesab etdiyi hallarda, o bəzən hakimə (formulada) əslində olmayan bəzi faktların mövcudluğuna yol verməyi və belə fiksiyanın köməyi ilə yeni münasibəti mövcud olan iddialardan birinə uyğunlaşdırmağı təklif edirdi. Formulada bu üsul aşağıdakı kimi ifadə olunurdu: əgər bu-bu və bu məlum olsa, belə halda, əgər bu-bu olsa idi, sən, hakim, qərar ver, və i.a. məsələn, tələbin bir şəxsdən digərinə verilməsinə yol vermək tələbatı labüd olduqda pretor yeni şəxsin müdafiəsi üçün hakimə yeni şəxsin (tələb hüququ verilənin) birinci şəxsin vərəsəsi olduğunu (vərəsəyə isə hüquq və vəzifələr keçirdi) fərz

etmək (fiksiyaya yol vermək) təklif olunurdu (bax.aşağıda, VIII bölmə). Bununla da tələb hüququ verilən şəxs iddia müdafiəsi alırdı.

6. **Cərimə iddiaları və əmlak hüquqlarının pozulmuş vəziyyətinin ödənilməsi** və ya **bərpa edilməsi** haqqında iddialar (**reipersekutor** adlanan iddialar, **actiones rei persecutoriae**) fərqlənirdi. Bəzən eyni bir faktdan eyni zamanda həm cərimə iddiaları, həm də reipersekutor iddialar irəli gəlirdi; məsələn, oğurluqdan zərərçəkən həm oğurlanmışın qaytarılması haqqında iddia (reipersekutor iddia), həm də cərimə alınması haqqında iddia (cərimə iddiası) verə bilirdi.

7. Xüsusi kateqoriyanı **kondiksiyalar (condictione)** təşkil edirdi. Kondiksiyaların “**actiones**”dən fərqlənməsinin nədən ibarət olması mübahisəlidir. Kondiksiyanı hansı əsasdan yaranması göstərilməyən sivil hüququna əsaslanan iddialar kimi müəyyən etmək olar (abstrakt iddialar). Məsələn, iddiaçı kondiksiyanın köməyi ilə məlum məbləği tələb edə bilirdi, həm də iddianın formulasında cavabdehin bu məbləği borc müqaviləsi üzrə və i.a. ödəməli olması göstərilirdi (və bunun əhəmiyyəti yox idi), tək bu məbləğdə borc mövcud olsun.

§ 5. Pretor müdafiəsinin xüsusi vasitələri

1. Pretorlar iddialar verməklə yanaşı, onlara məxsus olan hakimiyyətdən (**imperium** adlanan) istifadə edərək, bəzən xüsusi vasitələrlə, özlərinin qeyd-şərtsiz (iddianın formulasının əksinə olaraq) bilavasitə sərəncamları ilə müdafiə edirdilər (amma vaxt keçdikcə pretorlar burada da bəzi hallarda şərti sərəncamlar yoluna keçirdilər).

2. **İnterdiktlər** (qadağanlar). Pretorun ictimai qaydanı və vətəndaşların mənafeyini pozan hər hansı hərəkətin dərhal dayandırılması haqqında sərəncamları belə adlanırdı. Əvvəlcə pretor ona müraciət edən şəxsin istinad etdiyi faktları tədqiq etdikdən sonra interdiktlər verirdi (məsələn, vətəndaş digər vətəndaşın onu onun sahibliyində olan torpaq sahəsindən özbaşına qovması barədə şikayətlə gəlirdi; pretor həqiqətən birincinin torpaq sahəsinə sahib olmasını, ikincinin isə onu bu sahədən zorla qovmasını yoxlayırdı və bu yoxlamadan

sonra müdafiə verirdi). Bu halda işin faktiki halları xahiş edənə interdikt verilənədək yoxlanıldığına görə interdikt qəti və qeyd-şərtsiz sərəncam idi. Vaxt keçdikcə, işlərin sayı artdıqca pretor faktları yoxlamadan, şərti sərəncam şəklində (əgər "ərizəçinin istinad etdiyi faktlar təsdiq edilsə") interdiktlər verməyə başladı və o vaxtlar interdiktlər prosessual tərəfdən iddialara oxşar oldu. İnterdiktlərin vacib kateqoriyası sahibkar interdiktləridir (bax. irəlidə, V bölmə, II fəsil, § 3).

3. **Restitutio in integrum** (ilkin vəziyyətin bərpa edilməsi). Pretor xüsusi üzrlü hallarda ümumi hüquq normalarının tətbiq edilməsini ədalətsiz hesab etdiyinə görə baş vermiş hüquqi nəticələri ləğv etməyə (məsələn, bağlanmış müqaviləni pozmağa) icazə verirdi. Pretor işin hallarını (**causa cognita**) əvvəlcədən aydınlaşdırdıqdan sonra əvvəlki vəziyyətin belə bərpa edilməsi və ya restitusiya haqqında qərar çıxarırdı. Belə ki, məsələn, yaşı 25-dək olan, özü üçün xeyirli olmayan əqd bağlayan şəxs (formal cəhətdən qanuni olsa da) pretordan bu əqdlə hesablaşmamaq icazəsi ala bilərdi (belə güzəşti pretor şəxsin təcrübəsizliyini nəzərə alaraq verirdi). Hədə-qorxu, aldatma və s.-nin təsiri altında bağladığı əqddən xeyli zərərçəkmiş şəxs də eynilə pretordan restitusiya ala bilərdi.

§ 6. İddia müddəti

1. Xüsusi hüququ pozulmuş şəxsin öz sərəncamında iddia müdafiəsi vardır. Ondan istifadə edib-etməmək, yəni iddia vermək və ya verməmək tamamilə səlahiyyətli şəxsdən asılıdır. Ancaq dövlət iddia verməyə səlahiyyəti olan şəxsə müddətlə məhdudlaşdırılmayan iddia verib-verməmək məsələsini həll etmək hüququ verə bilməz. İddia verilməsi üçün səbəb yarandıqdan sonra uzun müddət ərzində iddia verilmədiyindən yaranan qeyri-müəyyənlik vəziyyəti münasibətlərdə iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən zərərli inamsızlıq, qeyri-sabitlik yaradır. Belə xoşagəlməz nəticələrin qarşısını almaq üçün səlahiyyətli şəxsin iddiasının baxılmasını tələb edə bildiyi məlum maksimum

müddət (zaman müddəti) müəyyən edilir. Belə müddət indi iddia müddəti adlanır.

2. Klassik Roma hüququ yalnız indi iddia müddəti adlandırılana oxşar olan bir şey tanıyırdı. İddiaların verilməsinin **qanuni müddətləri** ona məlum idi. Qanuni müddətin iddia müddətindən fərqi aşağıdakından ibarətdir: qanuni müddət özü-özlüyündə (səlahiyyətli şəxsin fəallığından və ya hərəkətsizliyindən asılı olmayaraq) iddia hüququnu xitam edir; iddia müddəti iddiaçının fəaliyyətsizliyinə görə təsir göstərir. Buna görə də əgər dərhal iddia verilməsi üçün səbəb aradan qalxırsa, məsələn cavabdehin öz borcunu təsdiq etməsi nəticəsində, müddətin axımı dayandırılır və iddia müddətinin axımı yenidən başlayır; qanuni müddətin axımı isə səlahiyyətli şəxsin borcdan borcun təsdiqini almasına baxmayaraq dayanmır və i.a.

3. Yalnız b.e.-nin V əsində Roma hüququnda iddia müddəti də meydana gəldi (yuxarıda göstərilən mənada). İddia müddəti 30 il müəyyən edilmişdi. Bu müddətin axımının başlanğıcı iddia tələbinin yaranması anı ilə müəyyən edilir. Məsələn, mülkiyyətçinin iddiası üzrə müddətin axımı mülkiyyətçinin əşyasının qanunsuz olaraq digər şəxs tərəfindən tutulduğu andan və ya mülkiyyətçinin ümumiyyətlə öz hüququnu həyata keçirməsinə yol verməyən maneə ilə qarşılaşdığı andan başlayır; borcdan irəli gələn öhdəlik üzrə - borc verən şəxsin borca verdiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək hüququ aldığı gündən və i.a. Müddətin axımı hüquqla üzrlü hesab edilən müddətə dayandırıla bilər; məsələn, dövlət işi ilə əlaqədar olmadığına görə; belə maneə aradan qalxdıqdan sonra müddətin axımı davam edir.

Müddətin axımı (yuxarıda göstəriləni kimi) dayandırıla bilər (borclu şəxs tərəfindən tələbin qəbul edilməsi ilə; iddia verilməsi ilə). Bu halda (dayandırılana qədər) keçən vaxt hesaba alınmır; yalnız yeni müddətin axımı ilə başlaya bilər, məsələn, əgər borc qəbul edildikdən sonra ödəmə olmadıqda.

III BÖLMƏ

ŞƏXSLƏR

- § 1. *"Şəxslər" anlayışı və hüquq qabiliyyəti*
- § 2. *Roma vətəndaşlarının hüquqi vəziyyəti*
- § 3. *Latinların və pereqrinlərin hüquqi vəziyyəti*
- § 4. *Qulların hüquqi vəziyyəti*
- § 5. *Azadlığa buraxılmışların hüquqi vəziyyəti*
- § 6. *Kolonların hüquqi vəziyyəti*
- § 7. *Hüquqi şəxslər*

§ 1. "Şəxslər" anlayışı və hüquq qabiliyyəti

1. Quldarlıq cəmiyyəti hər bir insanı şəxs (**persona**), yəni hüquq qabiliyyətli varlıq hesab etmirdi. Bu cəmiyyət xüsusilə onun əyani sübutu idi ki, hüquq qabiliyyəti (hüququn daşıyıcısı, subyekt olmaq qabiliyyəti) insanın anadangəlmə xüsusiyyəti deyil, dövlət və hüquq kimi, cəmiyyətin bazisi, iqtisadi münasibətləri üzərində üstquruma aid hadisədir. Başqa sözlə, hüquq qabiliyyəti cəmiyyətin inkişafının müəyyən dövründə onun sosial-iqtisadi quruluşuna əsaslanır.

Romada olan çoxsaylı qullar sinfi hüququn subyekt deyil, obyekt idi. Varron (e.ə. I əsr) alətləri lallara (məsələn arabalara); anlaşılmayan səs çıxaranlara (heyvanlara) və nitq qabiliyyəti olanlara (qullara) bölürdü. Qul danışan alət, **instrumentum vocale** sayılırdı.

Digər tərəfdən, fiziki şəxslərlə (yəni insanlarla) hüquqi şəxslərin (yəni hüquq qabiliyyətinə malik müxtəlif növlü təşkilatların) müasir fərqləndirilməsi təcrübədə məlum olsa da işlənib hazırlanmışdır (bax. bu bölmənin 7-ci §-na).

2. Hazırda işlədilən hüquq qabiliyyəti sözüne Romada **capite** sözü uyğun gəlirdi. Tam hüquq qabiliyyəti də üç əsas elementin, yaxud vəziyyətin (**status**) cəmindən ibarət idi:

- 1) azadlıq statusu - **status libertatis**,
- 2) vətəndaşlıq statusu - **status civitatis**,
- 3) ailə vəziyyəti - **status familiae**.

“**Status libertatis**”¹⁴ görə Romanın əhalisi azadlara və qullara; **status civitatis** baxımından Roma vətəndaşlarına və başqa azad şəxslərə (latınlara, pereqrinlərə); **status familiae** baxımından isə ailələrin müstəqil (**sui iuris**) atalarına (**patres familias**) və ataların hakimliyi altında olanlara (“başqasının hüququnun”, **alieni iuris** şəxsləri) bölünürdü. Beləliklə, tam hüquq qabiliyyəti azad vəziyyətin, Roma vətəndaşlığının və ailədə müstəqil vəziyyətin olmasını tələb edirdi.

Bu statusların hər hansı birində baş verən dəyişiklik **capitis deminutio** adlanırdı. “**Status libertatis**”də olan dəyişiklik **capitis deminutio maxima** (daha yüksək, daha əhəmiyyətli) adlanırdı; “**status civitatis**”də olan dəyişiklik **capitis deminutio media** (orta) adlandırılırdı; “**capitis familiae**”də olan dəyişikliyə **capitis deminutio minima** (daha az) deyilirdi.

3. Aydındır ki, Roma tarixinin bütün dövrlərində hüquq qabiliyyətinin müəyyən edilib nizama salınması eyni deyildi. İqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə azad insanların da hüquq qabiliyyəti inkişaf edirdi. Romanın çox da böyük olmayan kənd təsərrüfatı icmasından inkişaf etmiş xarici ticarəti olan böyük dövlətə çevrildikcə kənd adamlarının ayrı-ayrı qruplarının (Roma vətəndaşlarının, latınların, pereqrinlərin) hüquq qabiliyyəti arasında olan fərqlər götürülür, azadlar və qullar arasında olan uçurum isə əvvəlki kimi qalmaqda davam edirdi. Nəhayət, o dövr üçün nəhəng olan nəticə azad insanların xüsusi hüquq sahəsində formal bərabərliyi əldə edilir (212-ci il Karakalla Konstitusiyası).

4. Bu və ya digər statusun əldə edilməsi mübahisənin predmeti ola bilərdi. Bu əsasda hüquq qabiliyyətini müdafiənin status iddiaları deyilən xüsusi vasitələri meydana gəlir (məsələn; şəxsi qul kimi

¹⁴ Bax: Hanga V., Jacota M. Drept privat roman. Bucurest, 1964, s. 108.

saxlayanlara qarşı qaldırılan şəxsin azadlığa buraxılmış hesab edilməsi haqqında iddia və s.).

§ 2. Roma vətəndaşlarının hüquqi vəziyyəti

1. Roma vətəndaşlığı ilk növbədə Roma vətəndaşlarından anadan olma (qanuni nigahdan), sonralar qulluqdan azadlığa buraxılma yolu ilə, həmçinin xaricilərə Roma vətəndaşlığını mükafat vermək vasitəsilə əldə edilirdi.

Roma vətəndaşlığı ya ölümə, ya da **capitis deminutio maxima** nəticəsində xətm olunurdu. Bu axıncı akt (müxtəlif tarixi dəyişiklikdən sonra) Yustinianın dövründə Roma vətəndaşları daha ağır cəzalara məhkum ediləndə və i.a., onlar düşmənlərə və dost olmayan xalqlara əsir düşəndə baş verirdi (lakin sonralar şəxsin Roma ərazisinə qayıtdığı hallarda bütün hüquqları bərpa edilirdi; bu **ius postliminii** adlanırdı).

2. Roma vətəndaşlarının xüsusi hüquq sahəsində hüquq qabiliyyəti iki əsas elementdən ibarətdir: **ius conubii**, yəni qanuni nigaha girmək hüququ, bu halda uşaqlar Roma vətəndaşlığı hüququ, ata isə uşaqlar üzərində hakimiyyət əldə edir (bax irəlidə IV bölmə, § 4) və **ius commercii** Ulpinianın tərifinə görə (**Requiae** 19,3) **emedi vendendique invicem ius**, yəni ticarət etmək, əqd bağlamaq, deməli, əmlak əldə etmə və özgəninkiləşdirmə hüququ.

Roma vətəndaşlarının azad doğulanlara və azad olunmuşlara (**libertini**) bölünməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi; axıncılar nəinki öz patronlarından (yəni onları azad edənlərdən) asılı idilər, habelə çox hallarda onlar tərəfindən istismar olunurdular.

III əsrdə formal olaraq hüquq qabiliyyətində bərabərlik elan olundu. Həqiqətdə isə tam bərabərlik baş vermədi. Xüsusilə imperiya dövründə əhalinin peşəsinin nəzərə alınması ilə silklərə bölünməsi qeyri-bərabərliyə gətirib çıxartdı. Aşağıdakı silklər mövcud idi: senatorlar¹⁵,

¹⁵ Təxminən Avqustdan başlayaraq senatorların tərkibinə yerli aristokratiyadan başqa xidmətdə olan aristokratiya (nobilitet), yəni kurul vəzifələrini tutanların törəmələri də daxil idi.

atlılar, hərbi təbəqə, şəhər dekurionları, yaxud kuriallar, ticarətçilər, sənətkarlar, kəndlilər.

Silki və digər sosial fərqlər vergiqoymada və ümumiyyətlə ümumi hüquqda özünü xüsusilə güclü göstərirdi; bu fərqlər xüsusi hüquq sahəsində də hiss olunurdu, məsələn, senatorla azad olmuş qadın arasında kəbin qadağan edilirdi və s.

3. Müasir hüquqda hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti (yəni müvafiq hüquqi nəticələri olan hərəkətləri etmək qabiliyyəti) fərqləndirilir. Roma hüququnda buna uyğun kateqoriyalar yox idi. Lakin hər bir şəxs hüquqi nəticəsi olan hərəkət edə bilməzdi.

İnsanın fəaliyyət qabiliyyəti həmişə və hər yerdə onun yaşından asılıdır. Belə ki, edilən hərəkətlərin mənasını başa düşmək, özünü ələ almaq, bu və ya digər qərarı qəbul etmək ancaq müəyyən yaşa çatdıqda mümkün olur. Roma hüququnda fərqləndirilirdi: **infantes** (7 yaşa qədər) - tam hüquqi qabiliyyətsizlər; **impuberes** (oğlanlar 7-14 yaşa qədər, qızlar 7-12 yaşa qədər).

Impuberes müstəqil olaraq elə əqdləri bağlaya bilərdi ki, bu əqdlərdə azyaşlılar ancaq əldə edə bilərdilər (heç nəyi itirmədən yaxud vəzifə yaratmadan). Azyaşlının hüququnun xitam edilməsi, yaxud onun üçün vəzifə yaradan əqdlərin bağlanması üçün qəyyumun icazəsi (**anctoritas tutoris**) tələb olunurdu. Bu icazə əqddən qabaq və ya sonra deyil, mütləq əqd bağlandığı zaman verilə bilərdi. Qəyyum, adətən azyaşlının atasının vəsiyyətnaməsi, yaxud da magistratın təyini üzrə yaxın qohum ola bilərdi. Qəyyum azyaşlının şəxsiyyətinin və əmlakının qayğısına qalmalı idi. Danışıqsız zəruri olan hallardan başqa, qəyyum azyaşlının əmlakını özgəninkiləşdirə bilməzdi.

Əgər azyaşlı, qəyyumun icazəsi olmadan əqd bağlayarsa, onda bu əqddən əldə edilən gəlir daxilində hüquqi öhdəçilik yarana bilərdi.

Yaş həddinin sonrakı pilləsi 14-dən (qadınlar üçün 12- dən) 25-ə qədər idi. Bu yaşda şəxs fəaliyyət qabiliyyətli idi. Ancaq belə şəxslərin xahişi ilə pretor (respublikanın son illərində) onlara imkan yaratdı ki, bağladığı əqdlərdən imtina etsinlər, əqd bağlanana qədər olan əmlak vəziyyətini bərpa etsinlər (restitusiya adlanan, **restitutio in integrum**, bax. yuxarıda, II bölmə, § 5,b.3). E.ə.II əsrdən başlayaraq 25 yaşına

çatmamış şəxslərə özünə kurator (himayəçi) istəmək hüququ verilir. Roma hüququnun mənbələri himayəçilərin qəyyumlardan nə ilə fərqlənməsini müəyyən etmək üçün materiallar verir. Tarixi baxımdan bu iki institut ehtəşəkkül tapmışdır ki, qəyyumluq azyaşlılara, habelə (klassik dövrə qədər) yaşından asılı olmayaraq qadınlara təyin edilirdi; himayəçilik isə 25 yaşına qədərki həddi - bülüğa çatmışlar, habelə ruhi xəstələr bərəsində müəyyən edilirdi.

Əgər 25 yaşına qədərki həddi - bülüğa çatmışlar himayəçinin təyin edilməsini xahiş edərdilərsə, onda onların fəaliyyət qabiliyyəti bu mənada məhdudlaşardı ki, əmlakın azaldılmasına dair əqdlər bağlayanda mütləq himayəçinin razılığı (*consensus*) tələb olunurdu. Bu razılıq hər vaxt (əqdin bağlanılmasından qabaq, yaxud əqd bağlananda, yaxud da sonradan bəyənmə şəklində) verilə bilərdi. Gənclər 14 (12)-dən 25 yaşa qədər himayəçinin razılığı olmadan vəsiyyətnamə verə, habelə evlənə bilərdilər.

Fiziki şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinə hər cür ruhi xəstəliklər təsir edə bilərdi. Ruhi xəstələr və kəmağıllar fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyildilər, himayəçinin nəzarəti altında idilər. Cismani qüsurlar ancaq müvafiq fəaliyyət sahələrində öz təsirini göstərirdi; məsələn, stipulyasiya müqaviləsi şifahi sual - cavab formasında bağlandığından, onu nə karlar, nə də lallar bağlaya bilməzdilər və i.a.

İsrafçıların, yəni zəif iradəli olduqlarına görə əmlakın xərclənməsində zəruri həddi gözləyə bilməyən və ona görə onu tam iflasa uğramaq təhlükəsi yaranana qədər xərcləyən şəxslərin də fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılırdı. İsrafçıya da himayəçi təyin olunurdu. Ondan sonra israfçı, ancaq əldə etməyə yönəldilən əqdləri sərbəst bağlaya bilərdi; bundan başqa, israfçı deliktlərə (hüquq pozuntularına) görə məsuliyyət daşıyırdı. Əmlakın azalması, yaxud öhdəçiliyin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olan əqdləri israfçı ancaq himayəçinin razılığı ilə bağlaya bilərdi. Vəsiyyətnamə tərtib etməyə israfçının ixtiyarı yox idi.

Bir sıra əsrlər ərzində qadınların hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin ciddi məhdudlaşdırılması mövcud idi. Respublika Roma hüququnda qadınlar ev sahibinin, ərinin, yaxın qohumunun daimi himayəsi altında idi. Klassik dövrün sonunda etiraf edildi ki, atasının

və ərinin hakimiyyəti altında olmayan yaşlı qadın öz əmlakının idarə olunmasında, ona sərəncam verilməsində müstəqildir, lakin başqalarının borclarına görə bu və ya digər formada öz üzərinə məsuliyyət götürməyə ixtiyarı yoxdur. Yustinian dövrünün hüququnda qadının hüquq qabiliyyətinin və fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması zəiflədi, ancaq o vaxt cinslərin bərabərliyi hər halda yox idi (D.1.5.9, Papinian: "bizim hüququn bir çox qərarlarına görə qadınlar kişilərə nisbətən pis vəziyyətdədirlər").

4. Roma vətəndaşlarının hüquqi vəziyyətində əks olunmuş hallar qismində heysiyyətini alçaltmanı da qeyd etmək lazımdır. Heysiyyətini alçaltmağın ən ciddi forması **infamia**, rüsvayçılıq idi. **Infamia** baş verirdi: a) cinayətə görə məhkum olmanın, ya da insanı ləkələyən xüsusi hüquq pozuntularının nəticəsi kimi, habelə xüsusilə düzlük tələb edilən münasibətlərdən (məsələn, tapşırıq, ortaqlıq, saxlanma müqaviləsindən, bax: irəlidə, VII bölmə), himayəçilik münasibətlərindən və i.a.doğan iddialar üzrə qərar çıxarıldıqda; b) nigaha aid bəzi hüquq normaları bilavasitə pozulduqda (birinci əri öldükdən sonra bir il keçməmiş yenidən ərə gedən dul qadın da **infamis** hesab edilirdi), yaxud eyibli sənətlə məşğul olduqda (məsələn, oğraşılıqla və i.a.). Klassik hüquqda **infamia** ilə əlaqədar məhdudiyətlər kifayət qədər çox idi. **Personae infames** prosesdə başqalarını təmsil edə bilməzdi, yaxud prosesdə öz nümayəndəsini təyin edə bilməzdi; habelə belə şəxslərə azad doğulmuşlarla qanuni nigaha girmək qadağan idi, onların hüquqları vərəsəlik məsələlərində də məhdudlaşdı.

"**Personae infames**"dən **personae turpes** - öz davranışlarının ümumi xarakterinə görə ictimai fikirlə namussuz hesab edilən şəxslər fərqləndirilirdi. **Personae turpes** üçün ən əhəmiyyətli məhdudiyət vərəsəlik sahəsində olan məhdudiyət idi.

Rüsvayçılığın **intestabilitas** forması da az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Hələ XII cədvəl qanununda belə bir maddə var idi ki, əgər şəxs əqdin bağlanılmasında şahid qismində iştirak edibsə, sonralar bu əqd barəsində məhkəmədə ifadə vermək istəmirsə **intestabilis**, yəni şahidlik iştirakı tələb olunan əqdlərdə (nə tərəflər qismində, nə də şahid qis-

mində) iştirak etmək qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilir (məsələn, vəsiyyətnamə tərtib etmək qabiliyyəti yoxdur).

§ 3. Latınların və pereqrinlərin hüquqi vəziyyəti

1. Əvvəllər e.ə. III əsrə qədər latın vətəndaşlığı almış Latiumun sakinləri **latın** adlandırılırdı (bunlar qədim latınlar idilər, **latini veteres**). Sonralar Latın İttifaqı tərəfindən yaradılan koloniyaların və Romanın zəbt etdiyi ərazilərdə yaradılmış koloniyaların (**latini coloniarii**) üzvlərini də latın adlandırırdılar. İttifaq müharibəsindən sonra (e.ə.90-89-cu illər) **ius latini** latın vətəndaşlığı hüququnu hüquq qabiliyyətinin müəyyən kateqoriyalarını göstərən texniki termin kimi başa düşürdülər. Belə ardıcılıq ayrı-ayrı şəxslərə və bütöv vilayətlərə verilirdi ("mükafatlandırılırdı").

"**Latini veteres**"in hüquqi vəziyyəti (əmlak hüququ sahəsində) Roma vətəndaşlarının hüquq vəziyyətindən fərqlənmirdi; bu hüquq onlara xüsusi verildiyi hallarda onlar "**ius conubii**"yə malik idilər. E.ə. 268-ci ildən latın vətəndaşlığı hüququ bu şəkildə artıq verilmirdi. **Latini coloniarii** "**ius conubii**"yə malik deyildilər (bax. yuxarı, § 2, b.2); **ius commercii**, bu qəbildən olan latınlar əksər hallarda habelə mülki proses aparmaq qabiliyyətinə (**ius legis actionis**) malik idilər, lakin "**latini coloniarii**"nin vəsiyyət tərtib etmək hüququ yox idi.

Latınların Roma vətəndaşlığı hüququnu asanlıqla almaq imkanları var idi. Əvvəllər bunun üçün Romaya köçmək kifayət idi. Lakin belə köçmələr latın şəhərləri əhalisinin əsaslı surətdə azalmasına səbəb olduğundan e.ə. II əsrdən tələb qoyuldu ki, belə köçmələr zamanı latın doğma şəhərində kişi nəslə qoysun. İttifaq müharibəsindən sonra e.ə. I əsrdə İtaliyada yaşayan bütün latınlar Roma vətəndaşlığı hüququ aldılar.

Latini coloniarii Roma vətəndaşlığı hüququnu müxtəlif yollarla əldə edirdilər; o cümlədən dekurion (bələdiyyə şurasının üzvü) vəzifəsini yerinə yetirən latınlar da Roma vətəndaşlığı hüququ əldə edirdilər.

2. Romanın təbəəliyində olmayan, habelə Romanın təbəəliyində olsa da nə Roma, nə də latın hüquq qabiliyyətini əldə etməyən yadellilər **pereqrinlər** adlanırdılar. Bu "gəlmələr" qədim zamanlarda hüquqsuz sayılırdılar. Təsərrüfat həyatının inkişafı ilə əlaqədar bu hüquqsuzluq dözülməz olur və pereqrinlər **ius gentium** sistemi ilə hüquq qabiliyyətli olurlar (bax. yuxarıda, Giriş, §1, b.5).

III əsrin başlanğıcında Karakalla Roma dövlətinin bütün təbəələrinə Roma vətəndaşlığı hüququ verdi.

§ 4. Qulların hüquqi vəziyyəti

1. Roma dövləti haqqında məlumatımız olan ən qədim zamanlardan bu dövlətin süqutuna qədər Roma cəmiyyəti quldarlıq cəmiyyəti idi.

Roma tarixinin müxtəlif mərhələlərində qulların sosial vəziyyəti eyni deyildi. Ən qədim zamanlarda hər bir ayrıca ailədə qullar çox deyildilər; onlar sahibləri və sahiblərin hakimiyyəti altında olanlarla birgə yaşayır və işləyirdilər, məişət şəraitinə görə də onlardan çox da fərqlənmirdilər. İstilalar çoxaldıqca qulların sayı olduqca çoxalır və quldarlıq bütün istehsalın əsasını təşkil edirdi. Onlar öz ağalarından ayrıca yaşayırdılar: nəinki əvvəlki patriarxal münasibətlər yox edildi, habelə amansız istismar həyata keçirildi. Qul nəhəng cantüzücü işləri görür, ancaq ən ağır şəraitdə saxlanırdı; ancaq dövlətə məxsus qulların saxlanılmasında az-çox şərait var idi. Qul sahiblərinin özbaşınalığı və istismarı qulları üsyan qaldırmağa məcbur edirdi.

2. Qulların hüquqi vəziyyəti qulun hüququn subyektı olmaması ilə müəyyən olunurdu; o, mal-qara ilə yanaşı, yaxud da torpağa əlavə təsərrüfatda zəruri olan **res mancipi** adlanan əşyaların bir növü idi.

Qul sahibinin qullar üzərində hakimiyyətinin hüdudu yox idi; bu hakimiyyət tam özbaşınalılıq idi; qul sahibi qulu sata və hətta öldürə bilərdi. Qul qanunla etiraf edilən nikaha girə bilməzdi; qul kişi ilə qul qadının ittifaqı (**contubernium**) təmiz faktiki münasibətlər idi.

3. **Pekuli.** Əgər qulun şəxsiyyətinin etiraf edilməsinin hər hansı bir işlətisi olarsa, onda bu, ancaq qul sahibinin marağına uyğun, qulların istismarını genişləndirmək və dərinləşdirmək məqsədilə edilərdi.

Bu əsasda da qul pekuliyası institutu təşəkkül tapır. Güman ki, mal-qara sözündən əmələ gələn "pekuli" termini (**pecus**) qul sahibinin qulun idarəçiliyində olan ümumi əmlakından ayrılan əmlaka deyilirdi (bu institut hakimiyyət altında olan uşaqlara da tətbiq edilirdi, bax irəlində, IV bölmə, § 4).

Müxtəlif xarakterli əqdləri (alqı-satqı, muzdurluq və i.a.) bağlamaqdan əmlakı idarə etmək mümkün deyil. Ona görə qulu hüquq qabiliyyətli şəxs hesab etmədən, ancaq onun bağladığı, lakin aydındır ki, istismar forması kimi pekulinin vəziyyətinə uyğun gələn, əqdlərin hüquqi qüvvəsini etiraf edirdilər. Məhz pekuliyə malik olan qulların öhdəsinə götürmək qabiliyyəti tanınırdı, lakin özü üçün əldə etmək hüququ etiraf edilmirdi; onların əldə etdiklərinin hamısı avtomatik olaraq sahiblərinin əmlakına qatılırdı. Bununla belə, qulun iddia qaldırmaq hüququ olmadan, "təbii surətdə" tələb etmək hüququ var idi (bax: irəlində, VI bölmə, I fəsil, § 2). Bu hüququn reallaşması ancaq qulun azadlığa buraxıldığı hallarda mümkün idi: **si manumisso solvam, liberor**, yəni əgər qul azad olduqdan sonra hansını verirəmsə, bu, qanuni ödəmədir.

Beləliklə, qula pekuli verilməsi və müəyyən mənada onun hərəkətlərinin hüquqi qüvvəyə malik olması qul sahibinə qulu, nəinki müxtəlif fiziki işlərin həyata keçirilməsində, habelə onun vasitəsilə hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi yolu ilə, qulu daha geniş istismar etməyə imkan verirdi. Bu isə quldarlıq istehsal üsulu inkişaf etdikcə və əmtəə-pul münasibətləri artdıqca quldarlar üçün çox vacib idi.

Aydındır ki, belə primitiv quruluş - qulun əqdləri üzrə hüququ quldar əldə edir, vəzifələr isə qulun üzərinə düşür (hansından ki, hüquq qabiliyyəti olmadığına görə almaq olmaz) - ticarət inkişaf etdikcə və təsərrüfat həyatı mürəkkəbləşdikcə saxlanıla bilməzdi. Bağlanılmış əqdlər üzrə qul sahibinin tamamilə məsuliyyət daşımaması şəraitində qullarla əqd bağlayanlar çox az olurdu. Quldarın düzgün başa düşülən marağı tələb edirdi ki, qulun işgüzar münasibətlərə girdiyi üçüncü

şəxslər, əqdlər üzrə öz hüquqlarının qullarla birlikdə həyata keçirilməsinə bel bağlasınlar. Ona görə də pretor verilmiş iddiaya əlavə (iddia ilə qulun özünün öhdəliyinə əlavə edilməmiş) kimi quldara qarşı iddia verirdi.

Qulun sərbəst idarəçiliyinə əmlakın ayrılması faktı təsərrüfat həyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq ev sahibinin pekuli çərçivəsində qulun pekuli ilə götürdüyü öhdəliyə görə məsuliyyət daşmasına razılıq kimi qiymətləndirilirdi. Beləliklə, əgər əqdlər qul tərəfindən ona ayrılmış pekuli zəminində bağlanmışdırsa, onda qul sahibi qulla müqavilə bağlayan tərəf qarşısında **actio de peculio**, pekuli çərçivəsində cavabdeh idi (əgər qul 500 məbləğində pekulisi olduğu halda 700-ə nə isə almışsa, onda onun sahibinə əmlak satan tərəf ancaq 500 məbləğində iddia qaldıra bilərdi). Bununla belə əgər quldar qulun bağladığı əqd üzrə böyük məbləğdə əmlak əldə edərdisə, yəni varlanardısı, onda o bu zənginləşmə çərçivəsində cavabdeh idi (lakin başqa əqd üzrə: **actio de in rem verso**, hərfən əmlaka daxil olanlar barəsində iddia).

Əgər qul sahibi qulu öz ticarət müəssisəsində satıcı (**institor**) təyin edərsə, yaxud da ona əqd bağlanması zəruri olan iş tapşırıbsa, onda o, ümumi qəbul edilmiş qaydaya görə həmin satıcının fəaliyyət dairəsinə aid olan əqdlər üzrə məsuliyyət daşıyırdı və i.a. Məsələn, satıcı - qul müəssisə üçün əmlak alır, lakin onun dəyərini ödəmirsə, onda qul sahibi **actio institoria** üzrə əmlakın dəyəri məbləğində məsuliyyət daşıyırdı; ancaq, əgər qul alıcının xahişi ilə əmlakı saxlamaq üçün götürsə, onda qul sahibi bu əqd üzrə satıcının fəaliyyət sahəsinə aid olmadığına görə cavabdeh deyildi (əgər qul ticarət gəmisində kapitan təyin olunubsa, onda iddia **actio exercitoria** adlanırdı).

Nəhayət, əgər qul sahibi qulu sadəcə olaraq bu və ya digər əqdin bağlanılmasına səlahiyyətli edibsə (yəni **iussus**, sərəncam veribsə) qulla müqavilə bağlayan şəxs qul sahibinə qarşı **actio quod iussu** alırdı. Əgər qul hüquq pozuntusuna yol verərdisə (məsələn başqasının əmlakına zərər vurardısı, yaxud bu əmlakı məhv edərdisə), onda zərər çəkən qul sahibinə **actio noxalis** (**nox**a - zərər) təqdim edə bilərdi. Bu halda qul

sahibi ya vurulmuş ziyanı ödəməli idi, ya da qulu zərərçəkənə verməli idi ki, o dəymiş ziyanın məbləği daxilində işləsin.

4. Qul olmaq aşağıdakı yollarla müəyyən olunurdu:

1) qul qadından doğulmaqla (uşağın atası azad şəxs olsa da; əksinə, əgər ata qul, ana isə azad şəxs idisə, uşaq azad hesab olunurdu);

2) əsir almaqla, yaxud Romanın müqavilə bağlamadığı dövlətə məxsus şəxsin özbaşına tutulması;

3) qul kimi satılmaqla (qədim zamanlarda);

4) ölüm cəzasına, mədənlərdə işləməyə məhkum edilməklə azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə (ölüm cəzasına məhkum edilmişlər qul hesab edilirdi).

Köləliyə manumissiya (azadlığa buraxmaqla) ilə **xitam verilirdi**.

Bəzi hallarda azadlığa buraxılmış qul əvvəlki qul halına qaytarılırdı (məsələn, ona azadlıq verən şəxsə qarşı kobud nankorluq etməsi nəticəsində).

§ 5. Azadlığa buraxılmışların hüquqi vəziyyəti

1. Klassik Roma hüququnda azadlığa buraxılmışların hüquqi vəziyyəti bu şəxslərin hüquqlarından asılı olaraq müəyyən edilirdi: məs., kvirit mülkiyyətçisi tərəfindən azadlığa buraxılan qul Roma vətəndaşlığı hüququnu əldə edirdi. Ancaq qulun mülkiyyət hüququ sivil hüquqa deyil, pretor ediktlərinə əsaslanan şəxslər tərəfindən azadlığa buraxıldıqda (bax. irəlində, V. bölmə, III fəsil; § 1) ancaq latın vətəndaşlığı hüququ ala bilərdi. Yustinianın vaxtında bu fərq aradan götürüldü: əgər manumissiya qanuna uyğun həyata keçirilibsə, onda azadlığa buraxılan qul Roma vətəndaşı olurdu.

2. Lakin Roma vətəndaşlığı əldə edən azadlığa buraxılmış qul (yaxud libertin) öz hüquqi vəziyyətinə görə azad doğulanlara (**ingenuus**) tam bərabər tutulmurdu.

Xüsusi hüquq sahəsində, birincisi, azadlığa buraxılmışların hüquq qabiliyyətinin bəzi xüsusi məhdudyyətləri var idi; məs., Avqusta qədər azadlığa buraxılmışa azad doğulanlarla nikaha girmək qadağan idi;

azadlığa buraxılmışın sonralar silkindən olanlarla nikaha girməsinə qadağan isə Yustiniana qədər saxlanılırdı. İkincisi, libertin (onun patronu adlanan) keçmiş sahibindən asılı vəziyyətdə qalırdı.

3. Belə ki, patronun hüququ var idi: a) **obsoquium**, libertinin patrona qarşı ehtiramı; bu o mənada praktiki əhəmiyyət kəsb edirdi ki, azadlığa buraxılmış patronu məhkəməyə verə bilməsin və deməli, patronun özbaşınalığına qarşı müdafiəsiz qalırdı; b) **operae**, patron üçün xidmətlərin yerinə yetirilməsi (bu mahiyyət etibarilə mənəvi məsuliyyət idi, lakin adətən müqavilə yolu ilə hüquqi məsuliyyətə çevrilirdi). Libertinin **operae** öhdəliyini yerinə yetirməsi elə bir istismara gətirib çıxarırdı ki, pretor bəzi məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə çıxış etməli olurdu; c) **bona**, yəni patrona azadlığa buraxılmışlardan sonra müəyyən dərəcədə vərəsəlik hüququ, habelə azadlığa buraxılmışdan aliment almaq hüququ məxsus idi. Belə hüquq təkcə patronun özünün deyil, habelə onun uşaqlarının və valideynlərinin ehtiyacı olan halda meydana gəlirdi.

§ 6. Kolonların hüquqi vəziyyəti

1. Klassik dövrdə **kolon** dedikdə formal olaraq azad olan, ancaq iqtisadi cəhətdən torpaq sahibindən asılı olan torpaq icarədarı (kiçik fermer) başa düşülürdü. Kiçik torpaq icarəsinin yayılması Roma dövlətinin iqtisadi vəziyyətindən irəli gəlirdi. Böyük qullar kütləsini verən istilacı müharibələrin qurtarması ilə Romaya qul axını dayandı. Qulların yaşadığı dözülməz şərait ona gətirib çıxardı ki, onların ölümü doğulmalarından xeyli artıq idi. Torpağın becərilməsi üçün qul gücü çatışmırdı. Respublikanın son illərində qul əməyi ilə çiçəklənən plantator təsərrüfatı artıq gəlirli deyildi; Roma torpaq sahibləri torpağı xırda hissələrlə bəzən pulla muzda görə deyil, habelə hətta məhsulun müəyyən payı hesabına (payçı-icarədarlara, **coloni partiaria**) və icarədarların üzərinə torpaq sahibinin də torpağının becərilməsi vəzifəsini (biyar) qoymaqla icarəyə verirdilər. Bu xırda icarədarlar öz

təsərrüfatlarının az gücü olduğuna görə çox hallarda öz sahiblərindən borc almalı olurdular, onlardan borc asılılığına düşürdülər. Mütəlakə monarxiya dövründə kolonların vəziyyəti imperatorun vergi siyasətilə əlaqədar daha da çətinləşir, kolonlara natural vergi qoyulur və vergi sənədlərində onlar müvafiq torpaq sahələrinə təhkim edilirdilər.

2. Bu hal ona gətirib çıxartdı ki, torpaq sahibləri bir tərəfdən öz borclu-icarədarlarının torpaq sahəsindən getməsinə, digər tərəfdən isə torpaqdan və kolonun özündən vaxtlı-vaxtında vergi almaqdan ötrü torpağın becərilməsi üçün dövlətin narahatçılıq keçirməsinə maraqlı olsunlar. Bu baxımdan kolonların faktiki hüquqsuzluğu müvafiq qərarların verilməsi ilə hüquqi hüquqsuzluğa çevrildi. Eramızın IV əs-rində qanun başqasının torpaqlarını becərən azad icarədarların icarəyə götürdükləri sahədən getmələrini, torpaq sahibkarlarının isə icarədar-larsız torpağı özgəninkiləşdirilməsini qadağan edirdi. Nəticədə kolon-lar azad insanlardan (heç olmasa formal hüquqi baxımdan) təhkimçiyə, "torpağın quluna" çevrilirdilər. Bu mənada kolonat feodalizmin rüşeymi idi.

İstila edilmiş torpaqlardan Roma torpaqlarına köçürülən xalqlar da bəzən təhkimçi vəziyyətinə salınırdı. Bəzi əyalətlərdə (məs., Misirdə) belə münasibət həmin bu əyalətlərin Roma tərəfindən istila edilməsinə qədər məlum idi. Bəzən torpaq sahələrinə təhkim edilmiş qullar tərəfindən pekulidən istifadə edilməsi də kolonata keçirdi. Bu axırıncı hal qulla təhkimçi kolon arasındakı fərqi kökündən silib aparırdı. Kolon azad şəxs olsa da öz sosial və hüquqi vəziyyətinə görə qula yaxınlaşırdı. Kolon torpağa bağlanırdı, bu torpağı öz arzusu ilə qoyub gedə və öz iradəsinin əleyhinə bu torpaqdan qoparıla bilməzdi. Kolon nikaha girmək hüququna və öz əmlakı olmaq hüququna malik idi. Ancaq o, torpağa bağlı idi, nəinki özü, habelə uşaqları da kolona çevrilirdilər. Qullar kimi kolonlar da müəyyən hallarda azadlığa buraxıla bilərdilər, lakin bu azadlıq onlar üçün onları yedirdən torpaq sahələrində azadlıq demək idi.

§ 7. Hüquqi şəxslər

1. Roma hüquqşünasları hüquqi şəxslərin yaranması üçün zəmin olan münasibətlərin Roma həyatında kifayət qədər inkişaf etmədiyindən xüsusi subyekt kimi fiziki şəxslərə qarşı qoyulan hüquqi şəxs anlayışını işləyib hazırlamamışlar. Buna baxmayaraq artıq XII cədvəl qanununda dini xarakterli müxtəlif xüsusi korporasiyalar (*collegia sodalicia*), sənətkarların peşə birlikləri və i.a. xatırlanır. Zaman keçdikcə korporasiyaların (həm kütləvi və həm də xüsusi xarakterli) sayı artır.

Qədim respublika hüququnda hələ korporasiyaların əmlakı yox idi, ancaq korporasiya üzvlərinin ümumi, korporasiya mövcud olduğu müddətdə bölünməyən mülkiyyəti var idi. Korporasiyanın ləğv olduğu halda onun əmlakı onun üzvlərinin axıncı tərkibi arasında bölünürdü. Korporasiya özlüyündə mülki prosesdə çıxış edə bilmirdi.

Bununla yanaşı Roma hüquqşünasları ona diqqət yetirirdilər ki, bəzi hallarda əmlak ayrı-ayrı vətəndaşlara məxsus deyildir, bütövlükdə hansısa birliyə aid edilir və birliyin ayrı-ayrı üzvləri əmlak hüququ barəsində xüsusi vəziyyətə malikdirlər. Belə ki, Roma hüquqşünası Marsian qeyd edir ki, teatrlar, yarış meydanları və buna bənzər əmlaklar icma üzvlərinə deyil, bir tam kimi icmanın özünə məxsusdur və əgər icmanın qulu varsa, bu o demək deyildir ki, ayrı-ayrı vətəndaşların (şəhər icmasının üzvlərinin) bu qula hüquqi payları vardır¹⁶. Digər hüquqşünas (Alfen)¹⁷ aşağıdakı müqayisəni edir: vaxtaşırı gəminin bu və ya digər hissələri dəyişilməli olursa elə an gələr ki, gəminin bütün tərkib hissələri dəyişilə bilər, ancaq gəmi həmişə kimi qalacaq. Alfenin təsdiq etdiyinə görə legionda da bəziləri məhv olur, digərləri yenidən gəlir, ancaq legion olduğu kimi qalır. Nəhayət, üçüncü hüquqşünas (Ulpian)¹⁸ korporativ birləşmədə (*universitas*)

¹⁶ D. 1.8.6.1.

¹⁷ D. 5.1.76.

¹⁸ D. 3.4.7.1-2.

birliyin varlığı üçün bu birlikdə həmişə eyni üzvlərin qalıb-qalmamasının, ya da əvvəlkilərin bir hissəsinin, yaxud da hamısının yenilərilə əvəz edilməsinin əhəmiyyətinin olmamasını qeyd edir; birliyin borcları və hüquqları onun ayrı-ayrı üzvlərinə məxsus deyildir.

2. Beləliklə, Roma hüquqşünasları belə bir faktı qeyd edirdilər ki, bəzi hallarda hüquq və vəzifələr ayrı-ayrı şəxslərə və fiziki şəxslərin sadə dəstələrinə (ortaqlıq müqaviləsində olduğu kimi) deyil, onu təşkil edən fiziki şəxslərdən asılı olmayaraq müstəqil mövcud olan bütöv bir təşkilata məxsusdur. Bu axırıncı müddəa “**universitas**”ı “**collegium**”la (korporasiyalarla), ortaqlıqla (“**societas**”la) müqayisə etdikdə əyani ifadə olunur. Ortaqlığın iştirakçılarından birinin ölümü, yaxud şirkətin tərkibindən çıxması ortaqlığın ləğvinə səbəb olur; əgər hələ qalmış ortaqlar şirkətin yaranmasına səbəb olan işi davam etdirsələr də bu hüquqi baxımdan yeni ortaqlıq müqaviləsinin yeni tərkibdə şərtsiz bağlanılması olardı. Əksinə, “**universitas**”ın üzvlərindən birinin ölməsi, yaxud “**universitas**”dan çıxması “**universitas**”ın varlığına heç bir təsir göstərmir (ancaq təkcə üzvlərin getməsi ucbatından onların qanunla nəzərdə tutulan zəruri minimum sayı olmadığı hallardan başqa). Eyni şəkildə yeni üzvlərin “**universitas**”a daxil olması bu birliyi dəyişmir, halbuki şirkətin üzvlərinə yenisinin qoşulması yeni şirkətin yaranması deməkdir.

Daha bir fərq: ortaqlıqda üzvlərin hər birinin əmlakda müəyyən payları var, bu pay da şirkətdən çıxanda ona qaytarılır; əksinə “**universitas**”da bütün əmlak birliyin özünə məxsusdur, ona görə ondan gedən üzvün bu əmlakdan hər hansı bir payın ayrılmasını tələb etmək hüququ yoxdur.

3. “Hüquqi şəxs” anlayışı Roma hüququna məlum deyildi; yeni tədqiqatlar¹⁹ göstərdi ki, latın dilində müəssisəni²⁰ qeyd etmək üçün

¹⁹ Bax: Eberhard F.Brusk. Ueber romisches Recht im Rahmen der Kulturgeschichte. Berlin, 1954, s.70.

hətta xüsusi termin də yox idi. Roma hüquqşünasları tərəfindən bu hadisənin mahiyyəti də açıqlanmamışdı. Onlar ancaq hüququn müxtəlif təşkilatlara məxsusluğu faktını etiraf etməklə kifayətlənirlər. Onlar bu təşkilatları insanla, fiziki şəxslə müqayisə edir və deyirdilər ki, təşkilat **personae vice** (şəxsin əvəzində, şəxs sifətində), **privatorum loco** (ayrı-ayrı şəxslərin əvəzində, ayrı-ayrı şəxslərin vəziyyətində) kimi fəaliyyət göstərir.

Bunda orta əsrlərdə yaranmış və xarici ölkələrin hüquq nəzəriyyə-sində geniş yayılmış "hüquqi şəxslərin müəyyən edilməsi nəzəriyyə-sinin" rüşeymini görmək olar.

Bu qəbildən olan subyektlərin ayrı-ayrı nümunələrinə mənbelərdə rast gəlinir: xəzinə (respublika xəzinəsi - **aerarium**, imperator xəzinəsi - **fiscus**), bələdiyyələr, eyni peşədən olan şəxslərin ittifaqları (çörəkçilər, qəssablar, sənətkarlar və i.a.), **decuriae apparitorum** (aşağı dövlət qulluqçularının ittifaqı), xeyriyyə cəmiyyətləri və i.a.

4. **Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsi.** XII cədvəl qanununa görə kollegiyaların, assosiasiyaların və i.a. yaradılmasına, demək olar ki, tam azadlıq verilirdi. Belə qəbildən olan birliklərin üzvləri öz fəaliyyətləri üçün hər hansı bir əsasnaməni (nizamnaməni) azad qəbul edə bilərdilər. Lakin təkcə tələb olunurdu ki, bunlarda kütləvi qanunları pozan heç bir şey olmasın²¹. Kollegiyaların əmələ gəlməsinin, Qayın sözlərinə görə, Solonun qanunvericiliyindən, yunan hüququndan götürülən bu qaydası respublikanın sonuna qədər ömür sürdü. Monarxiyaya keçidlə kollegiyaların azad yaradılması prinseplərdə şübhələr doğurdu və siyasi baxımdan əlverişli hesab olunmadı. Hələ Yuli Sezar kollegiyaların azad yaradılması zəminində yol verilən bəzi sui-istifadələri bəhanə edərək, qədim zamanlarda əmələ gələnlərdən savayı bütün korporasiyaları ləğv etdi. Bundan sonra Avqustun verdiyi xüsusi qanuna görə korporasiya qabaqcadan senatın razılığı və imperatorun icazəsi (icazə verən

²⁰ "Müəssisə" xristianlığın qəbulundan sonra *piae causae* (xeyriyyə müəssisəsi) adı altında meydana çıxır.

²¹ D. 47.22.4.

sistem adlanan) olmadan hər hansı bir korporasiya (dini və imtiyazlılardan savayı, məsələn, dəfnetmə şirkətləri) əmələ gələ bilməzdi.

5. Hüquqi şəxslər fəaliyyət məqsədinin əldə edilməsilə, şəxsi heyətin parçalanması ilə (klassik hüquqşünaslar üzvlərin minimal sayını 3 hesab edirdilər), habelə təşkilatın fəaliyyəti qeyri-qanuni xarakter alanda ləğv olunurdu.

6. Qədim Romada hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti müasir anlamla müqayisədə orijinal şəkildə başa düşülürdü. Məs., hüquqi şəxsin demək olar ki, ailəvi xarakter daşıyan patronat hüququna malik olma qabiliyyəti var idi, əmlakın vərəsəlik yolu ilə əldə edilməsinə (bəzi istisnalarla) ixtiyarı yox idi və i.a.

Hüquqi şəxslərin işlərini bu məqsədlə seçilən (nizamnamə əsasında) fiziki şəxslər (müasir terminologiyaya görə hüquqi şəxslərin orqanları) aparırdılar. Məsələn, xeyriyyə cəmiyyətlərində - **oeconomus**, şəhərlərdə, icmalarda - **actor** (D. 3.3.74) və i. a.

IV BÖLMƏ

AİLƏ-HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ

§ 1. Roma ailəsi. Aqnat və koqnat qohumluğu

§ 2. Nikah

§ 3. Ər-arvad arasında şəxsi və əmlak münasibətləri

§ 4. Ata hakimiyyəti

§ 1. Roma ailəsi. Aqnat və koqnat qohumluğu

1. Roma tarixinin bizə məlum olan qədim zamanlarında ailə arvadı, uşaqları, başqa qohumları, asılılıqda olanları, habelə qulları ailə başçısının “**paterfamilias**”in hakimiyyəti altında birləşdirən patriarxal, aralıq tip ailədən ibarət idi. **Familia** termini ilə ilk əvvəl müəyyən ailədə qullar, lakin sonralar ev təsərrüfatına aid olan hər şey: əmlak, iş qüvvəsi (arvad, hakimiyyət altında olan uşaqlar, qullar) ifadə olunurdu. Ailə başçısı, qədim ailənin hökmdarı - ev sahibi, yeganə tam hüquqlu vətəndaş, kvirit idi (bir çox tədqiqatçıların təsdiqinə görə bu termin yunan sözü olan “**kueros**”dan əmələ gəlmiş, hakimiyyət, yəni hakimiyyəti olan deməkdir).

2. Qədim ailənin quruluşu, mülkiyyət hüququ institutu kimi, o zamanlar hələ ilk, dövlətə qədər olan formasiyanın - istehsal alət və vasitələrinin də məhsullarında ictimai mülkiyyətdə olması ilə xarakterizə olunan ibtidai icma cəmiyyətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Dövlətə qədər olan dövrdə Romada belə icma qəbilə, **gens** idi.

Dövlətin əmələ gəlməsilə qəbilə daxilində əmlak bərabərsizliyi baş verir; qəbilə daxilində hakimiyyət hər birinin başında ev sahibi duran daha varlı ailələrin əlinə keçir.

Ev sahibi ilk əvvəl arvadı, uşaqları, qulları, əşyaları üzərində eyni hakimiyyətə (**manus**) malik idi; bütün bunları - həm arvadını, həm uşaqlarını, həm də əmlakını - eyni iddia (vindikasiya adlanan) vasitəsi ilə tələb edirdi. Lakin tədricən bu hakimiyyət dərəcələrə ayırdı və onlara müxtəlif adlar verildi: **manus mariti** (arvad üzərində), **patria potestas** (uşaqları üzərində) və i.a.

3. **Aqnat** qohumluğu adlanan ilk qohumluq "**paterfamilias**"ın hakimiyyətinə tabe olmaqla müəyyən olunurdu. Ona görə ərə getmiş və yeni ev sahibinin hakimiyyəti altına düşən qız öz atasının, qardaşlarının və i.a. aqnat qohumluğundan çıxırdı; əksinə, ev sahibi tərəfindən oğulluğa götürülmüş kənar şəxs onun aqnatı olurdu.

4. Qədim dövrdə ev sahibinin hakimiyyəti qeyri-məhdud idi və ona görə hakimiyyət altında olanların tam hüquqsuzluğu ilə müşayiət olunurdu. Ancaq tədricən bu hakimiyyətin sərhədləri müəyyən olunur; eyni zamanda hakimiyyət altında olanların şəxsiyyəti xüsusi hüquqda etiraf olunmağa başlayır. Ev sahibinin hakimiyyətinin zəifləməsi istehsal münasibətlərinin dəyişməsinin, patriarxal ailənin pozulmasının, ailənin yaşlı üzvlərinin müəyyən müstəqilliyini nəzərdə tutan ticarətin inkişafının nəticəsi idi.

Təsərrüfat inkişaf etdikcə və patriarxal ailənin dayaqları zəiflədikcə, koqnat qohumluğu adlanan qan qohumluğu daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır və son nəhayətdə aqnat qohumluğunu tamamilə sıxışdırıb aradan çıxarır.

§ 2. Nikah

1. **Nikah anlayışı.** Ailə nikah vasitəsilə əmələ gəlir. Nikah Roma hüquqşünası Modestin tərəfindən "ər və arvadın ittifaqı, bütün həyatın birləşməsi, ilahi və insan hüquqlarının ümumiliyi"

kimi müəyyən olunur (D.23.2.1). Nikahın bu idealist anlayışı həqiqi vəziyyətə uyğun deyildi: Roma hüququnun ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı klassik dövrdə belə, qadın qətiyyənlə öz ərinin bərabər hüquqlu yoldaşı deyildi.

Roma hüququ (Yustiniana qədər) nikahı: **matrimonium iustum**, yaxud **matrimonium iuris civilis** qanunu Roma nikahına (“**ius conubii**”yə malik olan şəxslər arasında, bax. yuxarıda III bölmə, § 2, b. 2), **matrimonium iuris gentium** (“**ius conubii**”yə malik olmayan şəxslər arasında nikah) ayırırdı. Nikahla konkubinat, yəni kişi və qadının qanunla icazə verilən, lakin qanuni nikahın tələblərinə cavab verməyən daimi (təsadüfi deyil) əlaqədə olması fərqlənir. Konkubinatda qadın kişinin sosial vəziyyətinə şərik deyildi, onun uşaqları atasının hakimiyyəti altına düşmürdülər. Roma ailəsinin monoqam xarakter daşmasına baxmayaraq, ərin respublika dövründə bir qadınla “**matrimonium**”la yanaşı olaraq digərinə konkubinatda olmasına icazə verilirdi (əksinə, qadının ərindən başqa, digər kişi ilə əlaqədə olması qədim respublika hüququnda ərə arvadını öldürmək hüququ verirdi).

Yustiniana qədər olan hüquqda nikahı: **cum manu mariti**, yəni arvadın ərin (yaxud ər özü hakimiyyət altında olduqda ev sahibinin) hakimiyyəti altına düşdüyü ər hakimiyyətilə olan nikah, qadının əvvəlki ev sahibinin hakimiyyəti altında qaldığı **sine manu**, yaxud da müstəqil olduğu **sine manu** nikahı xarici əlamətlərinə görə konkubinata oxşayırdı, ancaq ondan xüsusi əlamətinə görə **affectio maritalis**, Roma ailəsinin qurmaq, uşaqlara malik olmaq və onları tərbiyə etmək niyyətilə (**liberorum quaerendorum causa**) fərqlənirdi.

2. Nikaha girmək şərtləri.

1) Evlənmək istəyən oğlan və qızın (əgər onlar ev sahibinin hakimiyyəti altındadırlarsa) kəbinə girməsi üçün həm də ev sahibinin razılığı zəruri idi (əgər ev sahibi kifayət qədər əsas olmadan razılıq verməzdisə, onda onu magistrat vasitəsilə məcbur etmək olardı).

2) **Nikah** yaşına çatmaq tələb olunurdu (14 yaş-kişilər üçün, 12 yaş qadınlar üçün)

3) **Nikahda** (ləğv olmamış) olan şəxsin nikaha girməsinə icazə verilmirdi.

4) **Nikaha** girən şəxslərin “**ius conubii**”yə malik olmaları vacib idi (bax. yuxarıda, III bölmə, § 2,b.2). Yustiniana qədər bu əsasən görə bəzi yadellilər qanuni Roma nikahına girə bilməzdilər (Roma vətəndaşı ilə yadelli qadın arasında kəbinə siyasi mülahizələrə görə icazə verilmirdi; bu qadağanın məqsədi yadelli qadına nikah vasitəsilə Roma vətəndaşının ailəsinə daxil olmağa və beləliklə, Roma vətəndaşlığı hüququ almağa mane olmaqdan ibarət idi).

Yustinianın qanunvericiliyinə görə əsasən Roma dövlətinin bütün təbəqələri Roma vətəndaşlığı hüququna malik olduqları halda, “**conubium**”un olmaması ancaq yaxın qohumluğun, yaxud da yaxın qudalığın nəticəsi ola bilərdi (ər-arvaddan birinin digərinin qohumları arasındakı münasibət qudalıq adlanırdı).

3. Qohumluq xətt və dərəcələr üzrə müəyyən olunur. Şəxsin birinin digərindən törəməsi (məsələn, ata və qız, nəvə və nənə) düz xətt üzrə əmələ gələn qohumlar adlanır. Konkret şəxsdən törəyən düz xətt üzrə olan qohumlar onun gedə-gedə azalan qohumları sayılır (oğul, nəvə, nəticə); əksinə, konkret şəxsin əmələ gəldiyi düz xətt üzrə olan qohumlar onun gedə-gedə yüksələn qohumları (ata, baba, ulu baba) hesab edilir. Təkcə biridigərindən deyil, ümumi əcdaddan törəyənlər də yanakı xətt üzrə qohumlar adlandırılır; məsələn, qardaşlar, əmilər, dayılar, bacı oğlu, qardaş oğlu və i.a. Qohumluğun dərəcəsi iki məlum şəxsin qohumluğunu müəyyən edən doğumun sayı ilə müəyyən olunurdu; məsələn, baba və nəvə ikinci dərəcəli, əmi (bibi, dayı, xala) oğlu dördüncü dərəcəli qohumdurlar (onların ümumi kökü babadır, turalım ki, A və B, onlardan da S və D törədilər, cəmi dörd anadan olma).

4. Düzünə xətt üzrə qohumlar arasında, habelə heç olmasa birinin ümumi əcdadla düzünə xətt üzrə qohumluğu olan yanakı

xətt üzrə qohumlar arasında kəbin heç bir əhəmiyyəti olmayan hesab edilirdi (məsələn, qardaş və bacı arasında, xala ilə xala oğlu arasında və i.a. nikaha yol verilmirdi). Eyni qaydalar qudalara da tətbiq olunurdu; belə ki, qardaşlardan birinin digərinin (ölmüşün) arvadı ilə nikaha girməsinə icazə verilmirdi və i.a.

5. Göstərilənlərdən başqa nikahın qanuniliyi üçün digər spesifik Roma şərtləri də tələb olunurdu: məsələn, əyalət magistratı bu əyalətdən olan qadınla nikaha girə bilməzdi (bu qadağan ilə bir tərəfdən nikaha girənlərin iradəsinə mümkün ola biləcək təsirin qarşısı alınır, digər tərəfdən ailə əlaqələri vasitəsilə magistratın nüfuzunun güclənməsinə yol verilmirdi).

6. **Nikahın bağlanması.** Romada nikah formal bağlanırmırdı: kəbinə girənlərin razılığının ifadəsi (əlbəttə ki, nikahın qanuniliyinin bütün şərtlərinin gözlənilməsi ehtimalı ilə) və gəlini oğlanın evinə aparmaq kifayət idi. Əgər nikah **cum manu mariti** (ərin hakimiyyəti ilə) bağlanırsa, onda ərin hakimiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bəzi formal aktların yerinə yetirilməsi tələb olunurdu.

7. **Nikah əlaqələri pozulurdu:** a) ər-arvadın birinin ölməsilə, b) ər-arvaddan birinin azadlığı itirilməsilə, c) boşanma ilə.

Boşanma klassik dövrdə azad idi və buna ər-arvadın qarşılıqlı razılığı (**divortium**) ilə, habelə nikahda yaşamaqdan birtərəfli imtina edildikdə (**repudium**) yol verilirdi. Mütləq monarxiya zamanında boşanmaya əhəmiyyətli dərəcədə məhdudiyət qoyuldu. Ər-arvadın qarşılıqlı razılığı ilə boşanma Yustinian tərəfindən qadağan edildi. Birtərəfli boşanmaya isə ər-arvaddan birinin vəfasızlığı, başqasının həyatına sui-qəsd etdiyi və başqa bir təsirli hərəkətə yol verdiyi hallarda icazə verilirdi. Ər-arvadın birinin üzrlü səbəbdən təqsirli hərəkətlərə yol verdiyi hallarda da (məsələn, cinsi həyat qabiliyyəti olmadıqda; monastıra getmək arzusu olduqda - burada kilsənin təsiri görünürdü) birtərəfli boşanmaya icazə verilirdi. Üzrlü səbəb olmadıqda birtərəfli boşanma cəriməyə səbəb olurdu (ancaq yenə də nikah pozulmuş hesab olunurdu).

§ 3. Ər-arvad arasında şəxsi və əmlak münasibətləri

1. **Cum manu mariti** nikahında arvad onun uşaqları ilə eyni əsasda ərin hakimiyyəti altına düşürdü. İlk əvvəl ərin hakimiyyəti hüquqi cəhətdən qeyri-məhdud idi, ancaq təsərrüfat həyatı inkişaf etdikcə, onun əsasında ümumi mədəni inkişaf səviyyəsi artdıqca ərin hakimiyyəti müəyyən çərçivəyə salınır, məsələn, arvadını öldürə bilməzdi, köləliyə verə bilməzdi və i. a. Ancaq ərin başçılığı və arvadın ona tabe olması prinsipi **cum manu** nikahlarının olduğu bütün vaxtlarda ardıcıl surətdə həyata keçirilirdi.

Sine manu nikahında arvad öz atasının hakimiyyəti altında, yəni əvvəlki ailənin tərkibində qalırdı, əgər nikaha qədər qadın müstəqil idisə (**personasui iuris**), onda nikaha girəndə də müstəqilliyini saxlayırdı. Bununla belə **sine manu** nikahında da ərin üstünlüyü saxlanılırdı. Arvad ərin adını və silki vəziyyətini alırdı: ərin yaşayış yeri qadın üçün də yaşayış yeri idi; ər iddia qaydasında arvadını yanında saxlayan hər hansı bir üçüncü şəxsdən tələb edə bilərdi və i.a. Ər-arvadın hər ikisi biri-birinə hörmətlə yanaşmalı idilər; ona görə əgər ər-arvaddan biri o birinə qarşı cavabdeh üçün rüsvayçılıqla bağlı iddia qaldırmaq üçün əsasa malik olardisa, onda bu iddia başqası ilə əvəz olunardı və i.a. Ər-arvadın birinin digərinə xəyanəti təhqir olunmuşu boşanma üçün əsas verərdi və bu da cehizin qaytarılması məsələsinin onun xeyrinə həll olunmasına gətirərdi (bax. irəlidə b.3) və i.a. Burada xəyanətin nəticəsi arvad üçün kişiyə nisbətən daha ağır nəticələrə səbəb olurdu.

2. **Əmlak münasibətləri.** **Cum manu** nikahında arvadın bütün əmlakı nikahdan qabaq ərə məxsus olan əmlakın ayrılmaz hissəsi kimi ona qatılaraq ərin tam mülkiyyətinə keçirdi. Nikah pozulanda belə arvad tərəfindən cehiz gətirilən əmlak ona qaytarılmırdı; o, ancaq əri öldüyü hallarda vərəsəlik qaydasında müəyyən pay ala bilərdi.

Sine manu nikahında ər-arvadın əmlakı bölünməz qalırdı. **Sine manu** nikahında arvadın əmlakının sadə idarəçiliyi yalnız o

vaxt ərə məxsus olurdu ki, arvad özü əmlakı bu məqsədlə ona versin; bu halda ər-arvad arasında münasibətlər tapşırıq müqaviləsi əsasında müəyyən olunurdu.

Sine manu vəziyyətində qadının əldə etdikləri də onun əmlakına daxil olunurdu; lakin bu və ya digər əşya barəsində ər-arvad arasında mülkiyyət hüququ haqda mübahisə yaranardısı, onda belə bir prezumpsiya tətbiq olunardı ki, arvad həmin əşyanın ona məxsus olduğunu sübut etməyincə, hər bir əşya ərə məxsus sayılırdı.

3. **Cehiz**. Bu terminlə ailə həyatının maddi çətinliyini asanlaşdırmaq üçün, **ad onera matrimonii ferenda**, arvad, onun ev sahibi, yaxud üçüncü şəxs tərəfindən ərə verilən əşyalar, ya da əmlakın digər hissələri ifadə olunur.

Nikahın, demək olar ki, həmişə **cum manu** olduğu respublika dövründə cehizin hüquqi vəziyyətinin xüsusi nizama salınması yox idi. Ona görə də əgər bu məsələdə xüsusi razılıq yox idisə, onda cehiz arvadın gətirdiyi bütün əmlakdan ayrılırdı, cehiz tamamilə ərin mülkiyyətinə keçirdi.

Sine manu nikahları həyata keçdikcə ərə verilən bir əmlak kimi cehiz barəsində xüsusi hüquqi rejim müəyyən edildi. Təxminən e.ə. iki əsr ərzində belə bir qayda əmələ gəldi ki, cehiz gətirəndə arvad ərilə şifahi razılıq (**cautio rei uxoriae** deyilən) bağlasın ki, nikahın pozulduğu hallarda cehizin mütləq qaytarılmasına dair ər öz üzərinə öhdəlik götürür (boşanma, yaxud ərin ölməsi nəticəsində). Belə bir razılıq olmadıqda cehiz hüquqi baxımdan həmişəlik olaraq ərin əmlakında qalırdı, ancaq yaşayış baxımından ər özünü borclu hesab edirdi ki, cehizi vəsiyyətnamə yolu ilə arvadına qaytarsın. Nikahın boşanma yolu ilə pozulduğu halda pretor əsassız boşanmaya görə cərimə qismində cehizin qismən qaytarılması haqda arvada iddia verməyə başladı.

Klassik dövrdə (eramızın ilk üç əsri) cehizin xüsusi nizama salınması tətbiq edilir. Nikah ərzində ər cehizin, ümumiyyətlə, bu əmlaka sərəncam vermək hüququ olan mülkiyyətçisi olur. Ancaq arvadın maraqlarının müdafiəsi üçün Avqustun qanunu ilə arvadın birbaşa razılığı olmadan cehiz gətirilmiş torpaq sahəsinin

özgəninkiləşdirməsi ərə qadağan olunurdu. Nikahın pozulduğu halda cehiz qaytarılmalı idi. Əgər nikaha girəndə cehizin qaytarılması barədə razılıq əldə edilibsə, onda bu əsasda cehizin qaytarılmasına dair iddia verilirdi: adətən, arvadın varislərinə də keçən **actio ex stipulatu** (cehizin qaytarılmasına dair razılıqdan doğan iddia) idi: bu, ciddi hüquq iddiası idi (bax. yuxarıda, II bölmə, § 4, b.3), ər cehizi qeyd-şərtsiz və tam ölçüdə qaytarırdı. Əgər xüsusi razılaşma olmasa idi, pretor arvada **actio rei uxoriae** adlanan iddia verirdi. Bu **bonae fidei** iddiası idi (bax: yenə orada); bu iddia ancaq arvada verilirdi, onun varislərinə isə verilmirdi (beləliklə, əgər nikah arvadın ölümü ilə pozulardısa, onda cehiz ərdə qalırdı), cehizi qaytararkən boşanma arvadın təqsiri üzündən baş verərdisə, onda yanında qalan uşaqların saxlanması, istehsal xərclərinin ödənilməsi üçün cərimə qismində cehizin müəyyən hissəsini ərin özündə saxlamaq hüququ var idi.

Yustinianın vaxtında göstərilən iki iddianın birləşdirilməsi yolu ilə cehizin qaytarılması haqda qaydalar sadələşdirildi. Cehizin qaytarılması barədə razılığın olub-olmamasından asılı olmayaraq arvad və onun varisləri **actio ex stipulatu** əldə edirdilər. Bu iddia üzrə də ərin çəkdiyi zəruri xərclərin ödənilməsi şərtilə cehiz tam olaraq qaytarılırdı.

4. İmperator dövründə belə bir qayda əmələ gəldi ki, cehizi qəbul edən ər özü tərəfindən ailənin əmlakına arvadına hədiyyə qismində müəyyən qiymətli əşya əlavə edirdi. Əvvəllər bu hədiyyə nikaha qədər verilirdi (belə ki, ər-arvad arasında hədiyyə vermək qadağan idi) və ona görə nikahdan qabaq hədiyyə (**donatio ante nuptias**) adlanırdı. Yustinian bu hədiyyənin nikahdan sonra da verilməsinə icazə verdi. Ona görə onu **donatio propter nuptias** (nikaha görə hədiyyə) adlandırmağa başladılar. Öz ölçüsünə görə bu əmlak cehizə uyğun olurdu. Nikah ərzində o ərin mülkiyyətində və idarəçiliyində qalırdı; ərin təqsiri üzündən nikah pozulduqda arvada verilirdi; müqavilədə bir qayda olaraq ər öldüyü halda da bu əmlakın verilməsinə dair arvadın iddia hüququ nəzərdə tutulurdu.

§ 4. Ata hakimiyyəti

1. Qay (1.1.55) ata hakimiyyəti institutunu **ius proprium civium romanorum** (Roma vətəndaşlarının ciddi milli institutu) adlandırır və əlavə edirdi: "çətin ki, bizim Roma vətəndaşlarının öz uşaqları üzərində belə hakimiyyəti olan başqa adamlar da olsun".

Müstəqil şəxs (**persona sui iuris**) ancaq ata idi; oğullar və qızlar özgə hüququnun şəxsləri (**personae alieni iuris**) idilər.

Hakimiyyət altında olan oğul həm **libertas**, həm də "civitas" a malik idi; ümumi hüquq sahəsində atası ilə bərabər (əgər o yaşlıdırsa), o, kütləvi vəzifələr tuta bilər (ancaq senator ola bilməzdi). Lakin ailədə yaşından, nikahda olmasından, həm də uşaqları olmasından belə asılı olmayaraq tamamilə ata hakimiyyətinə tabe idi. Uşaqlar üzərində hakimiyyət hər iki valideynə deyil, məhz ataya məxsusdur.

2. Ata hakimiyyəti qanuni nikahda olan valideynlərdən oğulun, yaxud qızın doğulması ilə, habelə qanuniləşdirmə və oğulluğa götürmə yolu ilə meydana gəlir.

Ərdə olan qadının doğduğu hər bir uşaq əks hal sübut olunmıyana qədər onun ərinin oğlu və ya qızı hesab olunurdu (**pater est quem nuptiae demonstrant**, D. 2.4.5, nikah faktının göstərdiyi şəxs atadır).

Ata hakimiyyəti konkubin qadından olan uşaqların qanuniləşdirilməsi yolu ilə də müəyyən edilə bilərdi. Qanuniləşdirmə qeyri-qanuni nikahdan olan uşaqların qanuni olmasını etiraf etmə idi. Qanuniləşdirmə aşağıdakı hallarda aparıla bilərdi: a) nikahdan kənar doğulan uşaqların valideynlərinin sonradan nikaha girmələri; b) müvafiq imperator reskriptinin alınması ilə; c) oğulun bələdiyyə senatının (kuriyanın) üzvlüyünə daxil olması və qızın bələdiyyə senatının üzvünə ərə getməsi yolu ilə (bələdiyyə senatının üzvlərinin öz vəsaitləri hesabına vergi qalığını ödəmək vəzifələri var idi. Ona görə bu rütbə könülsüz götürülürdü və im-

peratorlar həvəsləndirici tədbirlər tətbiq edirdilər; qanuniləşdirmə da bu tədbirlərə aid idi).

Müəyyən valideynlərdən olan şəxslərə qanuni uşaqlar vəziyyətini verən qanuniləşdirmədən fərqli olaraq **oğulluğa götürmə** kənar şəxs üzərində ata hakimiyyətini bərqərar edirdi.

Oğulluğa götürmənin iki növü fərqləndirilirdi: əgər ata hakimiyyəti altında olmayan şəxs oğulluğa götürülürdüsə (**persona sui iuris**), bu **arrogatio** adlanırdı; əgər ata hakimiyyəti altında olan şəxs oğulluğa götürülürdüsə (**persona alieni iuris**), bu **adoptio** adlanırdı.

Yustinianın hüququna görə **arrogatio** imperator reskripti almaq yolu ilə; **adoptio** oğulluğa götürülənin iştirakı ilə onun birinci ev sahibinin oğulluğa götürənlə razılaşmasının məhkəmə protokolunda (**apud acta**) qeyd olunması yolu ilə həyata keçirilirdi.

Oğulluğa götürmənin zəruri şərtləri: a) bir qayda olaraq ancaq kişi oğulluğa götürə bilərdi (qadın isə müstəsna hallarda məhz əgər oğulluğa götürülənə qədər uşaqları var idisə və onları itirmişdirsə); b) oğulluğa götürən hakimiyyət altında olmamalı idi (**persona suni iuris** olmalı idi); c) oğulluğa götürən oğulluğa götürüləndən 18 yaş böyük olmalı idi (belə ki, Roma hüquqşünaslarının ifadəsinə görə "oğulluğa götürmə təbiəti yamsılayır", **adoptio naturam imitatur**, D.1.7.40.1).

Arroqasiya barəsində bir də tələb olunurdu ki, magistrat işin hallarını tədqiq etsin və oğulluğa götürmənin oğulluğa götürülənin maraqlarına zərər vurmasını aydınlaşdırsın.

Arrogatio nəticəsində müstəqil şəxs bütün hüquqi nəticələrilə, o cümlədən qarşılıqlı (oğulluğa götürən ilə oğulluğa götürülən arasında) vərəsəlik hüququ ilə ata hakimiyyəti altına düşür. **Adoptio** nəticəsində əvvəlki ev sahibinin valideynlik hakimiyyətinə son qoyulurdu və oğulluğa götürənin hakimiyyəti bərqərar olurdu.

3. Roma tarixinin müxtəlif mərhələlərində valideynlərin və uşaqların şəxsi hüquq və vəzifələri kökündən fərqlənirdi. Qədim zamanlarda ata uşaqları barəsində həyat və ölüm hüququna, uşaqları satmaq hüququna və i.a. malik idi. Zaman keçdikcə bu qəddar

hakimiyyət yumşalmağa başlayır. Nəticə etibarilə atanın hüququ uşaqlara ev cəza tədbirini tətbiq etməkdən, uşaqların valideynlərinə hörmət etmək vəzifəsindən ibarət idi. Bu axırıncı ilə əlaqədar uşaqlar valideynlərinə qarşı rüsvayedic i iddialar qaldıra bilməzdilər, valideynlərinin razılığı olmadan nikaha girə bilməzdilər və i.a.

Zəruri hallarda valideynlər və uşaqlar qarşılıqlı olaraq bir-birinə aliment verməyə borclu idilər.

Ata onun hakimiyyəti altında olan uşaqları tutub saxlayan hər hansı bir üçüncü şəxsə qarşı iddia (*fili vindicatio* adlanan) verə bilərdi.

4. Hakimiyyət altında olan uşaqların əmlak vəziyyəti. Hakimiyyət altında olan oğul "*commercium*"a malikdir, yəni əmlak müqavilələri bağlaya bilər. Ancaq onun *commercium* həyata keçirərək əldə etdiyi bütün əmlak avtomatik olaraq (nümayəndəlikdən fərqli olaraq onun iradəsindən asılı olmayaraq bax. irəlidə, VI bölmə III fəsil § 5) atasının əmlakına qatılır: qədim Roma qaydalarına görə hakimiyyət altında olanın heç bir şeyi olmamalıdır. Lakin respublika dövründə hakimiyyət altında olanın özünün heç bir əmlakının olmamasına baxmayaraq, bağladığı müqavilələr üzrə özü cavabdeh idi. Hakimiyyət altında olanın hüquq pozuntularına, deliktlərə yol verdiyi halda zərərçəkənə xüsusi iddia (qulun hüquq pozuntusuna yol verdiyi halda olduğu kimi, bax. III bölmə, § 4, b. 3) *actio noxalis* (*noxae dedere* sözündən, vurulmuş ziyanı ödəmək üçün başı ilə cavab vermək) verilirdi: atanın hüququ var idi ki, ya zərərçəkənə vurulmuş ziyanı ödəsin, ya da hakimiyyətdə olanı ziyanın məbləğinin ödəniləcəyi müddət ərzində zərərçəkənə köləliyə versin, əgər hüquq pozuntusuna yol verən başqa ev sahibinin hakimiyyəti altına keçərsə, onda "*actio noxalis*"ə görə məsuliyyət də yeni ev sahibinin üzərinə düşürdü: *noxae capite seuitur*, məsuliyyət (təqsirli) şəxsin arxasınca gedir.

Ticarət inkişaf etdikcə, təsərrüfat əlaqələri gücləndikcə belə vəziyyət ev sahibinin özü üçün əlverişli deyildi. Hakimiyyət altın-

da olandan faktiki olaraq heç bir şeyin alınmasının qeyri-mümkünlüyü və ev sahibinin hakimiyyət altında olanın əqdləri üzrə ümumi məsuliyyətsizliyi ona gətirib çıxartmışdı ki, üçüncü şəxslər hakimiyyət altında olanlarla müqavilə bağlamaq istəmidilər. Halbuki ev sahibinin təsərrüfat maraqları tələb edirdi ki, hakimiyyət altında olanlardan (qullar kimi) nəinki təsərrüfatda müxtəlif faktiki xidmətlərin və işlərin görülməsində, habelə hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsində geniş istifadə olunsun. Bu təsərrüfat əsasında bir tərəfdən hakimiyyət altında olanın əmlak hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti genişlənir, digər tərəfdən isə hakimiyyət altında olanın əqdləri üzrə ev sahibinin məsuliyyəti etiraf olunur.

Yuxarıda artıq (III bölmə, § 4) qeyd olunub ki, Romada hakimiyyət altında olan oğula, eyni dərəcədə də qula, müstəqil idarə etmək üçün əmlak (sürü, kənd təsərrüfat torpaq sahəsi və i.a.) verirdi. Bu əmlak **peculium** adlanırdı. Bu əsasda qul pekulisi barəsində yuxarıda təsvir olunan kimi münasibətlər təşəkkül tapır. Eyni dərəcədə hakimiyyət altında olanla müqavilə bağlayan üçüncü şəxs qulların bağladığı əqdlərdə olduğu kimi ev sahibinə qarşı əlavə iddialara malik idi (**actio de peculio**; **actio de in rem verso**; **actio institoria**; **actio exercitoria**; **actio quod iussu**).

Pekuli hakimiyyət altında olana ancaq idarə və istifadə üçün verilən əmlakdır; pekulinin mülkiyyətçisi ev sahibi özü qalır. Hakimiyyət altında olanın öldüyü halda pekuli vərəsəlik qaydasında başqasına verilmir, sadəcə olaraq birbaşa atanın sahibliyinə qaytarılır. Əksinə, ev sahibi öldüyü halda onun başqa əmlakları kimi pekuli də varislərə keçir. Əgər hakimiyyət altında olan oğul ata hakimiyyətindən azad olunursa və ata pekulinin qaytarılmasını tələb etmirsə, onda pekuli oğula hədiyyə kimi qalır.

Hakimiyyət altında olana pekulinin ayrılması ilə əlaqədar olaraq bəzi başqa dəyişikliklər də baş verdi. Ailə daxilində nə ailə sahibi ilə hakimiyyət altında olan arasında, nə də eyni ev sahibinin hakimiyyəti altında olanların özləri arasında hər hansı bir öhdəliyə yol verilməməsi qədim Roma ailə hüququnun ümumi

prinsipi idi. Hakimiyyət altında olana pekuli ayrılması təcrübəsilə əlaqədar eyni ailə üzvləri arasında öhdəçilik münasibətlərinin nizama salınmasının mümkünlüyü etiraf edildi. Lakin bu münasibətlər iddia müdafiəsi ilə təmin edilmirdi, ancaq "natural" olaraq qalırdı (bax: irəlidə, VI bölmə, f.1, § 2).

Zaman keçdikcə göstərilən (atadan gələn **peculium profecticum** adını daşıyan) pekuli ilə yanaşı pekulinin hakimiyyət altında olanların əmlak müstəqilliyini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən və onları mülki dövriyyənin əsl iştirakçılarna çevirən başqa növləri də əmələ gəlir. Məhz prinsipatın əvvəlində **peculium castrense** (hərbi pekuli), yəni oğulun hərbi xidmətdə və ya hərbi xidmətlə əlaqədar əldə etdiyi əmlak (maaş, hərbi qənimət, hərbi xidmətə gedəndə verilən hədiyyələr və i.a.) meydana çıxır. Hərbi pekuli hakimiyyət altında olanların nəinki idarəçiliyinə verilir, habelə bircə məhdudiyətlə mülkiyyət hüququ əsasında ona məxsus olurdu: əgər hakimiyyət altında olan hərbi pekuli barəsində vəsiyyətnamə sərəncamı qoymadan ölərdisə, onda bu əmlak adı pekulinin verildiyi əsaslarla ev sahibinə qaytarılırdı.

Eramızın IV əsrinin əvvəlindən hərbi pekulinin hüquqi vəziyyəti oğulun dövlət, saray, ruhani xidmətlərində, habelə vəkil qismində xidmətdə (**peculium quasi-castrense**) əldə etdiyi hər cür əmlaka aid edilirdi. Hakimiyyət altında olan oğulun əmlak müstəqilliyinin genişlənməsi heç də onun mülkiyyət hüququnun hərbi pekuli və kvazi-hərbi pekuliyə aid edilməsilə qurtarmırdı. Mütləq monarxiya dövründə vərəsəlik yolu ilə anadan alınan və, ümumiyyətlə, ana tərəfdən əldə edilən əmlaka da hakimiyyət altında olanın mülkiyyət hüququ etiraf olunurdu.

Ananın əmlakına oğulun mülkiyyət hüququ ancaq atanın bu əmlakdan ömürlük istifadə və idarə etmək hüququnun olması ilə məhdudlaşır; halbuki əgər əmlak atanın iradəsinə zidd olaraq əldə edilibsə, yaxud əmlakı verən şəxs müvafiq şərtlər qoyubsa, onda oğul bu məhdudiyətə düşər edilmirdi. Yustinianın vaxtında bu institutun inkişafı onunla qurtardı ki, hakimiyyət altında olanın

atanın vəsaitilə almadığı bütün əmlakın onun özünə məxsus olması etiraf edildi.

Ata hakimiyyəti aşağıdakı hallarda qurtarırdı: a) ev sahibinin ölməsilə (hakimiyyət altında birbaşa olmayan şəxslər, məsələn öz atasının sağlığında nəvələr ev sahibi öldükdə ev sahibi ilə hakimiyyət altında olanlar arasında olan şəxsin hakimiyyəti altına keçirlər; bu misalda atanın hakimiyyəti altına); b) hakimiyyət altında olanın ölümü ilə (həddi-bülüğa çatmaqla ata hakimiyyəti qurtarmırdı); c) ev sahibinin və yaxud hakimiyyət altında olanın azadlığı və vətəndaşlığı itirməsilə; ç) ev sahibinin ata hakimiyyəti hüququndan məhrum edilməsilə (hakimiyyət altında olanı köməksiz qoyduğuna görə və i.a); d) hakimiyyət altında olanın bir sıra şərəfli rütbələr əldə etməsilə.

Ata hakimiyyəti həmçinin hakimiyyət altında olanın emansipasiyası ilə, yəni ev sahibinin iradəsi və hakimiyyət altında olanın razılığı ilə axıncının azad edilməsilə də qurtarırdı. Yustinian dövrünün hüququna görə emansipasiya bu hallarda həyata keçirilirdi: a) imperatorun məhkəmə protokolunda qeyd olunan reskriptinin alınması ilə; b) yenə də ev sahibinin məhkəmə protokolunda qeyd olunan bəyanatı ilə; c) hakimiyyət altında olana uzun sürən vaxt ərzində faktiki olaraq müstəqil vəziyyətin verilməsilə.

Azad olunmuşun əvvəlki ev sahibi barəsində yol verdiyi nankorluq, məsələn ağır toxunan hərəkətlər etdikdə emansipasiya ləğv oluna bilərdi.

V BÖLMƏ

ƏŞYA HÜQUQLARI

I Fəsil

ƏŞYA VƏ ÖHDƏLİK HÜQUQLARI

1. Roma hüquqşünaslarında əmlak hüququnun əşya və öhdəlik hüquqlarına bölünməsinə rast gəlinmir. Onlar **actiones in rem** (əşya iddiaları) və **actiones in personam** (şəxsi iddialar) arasındakı fərqlərdən danışdılar (bax: yuxarıda II bölmə, § 4, b. 2).

Əşya və öhdəlik hüquqlarının fərqləndirilməsi Roma hüquqşünaslarının materialları əsasında ancaq sonrakı dövrün alimləri tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, klassik hüquqşünas Pavel²² bu və ya digər tələbatın ödənilməsi üçün hansısa əşyaya ehtiyacı olan şəxsin ikili vəziyyətinin fərqi qeyd edirdi. Əgər şəxs özünə lazım olan əşyanı mülkiyyət kimi əldə edərsə, bu bir hadisədir; əgər şəxs əşyanın mülkiyyətçisi ilə əşyanı müəyyən müddətə onun istifadəsinə verməsinə dair onun üzərinə öhdəlik götürməsi barədə razılığa gəlsə, onda o, başqa bir hadisədir. Əşyaya olan tələbatın təmin edilməsinin bu iki üsulu arasındakı fərq yalnız onda deyil ki, birinci halda şəxs əşyanı müəyyən vaxta deyil, məhz həmişəlik əldə edir, ikinci halda isə əşya bu iki şəxsin razılaştığı müəyyən müddətə və ya əşya sahibi tərəfindən tələb edilənədək verilir.

Digər fərq daha əhəmiyyətlidir. Şəxs əşyanı öz mülkiyyətinə aldıqda əşyaya hər hansı digər şəxsdən asılı olmamaq mənasında bilavasitə təsir göstərmək (əşyadan istifadə edilməsi, onun məhv edilməsi, başqa şəxsə verilməsi və i.a.) imkanı əldə edir. Əksinə, məlum əşyaya ehtiyacı olan şəxsin əşyanın mülkiyyətçisi ilə öz əşyasını müəyyən müddətə onun istifadəsinə verməsi barədə əşya sahibinin öz üzərinə öhdəlik götürməsinə dair razılığa gəldiyi ikinci halda əşyaya təsir

²² D. 44. 7.3.

göstərmək imkanı həm daha məhdud (əşyadan istifadə etmək, ancaq onu məhv etməmək), həm də şərtidir: əşya birinci şəxsə faktiki olaraq yalnız o halda çatır ki, həmin əşyanı verməyi öz öhdəsinə götürən şəxs əşyanı həqiqətən ona verir. Başqa sözlə desək, birinci halda olduğu kimi əşyaya ehtiyacı olan şəxs həmin əşyaya bilavasitə təsir etmək imkanı əldə etmir, o bunu ancaq həmin əşyanı ona verməyi öhdəsinə götürmüş şəxs vasitəsilə edir; əgər bu şəxs öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmirsə, onda Roma hüququna görə onun intizamsızlığı nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinə tələb etmək olar, ancaq onu əşyanı verməyə məcbur etmək olmaz.

2. Şəxsə əşyaya bilavasitə təsir etməsi imkanı verildiyi hallarda (hüququn predmeti əşya olduqda) hüquq əşya hüququ (yəni əşya üzərində hüquq) adlanır, subyektin əşyaya bilavasitə hüququ olmadığı, ancaq onun digər şəxsdən əşyanın verilməsini tələb etmək hüququ olduğu hallarda isə hüquq öhdəlik hüququ adlanır. Beləliklə, əşya və öhdəlik hüquqları arasındakı fərq hüququn obyektinə görə aydınlaşdırılır; əgər hüququn obyektı əşyadırsa, onda qarşımızdakı əşya hüququdur; əgər hüququn obyektı digər şəxsin hərəkətidirsə, onda hüququn subyekti ancaq qabaqcadan şərtləşdirilmiş hərəkətin yerinə yetirilməsini (və ya ondan çəkinməni) tələb edə bilər - bu, öhdəlik hüququdur.

3. Hüququn obyektı üzrə aparılan belə fərqləndirmədən müdafiədə Roma hüquqşünaslarının **actiones in rem** və "**actiones in personam**"ı bir-birinə qarşı qoymaqla ifadə etdikləri fərqlər irəli gəlir (bax: II bölmə, § 4, b. 2). Bir halda ki, əşya hüququnun obyektı əşyadır, cismani predmetdir, cismani predmetə isə hər kəs qəsd edə bilər, əşya hüququ da kim olmasından asılı olmayaraq hüquq pozana qarşı iddia ilə müdafiə edilir; əşya hüququ mütləq (yəni hər cür pozana qarşı) müdafiədən (**actio in rem**) istifadə edir.

Öhdəlik hüququ şəxsin bir və ya bir neçə, ancaq dəqiq müəyyən edilmiş şəxslərdən, məlum hərəkətin yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququndan ibarətdir. Ona görə də öhdəlik hüququnu pozan bir və ya bir neçə müəyyən şəxs ola bilər və hüququn subyekti də yalnız onlara qarşı iddia verə bilər (**actio in personam**). Bu mənada öhdəlik hüququnun müdafiəsi nisbi xarakter daşıyır.

4. Əşya hüquqlarına mülkiyyət hüququ (bununla əlaqədar həmçinin əşyaya faktiki sahiblik öyrənilir) və başqasının əşyalarına hüquqlar aiddir. Axırcı qrupa servitut hüququ, girov hüququ, həmçinin emfitevzis (əvəzi ödənilməklə özgəsinin kənd təsərrüfatı sahəsindən uzunmüddətli, özgəninkiləşdirilən, irsi istifadə hüququ) və superfitsi (haqqı ödənilməklə özgəsinin şəhər torpaq sahəsindəki tikilisindən uzunmüddətli irsi və özgəninkiləşdirilən əşya istifadə hüququ) aiddir.

II Fəsil

SAHİBLİK

§ 1. Sahibliyin anlayışı və növləri

§ 2. Sahibliyin yaranması və xitamı

§ 3. Sahibliyin müdafiəsi

§ 1. Sahibliyin anlayışı və növləri

1. Sahiblik əşyaya faktiki malik olma mənasında tarixən mülkiyyət hüququ institutunun yaranmasına səbəb olan münasibətə deyilir.

"Sahiblik" və "mülkiyyət hüququ" arasındakı bu tarixi əlaqəni (çox hallarda bu iki anlayışı eyniləşdirən danışıq dilində öz izini buraxmış) yaddan çıxarmadan, nəzərə almaq lazımdır ki, daha inkişaf etmiş Roma hüququnda "sahiblik" və "mülkiyyət hüququ" eyni bir şəxsdə üst-üstə düşə bilən, ancaq ayrı-ayrı şəxslərə də məxsus ola bilən müxtəlif kateqoriyalardır.

Sahiblik məhz əşyaya faktiki malik olmaya, ancaq, hər şeydən əvvəl, hüquqi müdafiə ilə təmin edilən hüquqi nəticələrlə əlaqədar olan malik olmaya deyilir. Sahibliyin hüquqi müdafiəsi üçün xarakterik cəhət odur ki, bu müdafiə əşya sahibinin mülkiyyət hüququnun olub-olmamasından asılı olmayaraq verilirdi.

2. Lakin şəxsin əşyaya hər cür faktiki malik olması Roma hüququnda sahiblik hesab olunmurdu. Dəqiq mənada sahiblik (**possessio**, **possessio civilis**) və adi saxlama (**detentio**, bəzən isə **possessio naturalis** adlandırılırdı) fərqləndirilirdi.

Sahibliyin (**possessio**) olması üçün iki element zəruri idi: **corpus possessionis** (hər fən "cismani" sahiblik, yəni faktiki malik olmanın özü) və **animus possessionis** (sahibliyə niyyət, iradə). Ancaq əşyaya istənilən faktiki malik olma iradəsi sahibkarlıq iradəsi hesab olunmurdu. Mülkiyyətçi ilə müqavilə əsasında əşyaya faktiki malik olan şəxs (məsələn, onu mülkiyyətçidən istifadə, saxlama və i.a. üçün almış) sahibkar hesab olunmurdu, o, əşyanı özgə adına saxlayan idi (**detentor alieno nomine**). Bununla belə demək olmaz ki, əşyanın istifadəçisinin və ya onu saxlayanın əşyaya malik olmaq iradəsi yoxdur, onun iradəsi var, ancaq başqasının adından malik olmaq iradəsi. Hüquqi mənada sahiblik üçün isə öz üzərində başqa şəxsin hakimiyyətini etiraf etməyərək əşyaya malik olma iradəsinin müstəqil olması, əşyaya özününkü kimi yanaşmaq (**animus domini**) iradəsinin olması zəruri idi. Əslində mülkiyyətçi olmayan ancaq vicdanlı yanılma nəticəsində özünü mülkiyyətçi hesab edən şəxsin (vicdanlı sahibkar deyilən), nəhayət özgəsinə məxsus olan əşyanı qanunsuz zəbt edən bu əşyaya mülkiyyət hüququnun olmadığını gözəl bilən və buna baxmayaraq həmin əşyaya özününkü kimi malik olmaq iradəsini bildirən şəxsin də belə iradəsi vardır.

Əksinə, məhz əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləmək niyyəti mənasında, məsələn, icarəçinin belə sahibkarlıq iradəsi yoxdur: o əşyaya malikdir, ondan öz mənafeyinə istifadə edir, ancaq icarə haqqının ödənilməsi faktı ilə mülkiyyətçinin onun üzərində hüquqi ağılığını qəbul edir (əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləyən şəxs ondan istifadəyə görə kimə isə haqq ödəməyəcəkdir). Buna görə Roma hüququnda icarəçi mülkiyyətçisinin adına icarəyə götürülən əşyanın saxlayıcısı hesab olunurdu.

Beləliklə, sahibliyi (**possessio**) əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləmək niyyətilə (başqa şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq, müstəqil malik olma) şəxsin əşyaya faktiki malik olması, saxlamayı isə (**detentio**) belə

niyyət olmadan əşyaya faktiki malik olma (digər şəxslə müqavilə əsasında, ümumiyyətlə, qeyri-müstəqil, həmçinin bilmədən malik olma) kimi müəyyən etmək olar.

Sahibliyin və saxlamanın fərqləndirilməsinin praktiki əhəmiyyəti onda ifadə olunurdu ki, sahibkarlar (**possesseres**) əşyaya olan istənilən qanunsuz qəsddən özləri bilavasitə müdafiə olunduqları halda, icarəçi "özgə adına saxlayan" kimi müdafiəni yalnız əşyanı ona verən mülkiyyətçi vasitəsi ilə ala bilərdi. Bununla belə quruluşun sosial mahiyyəti açıılır: icarəçinin özünün sahiblik müdafiəsinin olmaması, kömək üçün mülkiyyətçiyə müraciət edilməsi zərurəti mülkiyyətçiyə imkan verirdi ki, adətən əhalinin az təminatlı təbəqəsinə aid olan icarəçiləri daha güclü istismar etsin.

3. "**Corpus possessionis**"ə gəldikdə isə, qədim zamanlarda az inkişaf etmiş hüquqda sahibliyin bu elementi kobud fiziki mənada başa düşülürdü (əldə, evdə, həyətdə olması). Sonralar "**corpus possessionis**"i kobud deyil, daha zərif mənada başa düşməyə başladılar: şəxsin əşya üzərində öz ağalığını uzun müddətə maneəsiz ifadə etmək imkanının təmin olunduğu bütün hallarda "**corpus possessionis**"in olduğunu etiraf etdilər. Roma hüququnun mənbələrində olan çoxsaylı konkret misallar belə ümumi fikir söyləməyə imkan verir. Belə ki, Roma hüquqşünasları hesab edirdilər ki, vəhşi heyvanlar və quşlar nə qədər ki, bizim mühafizəmiz altındadır (qəfəsdə və i.a.) və təbii azadlıq vəziyyətinə qayıtmayıb, onda bizim sahibliyimizdə qalır; əhilləşdirilmiş (ev) heyvan həyətdən getdikdə belə, bizim sahibliyimizdə qalır, yalnız o geri qayıtmaq adətini itirməməlidir; əmtəələr anbardan verildikdə verilən əmtəələrə münasibətdə **corpus possessionis** almaq üçün bu anbarın açarını sadəcə vermək kifayətdir və i.a.

Klassik hüquqşünas Pavel (D. 41.2.1.21) "**corpus possessionis**"i əşyanın hökmən fiziki saxlanması ilə əlaqələndirmir: sahibliyin olması üçün əşyanı "**corpore et tactu**" (hərfi mənası cismani və toxunmaqla) götürməyə, necə deyirlər, əlinə almağa, toxunmaqla hiss etməyə ehtiyac yoxdur. Bəzi şeylərə münasibətdə (məs., binaya, sütunlara və i.a.) bu ümumiyyətlə ağılsızdır; belə hallarda əşyanı **oculis et affectu** ilə (baxışlarla və niyyətlə) əhatə etmək kifayətdir. Məs., Roma

hüquqşünasları deyirdilər ki, kim torpaq sahəsini sahibliyinə almaq istəyirsə, onun **omnes glebas** etməsi, torpağın hər qarışını gəzməsi lazım deyildir, sahənin heç olmasa bir yerinə getmək kifayətdir, tək bütün sahəyə sahiblik etmək məqsədi olsun. Hüquqşünas Tselz bir az da irəli getdi və sahəni verənin onu əldə edənə hər hansı hündür yerdən, məsələn, qüllədən və i.a. göstərməsini sahibliyin əldə olunması üçün kifayət hesab etdi (D.41.2.18.2) və i. a.

Digestlərdə olan zəngin kazuistika "**corpus possessionis**"i əşyaya münasibətdə şəxsin - mülkiyyətçilərin öz əşyalarına münasibətdə olduqları normal vəziyyət kimi müəyyən etməyə imkan verir: əgər normal şəraitə görə əşyanın mülkiyyətçinin yaşayış yerində olması nəzərdə tutulur (məsələn, paltar, ev şəraiti və i.a). Belə növ əşya konkret misalda yaşayış yerindən kənardadırsa, **corpus possessionis** hesab etmək olmaz; əgər şalbanları, kərpicləri və i.a. hətta həyətdə deyil, evin qapısının qarşısında yığsalar belə, sadalanan tikinti materialları yenə də həmin şəxsin faktiki sahibliyində olan hesab edilir, ona görə ki, məişətdə həmin şeylər üçün belə vəziyyət normaldır və i.a.

4. Sahibkar əşyaya mülkiyyətçilik münasibətini faktiki olaraq kənardan (qanuni və ya qeyri-qanuni) ifadə edir. Eləcə də Roma hüququ üzrə sahibliyin predmeti də mülkiyyət hüququnun mümkün olduğu əşyalar ola bilərdi. Göstərilən səbəbdən Roma hüquq ədəbiyyatında sahiblik və mülkiyyət hüququ arasında nisbəti sahibliyin "mülkiyyətin görünüşü" kimi müəyyən edilməsi təklif olunurdu (İerinq tərəfindən).

5. **Sahibliyin növləri.** Əşyanın sahibi normal olaraq onun mülkiyyətçisidir, belə ki, əşyalar normal olaraq məxsus olduqları şəxsin sahibliyində olurlar. Mülkiyyətçinin əşyaya sahib olmaq hüququ da vardır (**ius possidendi**). Bu mənada o, qanuni sahibkardır. Əşyaya özlərinə məxsus olan kimi münasibət bəsləmək niyyəti ilə əşyaya faktiki malik olan, ancaq **ius possidendi** (sahib olmaq hüququ) olmayan şəxslər qanunsuz sahibkarlar hesab olunurlar.

Öz növbəsində qanunsuz sahiblik iki növə bölünür: qanunsuz vicdanlı və qanunsuz vicdansız sahiblik.

Roma hüququnda vicdanlı sahiblik sahibkarın əşyaya sahib olmaq hüququ olmadığını bilmədiyi və bilməyə də borclu olmadığı hallarda

etiraf edilir (məsələn, özünü mülkiyyətçi kimi qələmə verən, lakin mülkiyyətçi olmayandan şəxs əşya alır). Əşyanın onun olmadığını bilən və buna baxmayaraq özünü sanki əşyanın ona məxsus olması kimi aparan oğrunun sahibliyi vicdansız sahibliyə misal ola bilər. Vicdanlı və vicdansız sahibliyin fərqləndirilməsinin bir sıra münasibətlərdə əhəmiyyəti var idi; Belə ki, yalnız vicdanlı sahib müddətə görə mülkiyyət hüququ əldə edə bilərdi (bax: III fəsil, 3-4-cü bənd); mülkiyyətçinin ona məxsus olan əşyanın faktiki sahibdən götürülməsi barədə iddia verdiyi hallarda əşyanın saxlanması, əşyadan gələn bəhrəyə və i.a. görə vicdansız sahib vicdanlı sahibə nisbətən daha ciddi cavab verirdi və s.

6. Xüsusi səbəblərə görə sözün Roma mənasında əslində sahibkar hesab edilə bilməyən şəxslərə sahiblik müdafiəsi verildiyi zaman sahibliyin bir neçə halını ayrıca qrupa ayırırlar; Roma hüququ ədəbiyyatında bu hallarda törəmə adlandırılan sahiblikdən danışmaq qəbul olunmuşdu. Məsələn, əşya girov qoyulan şəxs törəmə sahiblər sırasına aiddir (bax. aşağı. IV fəsil, § 7). Bu şəxs əşyanı öz adından, özününkü kimi deyil, özgəninkü kimi saxlayır, girovla təmin olunmuş borc ödənen kimi mülkiyyətçisinə qaytarır. Əgər əşyanı girov götürmüş şəxs sahibkar hesab edilməsəydi, onda belə alınır ki, onun əşyaya malik olmasının pozulduğu hallarda o müdafiəsiz qala bilərdi, belə ki, onun özünün sahiblik müdafiəsi olmazdı, əşyanı adına saxladığı mülkiyyətçi isə onun müdafiəsində kömək göstərməyə bilərdi, çünki o özü üçün əşyanın tez məhv edilməsində maraqlı idi. Münasibətin bu xüsusiyyəti ona gətirib çıxarırdı ki, əşyanı girova almış şəxs “**animus domini**”yə malik olmasa da bir istisna kimi müstəqil sahiblik müdafiəsi alırdı.

Törəmə sahibliyə başqa bir misal. İki şəxs müəyyən şeyin onlardan hansına məxsus olması barədə mübahisə edirlər. Onlar bir-birinə etibar etməyərək, mübahisələri məhkəmə qaydasında həll edilənədək həmin əşyanı saxlamaq üçün hər hansı üçüncü şəxsə verirlər (sekvestrasiya adlanan). Bu üçüncü şəxsin qətiyyənlə əşyaya özününkü kimi münasibət göstərmək niyyəti olmur. O, saxlayandır, ancaq kimin adından saxladığı məlum deyil (belə ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ haqqında mübahisə gedir); deməli, pozuntu olan halda əşya saxlayanın

müdafiə üçün hələ kimə müraciət edəcəyi məlum deyil. Buna görə də bu şəxsin müstəqil sahiblik müdafiəsi etiraf olunurdu.

§2. Sahibliyin yaranması və xitamı

1. Roma hüquqşünasları hesab edirdilər ki, sahiblik **corpore et animo** ilə əldə edilir, ancaq yalnız **corpus** və ya təkəcə **animus** kifayət deyildir. Bu o deməkdir ki, şəxsin yuxarıda şərh olunan (§ 1. b. 3) mənada onda həm cismani tərəfin (**corpus possessionis**) və həm də əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləmək niyyəti mənasında sahiblik iradəsinin birləşdiyi andan həmin şəxs üçün sahiblik müəyyən edilir.

2. Məlum şəxsin məlum əşyaya malik olması faktının, **corpus possessionis**, müəyyən edilməsi və sübut olunması bir qayda olaraq xüsusi çətinlik yaratmır. Bəs həmin şəxsin əşyaya hansı niyyətlə malik olmasını necə müəyyən etmək olar? Şəxs torpaq sahəsinə gəlir, onu əkir, səpir və i.a; şəxs ata malik olur, onda minib gəzir və s. Necə bilmək olar ki, o bütün bunları "əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləmək niyyətilə", yaxud öz üzərində hər hansı mülkiyyətçini etiraf edərək, əşyanın sadəcə saxlayıcısı kimi edir?

Cavab öz-özünə ağıla gəlir: **causa possessionis** adlananı, yəni şəxsin həmin əşyaya malik olmasına səbəb olan hüquqi əsası aydınlaşdırmaq lazımdır. Bir şəxs əşyanı satıcının ona verməsi ilə müşayiət olunan satın almaq yolu ilə əldə edir, digəri isə həmin əşyanı icarə müqaviləsi üzrə müvəqqəti istifadəyə alır. İstifadə hüquqlarını həyata keçirərkən, onların hər ikisi bəlkə də eyni hərəkətləri edirlər, ancaq birinci şəxs üçün bu hərəkətlər sahiblik iradəsinin göstəricisidir, ikinci şəxs üçün isə onlar onun yalnız asılı saxlanması ifadəsidir.

Bu meyara dair Roma hüququ ədəbiyyatında aşağıdakı şübhə söylənilir: bir halda ki, Roma hüququnda oğru həm qanunsuz və həm də vicdansız etiraf edilsə də, ancaq yenə də sahib hesab olunurdu, onda doğrudanmı Roma hüququ faktiki sahibliyinin müdafiəsini xahiş edən şəxsin öz sahibliyini sübut etmək üçün əşyanı oğurladığına əsaslanmasını qəbul edirdi və buna yol verirdi? Belə mənasız müddəaya

yol verilə bilməzdi, çünki **causa possessionis** sübut etmək ümumiyyətlə bilavasitə tələb olunmurdu. Əsas müddəə o idi ki, əgər şəxs əşyadan faktiki olaraq özü üçün istifadə edirsə, onda hesab edilirdi ki, onun əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləmək niyyəti vardır. Əgər digər tərəf bu ehtimalı təkzib etməyi arzu edərdisə, onda o, şəxsin əşyanı sahiblik iradəsini istisna edən əsas üzrə əldə etməsini göstərməli idi (məs., əşya icarə müqaviləsi üzrə alınmışdır).

3. **Animus possessionis** (sahiblik iradəsi) barəsində **nemo sibi causam possessionis mutare potest** (D.41.2.3.19), heç kim öz-özünə sahibliyin əsasını dəyişə bilməz prinsipi tətbiq olunurdu. Bu prinsip belə mənə kəsb etmədi ki, əgər şəxs bu anda əşyaya, tutaq ki, icarə müqaviləsi üzrə malikdirsə və deməli, o, əşyanı saxlayandırsa, onda o, heç vaxt və heç bir şəraitdə sahibkara çevrilə bilməz və ya əksinə, sahibkar heç vaxt saxlayan ola bilməz. Hüquqi vəziyyətin belə dəyişməsi praktikada tez-tez olurdu. Məsələn, şəxs əşyasını başqasına saxlamaq üçün verirdi. Bu şəxs əşyanı saxlayan hesab olunurdu. Ancaq saxlama müddəti keçənə qədər o, saxlamaq üçün aldığı əşyanı saxlamağa verən şəxsdən satın ala bilərdi. Roma hüququna görə mülkiyyət hüququnun verilməsi üçün tək cə alqı-satqı müqaviləsi kifayət deyildi, əşyanın faktiki verilməsi də lazım idi. Ancaq bu misalda əşya artıq alıcıdadır, o saxlanca müqaviləsi üzrə ona verilmişdir. Saxlayandan əşyanın satıcıya qaytarılmasını, satıcının isə əşyanı ikinci dəfə həmin şəxsin özünə, lakin saxlayan kimi deyil, alıcı kimi qaytarılmasını tələb etmək mənasız olardı. Göstərilən şəraitdə əşya yeni əsasda, onun yenidən faktiki olaraq ötürülməməsi olmadan verilmiş hesab olunurdu (buna **traditio brevis manu**, "qısa əllə" vermə deyirlər). Yeni əsasa (alqı-satqıya) görə əşyaya malik olanın niyyəti dəyişilmiş hesab olunurdu: şəxs saxlayandan sahibə çevrilirdi.

Əksinə də mümkündür: eyni vaxtda əşyanın həm mülkiyyətçisi, həm də sahibi olan şəxs onu satır, amma alıcı ilə əşyanın, məsələn, bir ay müddətində satıcıda qalması barədə (istifadə, saxlama və.s. üçün) razılığa gəlir. Bu halda da əşyanın faktiki verilməsi baş vermirdi, ancaq yeni əsasa görə əvvəlki sahib saxlayana çevrilirdi (o əşyanı alıcının

adına saxlayırdı); orta əsrlərdə sahibin saxlayana belə çevrilməsini **constitutum possessorium** adlandırırdılar.

Beləliklə, sahibliyin əsasını şəxsin niyyətinin kənarında heç nə ilə ifadə olunmayan sadəcə dəyişməsi ilə deyil, yalnız göstərilən misallardakı kimi müvafiq müqavilələr bağlamaq yolu ilə və ya əvvəlki saxlayanın sahibə münasibətdə digər hərəkətləri yolu ilə və s. dəyişdirmək olardı. "Heç kim öz-özünə sahibliyin əsasını dəyişə bilməz" qaydası, beləliklə, ancaq bu mənada başa düşülür ki, şəxsin təkcə zahirən ifadə olunmayan daxili əhvali-ruhiyyəsinin dəyişməsi ilə hesablaşmırlar.

4. Sahiblik nəinki yalnız şəxsən, habelə nümayəndə vasitəsilə, yəni digər şəxsin adından və onun hesabına hərəkət edən şəxs vasitəsi ilə də əldə edilə bilər. Klassik hüquqşünas Pavel bu barədə belə deyirdi: «Biz sahibliyi nümayəndə, himayəçi və ya qəyyum vasitəsilə əldə edə bilərik. Əgər göstərilən şəxslər sahibliyin öz adlarından ancaq bizə xidmət göstərmək niyyəti olmadan əldə etsələr, onda onlar bizim üçün əldə edə bilməzlər. Əksinə, əgər desək ki, biz sahibliyi bizim adımızdan onu zəbt edən şəxslər vasitəsi ilə də əldə etmirik, onda belə düşünlür ki, nə əşya verilən şəxsin (yəni, nümayəndənin) sahibliyi yoxdur, belə ki, onun sahiblik iradəsi yoxdur, nə də əşyanı verən şəxsin, belə ki, o sahibliyi vermişdir» (D.41.2.1,20).

Buradan görünür ki, nümayəndə vasitəsilə sahiblik əldə etmək üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunurdu. Nümayəndənin başqa şəxs üçün qanundan (qəyyumda olduğu kimi) və ya müqavilədən doğmasından asılı olmayaraq sahiblik əldə etmək səlahiyyəti olmalıdır. Şəxs nümayəndəsinə belə səlahiyyət verməklə əvvəlcədən özünün sahiblik iradəsini (**animus possessionis**) ifadə edirdi. Sahibliyin digər elementi (**corpus possessionis**) nümayəndənin şəxsinə həyata keçirilirdi, ancaq tələb olunurdu ki, nümayəndə əşyanı əldə edərkən onu özü üçün deyil, nümayəndəsi olduğu şəxs üçün əldə etmək niyyəti olsun.

Göstərilən şərtlər olduqda təmsil olunan şəxsin sahibliyi nümayəndənin əşyanı onun üçün faktiki əldə etdiyi andan, nümayəndəsi olduğu şəxsin əşyaya malik olmaq faktı barədə bilməsə də belə, yaranmış hesab olunurdu.

5. **Sahibliyin xitamı.** Sahiblik iki zəruri ünsürlərdən - **corpus possessionis** və ya **animus possessionis**, heç olmasa birinin itirilməsi ilə itirilirdi. Məsələn, şəxsin sahibliyi əşya onun sahibliyindən çıxan kimi (yuxarıda § 1. b. 3-də göstərilən mənada) və ya şəxs sahibliyi dayandırmaq arzusunun ifadə edən kimi (əşyanı özgəninkiləşdirirdi) xitam olunurdu. Əşya məhv olduqda və ya o, dövrüyyədən kənar əşyaya çevrildikdə sahiblik xitam olunurdu (bax: aşağıda, III fəsil, 1,7-ci b.).

Əgər sahiblik nümayəndə vasitəsi ilə həyata keçirilirdisə, onda o sahibin iradəsindən asılı olmayaraq o halda xitam olunardı ki, nə nümayəndə, nə də nümayəndəsi olduğu şəxsin simasında əşyaya malik olmaq imkanı dayansın. Onlardan hər hansı biri əşya üzərində öz hakimiyyətini göstərə bilənədək əşya təmsil olunanın sahibliyində hesab olunurdu.

§3. Sahibliyin müdafiəsi

1. Saxlamadan fərqli olaraq sahiblik müstəqil sahiblik müdafiəsindən istifadə edirdi. Sahibliyin müdafiəsinin xarakterik cəhəti ondan ibarət idi ki, sahibliyə dair prosesdə nəinki həmin əşyaya hüququn sübut edilməsi tələb olunmurdu, hətta belə hüquqa istinad etməyə də yol verilmirdi. Sahiblik müdafiəsi almaq üçün sahiblik faktını və onun pozulması faktını müəyyən etmək lazımdır. Roma hüququ mənbələrində bu fikir aşkar şişirdilməklə ifadə olunmuşdur: "mülkiyyət və sahiblik arasında ümumi heç nə yoxdur" (D.41.2.12.1). Burada şişirtmə ondadır ki, əşya mülkiyyət hüququ əsasında kimə məxsusdursa, o da normal olaraq əşyaya sahibdir; bu mənada bir çox hallarda sahiblik və mülkiyyət arasında ümumilik vardır.

Bir halda ki, sahiblik prosesində yalnız faktlar sübut olunurdu, həmin əşyaya sahiblik hüququnun kimə məxsus olması məsələsi isə kənar qalırdı, onda sahiblik prosesi bir tərəfdən iddianın sübut edilməsinə münasibətdə daha asan idi (əşyaya mülkiyyət hüququnun sübut edilməsi çox hallarda böyük çətinliklər yaradır); digər tərəfdən isə (elə həmin səbəblər üzündən) sahiblik müdafiəsi yalnız ilkin (və ya

təxmini) xarakter daşıyırdı: əgər sahiblik haqqında mübahisə nəticəsində əşya ona hüququ olan şəxsə verilmirdisə, onda o axırıncı, sonradan öz xüsusi iddiasını (vindikasiya) verə bilərdi. Əgər o mülkiyyət hüququnu (yalnız sahiblik faktını deyil) sübut edə bilərdisə, onda o, əşyanı faktiki sahibdən tələb edə bilərdi.

Məlum əşyaya sahiblik hüququna dair məsələdən asılı olmadan yalnız təkcə faktların (sahibliyin və onun öz başına pozulması) aydınlaşdırılması əsasında qurulmuş sahiblik müdafiəsi *possessorium* (possessorium) adlanırdı; müəyyən şəxsin hüququnun olmasının sübut edilməsini tələb edən müdafiəsi *petitorium* (petitorium) adlanırdı.

2. Roma hüquq ədəbiyyatında dövlət tərəfindən sahibin sahibliyinin hüququayğunluğunu yoxlamadan və hətta prosesdə digər tərəfə həmin əşyaya olan sahiblik hüququna istinad etməyə imkan vermədən, sahibin müdafiə edilməsinin əsasını necə izah etməli sualı mübahisəlidir. Bu sual üzrə söylənilən müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər içərisində daha çox qəbul olunan ikisini qeyd etmək lazımdır.

Birinci izah²³ bundan ibarətdir. Mülkiyyətçinin və sahibin bir şəxsdə üst-üstə düşməsinə həyatda tez-tez rast gəldiyindən belə güman etmək olar ki (başqa hal sübut olunmayınca), kim əşyaya sahiblik edirsə, o da mülkiyyətçidir və əksinə, əgər əşya şəxsin sahibliyində deyilsə, deməli, mülkiyyət hüququ da ona məxsus deyil. Dövlət həyatda sahibin və mülkiyyətçinin bir şəxsdə normal, daimi müşahidə edilən üst-üstə düşməsinə əsaslanaraq, mülkiyyətçini daha yaxşı müdafiə etmək məqsədilə, sahib kimi onun vəziyyətini onunla yüngülləşdirirdi ki, mülkiyyət hüququnun olmasına dair sübutları tələb etmədən və mülkiyyət hüququna istinad etməsilə prosesin uzadılmasına yol vermədən sahibliyi mühafizə edirdi. Əgər ayrıca konkret halda məlum olsa idi ki, əşya şəxsin qeyri-qanuni sahibliyindədir, sahiblik prosesinin bu xüsusiyyətinə görə müdafiə əldə edib onda bu əşyaya iddia edən şəxsə *petitor* prosesinə müraciət etmək, öz mülkiyyət

²³ Bu nöqtəyi-nəzərin nümayəndələri: alman alimi İerinq. Об основании защиты владения (русский перевод 1883 г.); rus ədəbiyyatında Муромцев С.А. Очерки общей теории гражданского права (1877г.) və уенə onun; Гражданского права древнего Рима (1883 г.).

hüququnu sübut etmək və əşyanı tələb etmək imkanı verilirdi. Bu izah çox cəhətdən Roma hüquq normalarına uyğun gəlir: yalnız mülkiyyət hüququ əldə etməyə qabil olan şəxslər Roma hüququ üzrə sahib ola bilərdilər; sahibliyin predmeti yalnız üzərində mülkiyyət hüququ ola bilən əşyalar qəbul olunurdu (ümumi yola, ictimai teatra və s. sahib olmaq olmazdı).

Digər tez-tez rast gəlinən izah ondan ibarət idi ki, sahibliyin sadələşdirilmiş müdafiəsi özbaşınalıqla mübarizə tədbirlərindən biri idi. Faktiki təşəkkül tapmış münasibətlər, əşyalar onlara faktiki malik olanların ancaq özlərinin sahibliyində qalmasını zənn edən ayrı-ayrı şəxslərin mülahizəsi ilə pozulmamalıdır. Əşyanın faktiki vəziyyətinin dəyişdirilməsi yalnız məhkəmə vasitəsilə, yəni iddia vermək yolu ilə mümkündür. Əgər şəxs məhkəmədən kənar özgəsinin faktiki sahibliyinə qəsd edərdisə, onda dövlət sahibi, hətta o, sahiblik hüququna malik olmadıqda belə, qoruyurdu. Bu izahı məsələn, "sahib" və "saxlayan"ı fərqləndirməyən müasir burjua hüququ üçün qənaətbəxş hesab etmək olardı. Ancaq Roma hüququnun xüsusiyyətinə bu izah uyğun gəlmirdi. Belə ki, əşyaların ancaq, yalnız saxlayanları olan faktiki sahiblərin böyük əksəriyyəti sahiblik müdafiəsindən istifadə etmirdilər²⁴.

Bu izahda belə bir sual cavabsız qalır ki, nə üçün saxlayanın (məsələn, əşyanı mühafizə edən, icarəçinin və s.) əşyaya malik olmasına özbaşına qəsd az təhlükəlidir və əşyaya faktiki malik olana tez və sadə müdafiə almaq üçün əsas vermir.

Beləliklə, yuxarıda şərh olunan izahlardan birincisini Roma hüququnda possessor müdafiəsinin əsaslandırılmasının daha düzgün izahı hesab etmək lazımdır.

3. Sahiblik iddia (**actiones**) ilə deyil, interdiktlərlə (bax. II bölmə, § 5, bənd 2) də müdafiə olunurdu.

Sahiblik interdiktleri ya hələ sahibliyini itirməmiş sahibə məxsus olan əşyanı özbaşına qəsdlərdən qorumaq üçün, yəni onların sahibliyini saxlamaq üçün (bu - **interdicta retinendae possessionis** - "sahibliyin saxlanması haqqında"), ya da itirilmiş sahibliyi qaytarmaq üçün

²⁴ Bu nöqteyi-nəzərin nümayəndələri: Savigny. Das Recht des Besitzes. I nəşr, 1803; rus ədəbiyyatında: Покровский И.А. История римского права, 1917.

(**interdicta recuperandae possessionis** "sahibliyin qaytarılması haqqında" interdiktlər) verilirdi.

Klassik hüquq sahibliyin saxlanılmasına yönəldilmiş iki interdikti tanıyırdı: **interdictum uti possidetis** - daşınmaz əmlaka sahibliyin müdafiəsi üçün və **interdictum utrubi** - daşınan əmlaka sahibliyin müdafiəsi üçün. **Interdictum uti possidetis** interdiktin pretor ifadəsinin başlanğıc sözləri üzrə adlandırılmışdır: "siz necə sahiblik edirdisinizsə, elə də qalmalıdır, mən (pretor) mövcud sahibliyin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş zorakılığa yol vermərəm." **Uti possidetis** interdikt üzrə müdafiə bütün sahiblər üçün deyil, yalnız daşınmaz əmlaka sahib olanlar üçün təmin olunurdu, "**nec vi neclam necprecario ab advercapio**". Bu o deməkdir ki, sahiblik müdafiəsi prosesdə digər tərəf olan şəxsdən (**ab advercapio**) daşınmaz əmlakı zorla (**vi**) zəbt edənə verilmir, daha sonra, müdafiə digər tərəfə - prosesdə rəqib barəsində daşınmaz əmlakı gizli (**clam**) edənə də verilmir; nəhayət, prosesdə daşınmaz əmlakı tələb olunanadək istifadəyə alan müdafiə olunmur (**precario**, D.43.27, I pr.).

Beləliklə, daşınmaz əmlakı qanunsuz zəbt edən onun sahibliyinin həmin daşınmaz əmlakı zəbt etdiyi şəxs deyil, hər hansı üçüncü şəxsin qəsdindən qorunmasını xahiş etdikdə, qanunsuz zəbt edən **uti possidetis** interdiktinin köməyi ilə müdafiə alırdı. Əgər prosesdə onun rəqibi sahibliyin göstərilən üç qüsurlarından biri olardısıa (əşyanın alınması **vi**, **clam** və ya **precario**), onda **uti possidetis** interdikt üzrə daşınmaz əmlakın sahibliyinə verilməsinə dair qərar çıxarırdı.

Axırıncı halda işin nəticəsi belə idi ki, öz sahibliyini saxlamaq üçün bir şəxs tərəfindən irəli sürülmüş interdikt prosesdə sahibliyin digər tərəfə qaytarılmasına gətirib çıxarırdı. Bu mülki proses üçün görünməmiş şeydir; mülki proses bu halda olduğu kimi cavabdehin xeyrinə qərar çıxarmaqla deyil, ümumiyyətlə ya iddiaçının xeyrinə qərar çıxarılması, ya da iddianın rədd edilməsi ilə qurtarır.

Buna görə də **uti possidetis** interdiktləri o mənada "ikili adlandırılırlar ki, burada, əlbəttə, ərizəçi, prosesin təşəbbüskarı var, ancaq iddiaçı və cavabdehi yoxdur; tərəflərdən hər biri cavabdeh vəziyyətinə düşə bilər. **Interdictum utrubi** də öz adını interdiktin başlanğıc sözləri

üzrə almışdır: "əşya haradadırsa (**utrubi**, yəni tərəflərdən hansında)..."
və s. **Utrubi** interdikti ilə daşınan əmlaka sahiblik müdafiə olunurdu. Müdafiə son ildə əşyaya daha uzun müddət malik olan, həm də əşyanı başqa tərəfə münasibətdə əvvəlki interdikt üzrə də müdafiə üçün maneçilik törədən qüsurlar olmadan almış şəxsə verilirdi (D.43.31.1). Beləliklə, "**utrubi**"də "ikiqat" interdikt idi; bu halda proses əşyanın interdikt təqdim edənə deyil, başqa tərəfə verilməsilə bitirdi.

Yustinianın zamanında sahibliyi saxlamaq üçün, vahid, yəni həm daşınmaz, həm də daşınan əmlaka sahiblik üçün **uti possidetis** interdikt verilirdi.

Sahiblik interdiktlərinin digər qrupuna, yəni sahibliyin qaytarılması üçün (**recuperandae possessionis**) olan interdiktlərə **unde vi** və **de precario** interdiktləri aiddir. **Interdictum unde vi** sahiblikdən zorla (**vi**) məhrum olunan daşınmaz əmlakın hüquqi sahibinə verilir. **Unde vi** interdikti üzrə olan prosesdə cavabdehin nəinki öz mülkiyyət hüququna, həm də zorakılıq nəticəsində daşınmaz əmlaka sahiblikdən məhrum olmuşun özünün cavabdehə münasibətdə sahibliyin **vi clam**, yaxud **precario** əldə etməsinə istinad etməsinə yol verilmirdi. İddiaçıdan daşınmaz əmlakın zorla alınması faktı təsdiq olunduğu halda **unde vi** interdikti üzrə cavabdeh daşınmaz əmlakın (sahibliyin alınmasından sonrakı vaxtlarda) bəhəri və artımı ilə qaytarmağa dəymiş ziyanı ödəməyə məcbur edilirdi (D.43.16.6 və b.).

Yustinianın dövründə **interdictum unde vi** sahibi olmadığı hallarda daşınmaz əmlakın özbaşına zəbt edilməsinə istifadəyə də aid edilirdi (S.8. 4.II).

Əgər əşyasını başqasına (prekar istifadə adlanan), yəni tələb edilənə qədər pulsuz istifadəyə vermiş şəxsin birinci tələbi üzrə əşyanı bu şərtlərlə götürmüş şəxs onu qaytarmazsa, onda ona (**Interdictum de precario**), verilirdi. Bu interdikt ardıcıl possessor deyildi, çünki o təqdim edildiyi halda cavabdeh etiraz kimi nəinki əşyanın qaytarılmasının onun iradəsindən asılı olmayan qeyri -mümkünlüyünə, habelə həmin zaman cavabdehin əşyanın artıq sahibi olmasına istinad edə bilirdi. (D.43.16.2. pr.4, § 3 və b.).

4. **Vicdanlı sahib** interdiktlərlə yanaşı daha bir xüsusi müdafiə vasitəsindən – “**actio in rem Publiciana**”dan istifadə edirdi. Bu iddia sahibliyi yalnız iddia müddətinin keçməsi istisna olmaqla, əşyanı müddət üzrə əldə etmək üçün zəruri olan bütün tələblərə cavab verən şəxsə verilirdi (bax: aşağıda III fəsil, §3. b. 4). Belə sahibə müdafiə vermək üçün pretor iddianın formulasında hakimə belə bir göstəriş verirdi ki, o, iddiaçının iddia müddətinə malik olması, deməli, mülkiyyət hüququ əldə etməsini ehtimal etsin.

Beləliklə, **actio Publiciana** fiksiyaya yol verilməklə verilən iddiaya misaldır (bax: II bölmə, § 4. b. 5).

Actio Publiciana iddiasının sahibliyinin vicdanlı olmasını, həmçinin sahibliyin qanuni üsulla əldə edilməsini (mülkiyyət hüququnun yalnız bəzi hallara görə, məsələn, əşyanı özgəninkiləşdirmənin özünün ona mülkiyyət hüququ olmadığına görə, bu iddianı müdafiənin sahiblik (possessor) vasitəsi adlandırmaq olmaz; bu hüququn müdafiə vasitəsidir (petitor adlanan vasitə).

Vicdanlı sahib mülkiyyətçinin və ya iddiaçı kimi vicdanlı sahibin əleyhinə deyil, yalnız vicdansız sahiblər əleyhinə **actio Publiciana** alırdı.

"Pretor mülkiyyətçisi" adlandırılan mülkiyyətçinin müdafiəsi üçün də **actio Publiciana** verilirdi (bu barədə bax: irəlidə III fəsil, §1, b.5).

III Fəsil

MÜLKİYYƏT HÜQUQU

§ 1. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və Romada bu institutun inkişafı

§ 2. Xüsusi mülkiyyət hüququnun məzmunu

§ 3. Xüsusi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi

§ 4. Ümumi mülkiyyət hüququ (birgə mülkiyyət)

§ 5. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi

§ 1. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və Romada bu institutun inkişafı

1. Roma hüququ xüsusi mülkiyyət zəminində qurulmuş hüquq sistemi idi. Ayrıca vətəndaşın fərdi mülkiyyətindən əvvəl tarixən qəbilənin, tayfa birliyinin, ailənin ictimai mülkiyyəti olmuşdur.

2. Roma hüququnun inkişafında torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Roma tarixinin lap başlanğıcından torpaq patrisilərin əlində cəmləşməyə başladı, plebeylər-əkinçilər isə aztorpaqlıqdan əziyyət çəkirdilər. Sübut edilmiş²⁵ hesab etmək olar ki, plebeylərin patrisilərlə mübarizəsi birinci növbədə məhz torpaq uğrunda mübarizəni təmsil edirdi və həm də bu mübarizə ilə yanaşı plebeylərin siyasi hüquqlarının genişləndirilməsi uğrunda mübarizəsi gedirdi.

Respublika dövründə torpaq üzərində eyni zamanda dövlət, icma və xüsusi mülkiyyət mövcud idi. Quldarlığın, həmçinin sələmçiliyin inkişafı şəxsi mülkiyyətin inkişafının nəticəsi oldu. Varlı patrisilərin əlində böyük torpaq sahələri (latifundiyalar) cəmləşirdi. Xüsusilə də, varlı patrisilər **ager publicus** hesabına torpaqlar zəbt etmək yolu ilə öz

²⁵ Вах. Машкин Н.А. История древнего Рима М.,1949 s.127.

torpaq sahələrini genişləndirirdilər. İşğalçı müharibələr bu dövlət torpaq fondunu çox genişləndirdi. **Ager publicus** tərkibindən torpağı hər bir vətəndaş formal olaraq yalnız müvəqqəti istifadəyə ala bilərdi. Ancaq faktiki olaraq bu torpağı yalnız varlılar ələ keçirirdilər, çünki torpağı becərmək üçün yalnız onlar zəruri vasitələrə malik idilər. Bu adamların təsiri ilə dövlət torpağı onlardan almırdı və müvəqqəti istifadə mülkiyyət hüququna çevrilirdi.

İri torpaq sahibliyinin (latifundiyaların) yaranması ilə paralel olaraq xırda kəndlilərin torpaqsızlaşması prosesi gedirdi. Ucuz qul əməyindən istifadə edən iri torpaq sahibliyi o qədər ucuz taxıl istehsal edirdi ki, xırda kəndli təsərrüfatı onunla rəqabətə girə bilmirdi. Eyni zamanda bazara xaricdən ucuz taxıl gətirməyə başladılar. Bundan başqa, məhz kəndlilər uzun sürən müharibələrin ağırlığını öz üzərində daşıyırdılar, müharibə nəticəsində kəndli təsərrüfatında işçi qüvvəsinin azalması və torpaqların boşalması müşahidə olunurdu. Romada az-çox inkişaf etmiş kredit yox idi. Buna görə də xırda və həm də orta kəndlilərin öz torpaqlarını varlılara satmaqdan və proletarlara çevrilməkdən başqa yolları yox idi (o dövrün anlamında proletarlar dövlət tərəfindən pulsuz çörək və s. şəkildə verilən kömək hesabına və ya proletarların seçkilərdə öz səslərini verdikləri varlıların sədəqələri hesabına yaşayan dövlətə “**proles**”dən, öz nəslindən başqa heç nə verə bilməyən kasıblar idi).

3. Romada mülkiyyət hüququnu bildirmək üçün **dominium** terminindən, təxminən respublika dövründən başlayaraq isə həmçinin **proprietas** terminindən istifadə edirdilər. **Dominium** termini adətən **ex inre Quiritim** termini ilə, yəni kviritlərin, roma vətəndaşlarının hüququ üzrə termini ilə tamamlanır; bu əlavə ilə bildirirdilər ki, mülkiyyət hüququ (başlıca olaraq torpaq üzərində) ilk əvvəl Roma əhalisinin, sonra isə xüsusi mülkiyyət hüququ şəkildə Roma vətəndaşlarına məxsus idi. Kvirit mülkiyyət hüququ pəreqrinlər üçün əlçatmaz idi və əyalət torpaqlarına aid edilmirdi.

4. Roma ətrafındakı torpaqlarda, sonra isə ümumiyyətlə İtaliya torpaqlarında torpağın becərilməsi üçün xidmət edən qullar və heyvanlar Roma kəndlisinin təsərrüfatında ən qiymətli əşyalar, onun əsas istehsal vasitələri

idi. Adları çəkilən bu mühüm əşyalar **res mancipi** adını daşıyırdılar (bu termin **manus** - əl və **capio** - götürürəm sözlərindən əmələ gəlmişdir, ancaq adları çəkilən **res mancipu** kateqoriyalarından göründüyü kimi, demək olmaz ki, onlar ələ alınması mümkün olan əşyalardır; **manu capere** "öz əli ilə tutmanı", öz istədiyi kimi tutmanı bildirirdi; görünür, ən keçmiş dövrlərdə bu əşyalar birtərəfli tutulurdu).

Sadalananlardan başqa, digər bütün əşyalar **res nec mancipi** adlanırdı. Əşyaların bu bölgüsünün praktiki əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, **res mancipi** sırasına mənsub olan əşyaya mülkiyyət hüququ onun mülkiyyətçi tərəfindən qeyri-formal digər şəxsə verilməsi yolu ilə əldə edilə bilməzdi; bu məqsəd üçün ya verilən əşyanın və ya onun rəmzinin (məsələn, torpaq sahəsinin rəmzi kimi torpaq topası) olmasını nəzərdə tutan və beş şahidin və tərəziçinin iştirakı ilə xüsusi formulanın söylənilməsindən, metalın və s. tərəzidə çəkilməsindən ibarət olan mansipasiya yerinə yetirilməsi, ya da **in iure cessio** (hərfi mənası "məhkəmədə güzəşt") tələb olunurdu, yəni saxta məhkəmə mübahisəsi vasitəsilə.

Mancipatio və **in inre cessio** formaları (ailə hüququ da daxil olmaqla) xüsusi hüququn bütün sahələrində fəaliyyət göstərirdi. **Res mancipi** özgəninkiləşdirilərkən tələb olunan bu rəsmiyyətçiliklərdə bəzi tədqiqatçılar ictimai nəzarəti, yəni ictimai mülkiyyət dövrünün qalığını görürdülər, buradan belə nəticə çıxarırdılar ki, **res mancipi** üzərində fərdi mülkiyyət hüququ digər əşyalara fərdi mülkiyyət hüququndan əvvəl yaranmışdır. Ancaq Roma hüququna aid saxlanmış mənbələrdə əşyanın **res mancipi** və "res nec mancipi"²⁶ bölünməsinin mənbəyi haqqında mühakimə yürütmək üçün etibarlı məlumatlar yoxdur. Mansipasiya kimi mürəkkəb mərasimin tətbiq edilməsini bəzi tədqiqatçılar bununla izah edirlər ki, Roma qanunvericiliyi möhkəm kəndli təsərrüfatını saxlamaq məqsədilə mürəkkəb özgəninkiləşdirmə əqdi forması ilə təsərrüfatda olan ən zəruri əmlakın düşünülmədən özgəninkiləşdirilməsinin qarşısını almağa can atırdı.

²⁶ Bax: Diosdi Qyorgy. Ownership in ancient and preclassical Roman law. Budapest, 1970. p.56.

Mütləq monarxiya dövründə **res Mancipi** və **res nec Mancipi** arasındakı fərq götürüldü. Yustinian kodifikasiyasının tərtibçiləri klassik mətnlərdə hətta müvafiq dəyişikliklər etdilər (interpolyasiya, bax: yuxarıda, I bölmə, § 5, b. 6); məsələn, **Mancipatio** sözünü əşyanın qeyri-formal verilməsini bildirən **traditio** sözü ilə əvəz etdilər.

5. Roma cəmiyyəti əvvəlki patriarxal xarakterini itirəndə təsərrüfat həyatı daha da inkişaf edərək, dövriyyədə daha canlı, çevik olduqca mürəkkəb mansipasiya və **in iure cessio** formalarına riayət edilməsi çətinliklər yaratmağa başladı. **Res Mancipi** özgəninkiləşdirilərkən əşyanın özgəninkiləşdirən (məsələn, satıcı) tərəfindən əldə edənə (satıcıya) sadəcə (heç bir rəsmiyyətçilik olmadan) verilməsi halları çoxalmağa başladı. Ancaq sivil hüququna görə belə çıxırdı ki, bir halda ki, nə mansipasiya, nə də **in iure cessio** yerinə yetirilməmişdir, odur ki, əşya (onun verilməsinə və hətta əldə edən tərəfindən satın alma qiymətinin ödənilməsinə baxmayaraq) özgəninkiləşdirənin (satıcının) mülkiyyətində qalmaqda davam edir.

Belə nəticə qüvvədə olan hüququn prinsiplərinə uyğun gəlmirdi. Belə ki, bu, satılmış və verilmiş əşyaya görə qiymətini almış satıcının onu alıcıdan geri tələb edə bilməsinə gətirirdi. Belə nəticə imkanı isə inamsızlıq yaradır və əldə etmə əqdlərinin bağlanması stimullarını sarsıdaraq işgüzar münasibətlərin möhkəmliyini pozurdu. Vəziyyət **res Mancipi** əldə etmənin mürəkkəb formal üsullarının sivil tələblərini ləğv etmədən pretor tərəfindən xüsusi hüquqların müdafiəsi işlərinin nizama salınması qaydasında düzəldildi. Məhz əşya özgəninkiləşdirənin onu əldə edənə özünün satmasından və verməsindən çəkinməyərək, formal olaraq saxlanmış kvirit mülkiyyət hüququ əsasında əşya əldə edəndən onu tələb etmək haqqında öz mülkiyyətçilik iddiasını (vindikasiya) verdiyi hallarda, pretor əşyanı əldə edənə (cavabdehin) xahişi ilə onun köməyinə gəlirdi. Məhz o iddianın formulasına ekssepsiyanı daxil edirdi: əşya yalnız o şərtlə iddiaçıya verilə bilər ki, o əşyanı cavabdehə satmamış və verməmişdir; buna görə də belə ekssepsiya **exceptio rei venditae et traditae** adlanırdı; onun başqa bir adı **exceptio doli**, yəni iddiaçı öz vindikasiyasını verərkən vicdansız hərəkət etməsi barədə etirazdır.

Beləliklə, pretor əşya əldə edəni mülkiyyətçinin vindikasiya iddiasından müdafiə edirdi. Ancaq əşya əldə edənin vəziyyəti qeyri-müəyyən olmaqda davam edirdi; o, əşyanı aşağıdakı hallarda itirə bilərdi: onun öz mənafeyini sahiblik interdikti qaydasında müdafiə etməsi mümkün deyildi, mülkiyyətçilik iddiası isə verə bilməzdi; çünki sivil hüququ üzrə əşyanı özgəninkiləşdirən mülkiyyətçi olaraq qalırdı. Buna görə də mülkiyyət hüququ əldə etməsini rəsmiləşdirməyən əldə edənə pretor edikti xüsusi iddiadan istifadə etmək imkanı verirdi - **actio in rem Publiciana**. Bu iddianın formulasında pretor hakimə əgər iddiaçı müəyyən edilmiş müddətə malik olaraq (bax: aşağıda, §3, b. 4) əşyanın kvirit mülkiyyətçisi olardısı, iddianı təmin etməyi təklif edirdi (guya iddiaçı müddətə malikdir); deməli, bu iddia **actio ficticia** - əşyaya aid misallardan biridir.

Bu halda **actio Publiciana** əşya kimdə tapılsa idi, ona qarşı verilirdi (mütləq müdafiə). Şübhəsiz ki, əşya kvirit mülkiyyətçinin sahibliyinə düşdükdə və əldə edən "**actio Publiciana**"-ni kvirit mülkiyyətçiyə qarşı verməli olduqda, kvirit mülkiyyətçi iddianın əleyhinə özünün kvirit hüququna əsaslandığını irəli sürürdü (**exceptio insti domini**). Ancaq pretor iddiaçıya "əşya satılmış və verilmişdir" replikası verərək, bu etirazı zəiflədirdi. Nəticədə belə alınır ki, əşyanı tələb olunan rəsmiyyətçiliyə riayət etmədən əldə etmiş şəxs həm cavabdeh kimi, həm də iddiaçı kimi çıxış etməli olduğu hallarda hərtərəfli müdafiə ilə təmin olunurdu. Bunun nəticəsində əşyanı əldə edən (yuxarıda göstərilən hallarda) baxmayaraq ki, mülkiyyətçi olmurdu, ancaq əşya onun əmlakına təhkim olunurdu, **in bonis**; həmin münasibətin "bonitar" və ya "pretor" mülkiyyəti termini ilə adlandırılması da buradan irəli gəlir (belə növ münasibətə başqa bir misal bax: VIII bölmədə, I fəsil, § 1, b. 2).

6. Bonitar mülkiyyətin inkişafı ilə paralel olaraq (respublika dövrünün sonunda) xüsusi institut - (**praetor peregrinus** ediktində xüsusi iddia almış) pereqrinlərin mülkiyyət hüququ və əyalətlərdə torpağa mülkiyyət hüququ²⁷ meydana gəldi. Dövriyyənin inkişafı ilə mülkiyyət hüququnun növlərinin bu müxtəlifliyi narahatlıq yaratmağa başladı.

²⁷ Вах: Андреев М.Н. Римско частно право. София. 1971. с. 204.

Kviritlərin və pereqrinlərin mülkiyyət hüququnun fərqləri **ius civile** və "**ius gentium**"un assimilyasiyası ilə yumşalırdı. (bax.: Giriş, § 1, b.5); İtaliya torpaqlarına və əyalətlərdəki torpaqlara mülkiyyət hüququ arasında fərq bir tərəfdən əyalət şəhərlərinə **ius Italicum** təqdim etməklə və digər tərəfdən əvvəlcə yalnız əyalət torpaqlarından alınan torpaq vergisinin (**vectigae**) İtaliya torpaqlarına aid edilməsi ilə əlaqədar öz əhəmiyyətini itirirdi. Kvirit və bonitar mülkiyyətlər arasındakı fərq tədricən silinirdi, əşyaların **res Mancipi** və "**res nec Mancipi**"yə bölünməsi də əhəmiyyətini itirirdi. Nəticədə sonrakı istismarçı formasiyalara keçən vahid xüsusi mülkiyyət hüququ (marksizmin klassiklərinin ifadəsi ilə mütləq hüquq) yarandı.

7. Heç də bütün əşyalar xüsusi mülkiyyət hüququnun predmeti ola bilməzdi; bununla yanaşı, xüsusi mülkiyyət hüququ əsasında şəxsə məxsus olan heç də bütün əşyalar sərəncamın və ya, bəzən ifadə edildiyi kimi, dövriyyənin predmeti ola bilməzdi, məsələn, tərkibi daim dəyişən axan su (**aqua profluens**), sonsuz olduğuna görə müstəsna (xüsusiləşdirilmiş) mülkiyyətdə ola bilməyən hava (atmosfer) heç kimin xüsusi mülkiyyətində deyildi, onlar **res omnium communes** ("hamı üçün ümumi") idi, əlbəttə, "xüsusiləşmə" baş verənə qədər; çaydan çəlləyə götürülmüş su xüsusi mülkiyyətin adı predmetini təşkil edirdi. Zəhər kimi əşyalar, Roma şəraitində isə qadağan olunmuş kitablar vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olduqda dövriyyənin predmeti ola bilməzdilər. Əşyaların bu hər iki kateqoriyası, yəni xüsusi mülkiyyət hüququnun predmeti ola bilməyən əşyalar və sərəncamın (dövriyyənin) predmeti ola bilməyən əşyalar bir ümumi adla - **res extra commercium** (dövriyyədən götürülmüş əşyalar) əhatə edilirdi: dövriyyədən götürülmüş əşyaların əksinə olan əşyalar dövriyyədə olan əşyalar - **res in commercio** adlanırdı.

Dövriyyədən götürülmüş əşyalara yuxarıda göstərilənlərdən başqa aşağıdakılar da aid idi: **res divini iuris** - dini məqsədlərə xidmət etmək üçün müəyyən edilmiş əşyalar (məbəd, qurbangah) və ya ümumiyyətlə müqəddəs hesab olunan əşyalar (şəhər divarları, qəbirlər və s.); **res publicae** - dövlət məqsədlərinə xidmət etmək üçün müəyyən edilmiş əşyalar (məsələn, qalalar, həbsxanalar), o cümlədən ictimai istifadə

üçün müəyyən edilmiş əşyalar **usus publicus**: ümumi yollar, ümumi çaylar, teatrlar və s. (D.18.1.6 pr.).

Res publicae vətəndaşların mülkiyyətində olurdu; onlar Roma dövlətinin və ya Roma icmasının da xüsusi mülkiyyətinin predmeti deyildi. Ümumi əşyalar xüsusi mülkiyyətdən və xüsusi dövriyyədən götürülmüşdü. Bu ona da təsir edirdi ki, əgər Roma magistratı belə ümumi əşyanı icarəyə verirdisə, yaranan münasibətə xüsusi hüquq əqdi kimi deyil, inzibati sərəncam kimi baxılırdı.

§ 2. Xüsusi mülkiyyət hüququnun məzmunu

1. Mülkiyyət hüququ həcminə görə əşya hüququndan daha genişdir. Roma hüquqşünasları mülkiyyət hüququnun dəqiq tərifini verməmiş, ancaq mülkiyyətçinin əsas səlahiyyətlərinin adını çəkmişlər. Mülkiyyətçiyə **ius utendi** (əşyadan istifadə hüququ), **ius fruendi** (gəlir, bəhər almaq hüququ), **ius abutendi** (sərəncam hüququ) məxsusdur. Mülkiyyət hüququnun məzmununun bu elementlərinə **ius possidendi** (əşyaya sahib olmaq hüququ) **ius vindicandi** (əşyanı sahib və ya saxlayan olmasından asılı olmayaraq), onu faktiki malik olandan tələb etmək hüququnu əlavə etmək olardı.

2. Ancaq mülkiyyətçinin ayrı-ayrı səlahiyyətlərinin siyahısı qəti deyildir və qəti də ola bilməz. Roma hüquqşünaslarının xüsusi mülkiyyət hüququna prinsiplial baxışları belə idi ki, mülkiyyətçi özünə-məxsus olan əşya ilə birbaşa qadağan edilməyən hər şey edə bilərdi.

Buradan belə çıxır ki, mülkiyyət hüququ geniş olmasına baxmayaraq, hər halda qeyri-məhdud deyildir. Qədim zamanlardan başlıca olaraq daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququna bir sıra qanuni məhdudiyyətlər qoyulmuşdu. Məsələn, hələ XII cədvəl qanunlarına görə torpağın mülkiyyətçisi qonşunu onun sahəsinə düşmüş meyvələri yığmaq üçün (günaşırı) öz torpağına buraxmalı idi; qonşulardan hər biri qonşu sahədən onun torpağına hər cür **immissiones** (tüstü, buxar, his və s.) daxil olmasına, əgər hər cür "təsir" qonşu sahənin normal istifadə edilməsi ilə yaranırdısa, dözməli idi.

§ 3. Xüsusi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi

1. Şəxs hansı faktlar üzrə mülkiyyət hüququ əldə edirsə, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları (**modus acquirendi**), mülkiyyət hüququ əldə etmək üçün əsas olan hüquqi faktlar isə (xüsusilə də əqdlər) əldə etmə titulu (**titulus acquirendi**) adlanır.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları ilkin və törəmə üsullara bölünür. Əldə edənin hüququnun həmin əşyaya əvvəlki hüquqdan asılı olmayaraq müəyyən edildiyi əldə etmək üsulu ilkin adlanır. Bu kateqoriyaya hər şeydən əvvəl elə əldə etmə üsulları aiddir ki, onların köməyi ilə heç kimə məxsus olmayan əşya əldə edilir (yiyəsiz əşyaların ələ keçirilməsi), həmçinin elə üsullar aiddir ki, əldə edilən əşyanın mülkiyyətçisi vardır, ancaq əldə edənin hüququ əvvəlki hüquqdan tamamilə asılı olmayaraq yaranır (müddət üzrə sahiblik əldə edilməsi; bax: aşağıda, b. 5).

Törəmə əldə etmə üsulunda əldə edənin hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin hüququna əsaslanır, onun hüquqlarından irəli gəlir.

İlkin və törəmə əldə etmə üsullarının fərqləndirilməsinin praktiki əhəmiyyəti ondan irəli gəlir ki, törəmə üsulda hüquq bir mülkiyyətçi tərəfindən digərinə verildiyi üçün "heç kim başqasına özündə olandan artıq hüquq verə bilməz" qaydası tətbiq olunur. İlkin mülkiyyət hüququ əldə etmədə əldə edənin hüququnun məzmununa təsir edə bilən məhdud səlahiyyətli "hüquq verən" yoxdur.

2. **Törəmə əldə etmə.** Mülkiyyət hüququ əldə etmənin mühüm və daha geniş yayılmış üsulu əşyanın verilməsi idi (**traditio**). Şübhəsiz ki, əşyanın istənilən verilməsi mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçməsinə gətirmirdi. Mülkiyyətçi özünə məxsus olan əşyanı saxlamağa, istifadəyə, girova verdikdə də o verməni həyata keçirirdi, ancaq bu hallarda vermə mülkiyyət hüququnun keçməsi ilə müşayiət olunmurdu. Ənənə vasitəsilə mülkiyyət hüququ yalnız əşya mülkiyyətə daxil etmək məqsədilə verildikdə və qəbul edildikdə keçirdi. Beləliklə, ənənəni mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu qismində əşyaya mül-

kiyyət hüququnun verilməsi məqsədilə ona faktiki sahibliyin bir şəxsdən başqasına verilməsi kimi başa düşmək olar.

Roma hüququ əşyanın özgəninkiləşdirilməsi haqqında öhdəlik müqaviləsini (alqı-satqı) və mülkiyyət hüququnun keçməsi mənasında özgəninkiləşdirilmənin özünü (əşyanın verilməsi) dəqiq fərqləndirirdi. **Traditio** və ya əşyanın verilməsi də müqavilə idi, belə ki, əşyanı verən və qəbul edən arasında razılıq olmasını nəzərdə tuturdu, ancaq əşya-hüquq nəticələrinə - mülkiyyət hüququnun keçməsinə malik olan müqavilə idi. Bu cəhətdən verənin və alanın iradəsi biri-birinə uyğun gəlmədikdə, **traditio** mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçməsinə gətirə bilməzdi.

Mülkiyyət hüququnun keçməsi məsələsi üzrə tərəflərin razılığı əldə edilməsinə baxmayaraq, ancaq ənənənin məqsədlərinə aid fikir ayrılıqları olduqda (**causa**) vəziyyət mürəkkəbləşirdi. Bu suala müxtəlif hüquqşünasların əsərlərindən Digestlərdə olan parçalarda müxtəlif cavablar verilir. Məsələn, hüquqşünas Yulian (D.41.1.36) belə misallar çəkir: torpaq sahəsi verilir, verən isə sahənin verilməsi ilə vəsiyyət edənin iradəsini yerinə yetirməyi nəzərdə tutur, qəbul edən isə müqavilə üzrə öhdəliyi vermənin əsası hesab edir; pul məbləği verilir, verən bağışlama məqsədi güdür, qəbul edən isə pulu borca götürür. Yulian belə hesab edir ki, vermənin məqsədinə aid fikir ayrılığı mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçməsinə mane olmur. Əksinə, Ulpian (D.12.1.18 pr.) belə fikir yürüdür ki, axırncı halda nə bəxşiş vermək haqqında, nə də girova vermək haqqında razılıq olmadığına görə ənənənin qüvvəsi yoxdur.

Hüquqşünasların bu fikir ayrılığı belə sual doğurur ki, **traditio** mücərrəd (yəni, konkret halda güdülən məqsəddən, "**causa**"dan uzaqlaşdırılan və buna görə də məqsədin həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq mülkiyyət hüququnun keçməsinə gətirən), yoxsa kauzal əqddir (yəni özünün həqiqiliyi üçün məqsədin, "**causa**"nın həyata keçirilməsini nəzərdə tutan, "kauzal əqd" adı da buradandır). Yulian ənənənin mücərrədliyi nöqtəyi-nəzəri üzərində dururdu; Yulianın nöqtəyi-nəzəri Roma hüquq ədəbiyyatında qəbul olunmuş hesab edilə bilər.

Beləliklə, **traditio** mülkiyyət hüququ əldə etmənin üsulu kimi aşağıdakı elementləri nəzərdə tuturdu: a) əşyaya sahibliyin özgəninkiləşdirənin iradəsi üzrə əldə edənə keçməsi; b) vermənin legimitasiyası, yəni əşyanı verənin onu özgəninkiləşdirməsi hüququ; belə hüquq normal olaraq mülkiyyətçiyə məxsusdur, ancaq bəzən mülkiyyətçi olmayan əşyanın özgəninkiləşdirilməsinə vəkil edilir (girov kreditoru; bax: aşağıda, IV fəsil, § 7, b. 4); c) əşyaya sahibliyin tərəflərin ona mülkiyyət hüququnun keçirilməsi ilə verilməsi haqqında razılıq; ç) əşyanı verən üçün onu özgəninkiləşdirmək qadağası olmamalıdır (məsələn, arvadının cehizi kimi aldığı torpaq sahəsini özgəninkiləşdirməyə münasibətdə ər üçün belə qadağa müəyyən edilmişdi; bax: IV bölmə, § 3 b. 3).

3. **İlkin əldə etmə. Sahibsiz əmlakın ələ keçirilməsi (occupatio rei nullius)**. Roma hüququnda belə bir qayda mövcud idi ki, dövrüyədən götürülməmiş, ancaq mülkiyyətçisi olmayan əşya onu mənimsəmək məqsədilə birinci kim ələ keçirsə, onun **primo occupanti** (birinci ələ keçirənin) mülkiyyətinə daxil olur. Belə ələ keçirmə yolu ilə ümumiyyətlə, mülkiyyətçisi olmayan əşyalara (vəhşi heyvanlara, çayda balıqlara və s.), həmçinin mülkiyyətçi tərəfindən atılmış əşyalara (yəni mülkiyyətçisinin imtina etdiyi əşyalara) mülkiyyət hüququ əldə edilə bilərdi.

Atılmış əşyaları itirilmiş və gizlədilmiş əşyalarla qarışdırmaq lazım deyildir. Hansı halda əşyanın atılmış, hansı halda itirilmiş və gizlədilmiş hesab edilməsi hər bir halın bütün şəraiti əsasında həll edilir. Əgər şəxs hər hansı cır-cındır, köhnə əskilər və s. tapırsa, tapdığı əşyaları atılmış hesab etməyə haqlıdır; əgər o hər hansı az və ya çox qiymətli əşya görsə, onu mülkiyyətçisi tərəfindən atılmış hesab etmək üçün əsas yoxdur, onu itirilmiş hesab etmək daha doğru olar. İtirilmiş əşyanı tapıb özünə götürən şəxs Roma hüququ üzrə oğruya bərabər tutulurdu. Əşyanı tapan onun mülkiyyətçisinin axtarılması üçün tədbirlər görməli idi. Tapan şəxs əşyanın saxlanması və mülkiyyətçinin axtarılması ilə bağlı bütün xərcləri mülkiyyətçinin üzərinə qoymağa haqlı idi. Tapıntıya görə Roma hüququ xüsusi mükafat nəzərdə tutmurdu.

Gizlədilmiş əşyalar ümumiyyətlə, gizlədilənə qədər məxsus olduqları şəxsin mülkiyyətində qalmaqda davam edirdi. Əgər əşyalar

çoxdan elə gizlədilmişsə ki, onların mülkiyyətçisini müəyyən etmək və axtarmaq qeyri-mümkündür, onda onlar xəzinə (**thesaurus**) hesab olunurdu. Qədim Roma hüququnda xəzinəyə içərisində gizlədildiyi əşyanın (adətən torpağın) tərkib hissəsi kimi baxırdılar, buna görə də onun mülkiyyətçisinə məxsus idi. Bizim eranın II əsrindən başlayaraq xəzinələrin axtarılmasını həvəsləndirmək üçün (və nəticə etibarlı ilə gizlədilmiş əmlakın dövrüyyəyə daxil edilməsi üçün) xəzinənin yarısının xəzinənin aşkar edildiyi torpağın mülkiyyətçisinə, digər yarısının isə xəzinəni aşkar edən şəxsə məxsus olması qəbul olunmağa başladı.

4. **Sahib olma müddəti üzrə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi.** Hüquqşünas Qay əyalət ediktinə özünün şərhində deyirdi ki (D.41.3.1), sahiblik müddəti üzrə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi mülkiyyət münasibətlərində uzunmüddətli fasilə, bəzən isə mütləq inamsızlıq və qeyri-müəyyənlik yaranmaması üçün ümumi "rifah" (**bono publico**) mülahizələri üzrə daxil edilmişdir: sahiblik müddəti üzrə digər şəxslərə təhkim edilən əşyanın mülkiyyətçilərinin maraqları belə növ qaydalarla pozulmur, belə ki, əşyasını axtarması və tələb etməsi üçün onun sərəncamında kifayət qədər vaxtı olmuşdur.

Qayın sözlərindən sahiblik müddəti üzrə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin mahiyyəti aydın olur. Şəxs əşyanı öz sahibliyinə vicdanla alır. Onun özünü mülkiyyətçi hesab etmək üçün əsası vardır. Obyektiv olaraq isə vəziyyət başqa cürdür; mülkiyyət hüququ digər şəxsə məxsusdur və əgər o, əşyanın alınması barədə iddia verir və məhkəmədə özünün mülkiyyət hüququnu sübut edirsə, vicdanlı sahib əşyanı verməli olur. Ancaq əgər qanunda nəzərdə tutulmuş müəyyən müddət ərzində iddia verilməsəydi, məqsəduyğunluq tələb edirdi ki, vicdanlı sahibin təsərrüfatında əşyanın əvvəlki mülkiyyətçisi tərəfindən tələb edilməsi zəminində heç bir sonrakı sarsıntıya yer qalmaması üçün onun vəziyyəti qəti müəyyən edilməlidir. Sahib müəyyən edilmiş müddət ərzində əşyaya sahib olaraq (məlum fərziyyələr olduqda, bu barədə aşağıda söhbət gedəcəkdir) mülkiyyətçiyə çevrilirdi. Onun hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin hüququndan irəli gəlmirdi, yenidən yaranırdı; buna görə də əldə etmə müddəti mülkiyyət hüququ əldə etmənin ilkin üsullarına aiddir. Beləliklə, əldə etmə müddətinin müəyyən

şərtlər olduqda və qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində əşyaya faktiki sahib olmuş şəxsin mülkiyyəti hesab edilməsinə aparən mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu kimi müəyyən etmək olar.

Klassik hüquqda əldə etmə müddəti institutu **ius civile** və **ius gentium** arasındakı fərqlər zəminində ikili xarakterə malik idi. "**ius civile**"də əldə etmə müddəti (**usucapio**) hələ XII cədvəl qanunları dövründə qəbul olunurdu²⁸. O dövrlərdə sahiblik müddətləri çox qısa müəyyən edilmişdi (torpaq sahələri üçün iki il, qalan əşyalar üçün bir il); əldə etmə şərtləri sadə idi; sahiblik faktından başqa, əşyanın yalnız oğurlanmış olmaması tələb olunurdu.

Əyalət ediktində müddətin təyinatı müddətin təsirini subyekt üzrə pereqrinlərə, obyekt üzrə əyalət torpaqlarına aid etməkdən ibarət olan digər növü **longi temporis praescriptio** meydana gəldi. Bu yeni müddətin hədləri daha geniş idi: əgər müddət üzrə əldə edən və müddətli sahibliklə əlaqədar hüququnu itirə biləcək şəxs bir əyalətdə yaşayırlarsa - 10 il (**inter praesentes**, iştirak edənlər arasında) və əgər hər iki şəxs müxtəlif əyalətlərdə yaşayırlarsa 20 il idi (**inter absentes**, iştirak etməyənlər arasında).

Yustinian müddətin bu iki növünü (**usucapio** və **longi temporis praescriptio**) birləşdirirdi. Son nəticədə müddət üzrə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi şərtləri aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi: a) əşyaya sahiblik olmalı idi; b) həm də vicdanlı sahiblik; c) sahibliyin hər hansı xarici amil mane olmadıqda özü-özlüyündə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinə gətirə bilən qanuni əsası olmalıdır, məsələn, sahiblik qanuni əsas qismində satıcı əşyaya mülkiyyət hüququna malik olmadığı üçün alıcını mülkiyyətçiyə çevirməyən satmaq və əşyanı vermək hüququna malik olduqda; ç) sahiblik daşınan əmlaka münasibətdə üç il, daşınmaz əmlaka münasibətdə isə 10 və ya 20 il ("**longi temporis praescriptio**"da belə idi) davam etməli idi; d) nəhayət müddət üzrə əşyanı əldə etmək qabiliyyəti olmalı idi (**res habilis**); dövrüydən götürülmüş, oğurlanmış (həmin sahibin vicdanlı olmasına baxmayaraq) və bəzi digər əşyalar belə qabiliyyətə malik deyildi.

²⁸ Bax: Qyorgy Diosdi. Ownership in ancient and preclassical Roman law, p.144.

5. **Spesifikasiya (əşyaların yenidən işlənməsi).** Bu terminlə bir materialdan yeni əşya hazırlanması bildirilir (bir əşyadan digərinin hazırlanması), məsələn, metaldan vaza, taxtadan mebel və s. düzəldilmişdir. Material və əmək bir şəxsə məxsus olduqda mülkiyyət hüququ haqqında məsələ asan həll olunurdu: yeni əşya həmin şəxsə məxsus olurdu. Yenidən hazırlama üzrə əmək özgəsinin materialına sərf olunduqda klassik hüquqşünaslar məsələni müxtəlif həll edirdilər: bəziləri (sabinyançılar) material kimə məxsus idisə onu mülkiyyətçi hesab edirdilər, digərləri (prokulyançılar) belə hesab edirdilər ki, əşya materialın dəyərini mülkiyyətçiyə ödəməklə onu hazırlayana məxsus olmalıdır (G.2.79).

Roma hüququ ədəbiyyatında roma hüquqşünaslarının baxışları arasındakı fərqi yunan fəlsəfi cərəyanlarının təsiri ilə izah etməyə cəhd edilmişdir (Moskva universitetinin professoru P. E. Sokolovski tərəfindən alman dilində nəşr olunmuş *Die Philosophie im Privatresht. Halle, 1902, Bd. I, S. 69 - III kitabında*). Bu nöqtəyi-nəzərdən prokulyançılar Aristotelin və peripatetiklərin təsiri altında idilər. Aristotel və peripatetiklər belə hesab edirdilər ki, materiyanın vacibliyinə baxmayaraq yeni əşya, **nova species**, yalnız materiyaya verilən yeni forma nəticəsində yaranır. Sabinyançılar tərəfindən məsələnin həll edilməsində materiyaya həlledici əhəmiyyət stoik fəlsəfəsinin təsiri hiss olunurdu.

Yustinian qanunvericiliyində məsələ aşağıdakı kimi həll olunmuşdu: yenidən işlənməsinə baxmayaraq, əşyanı yenidən ilkin şəklinə qaytarmaq mümkün olduqda (məsələn, metaldan hazırlanmış vazanı yenidən əritmək) əşya materialın mülkiyyətçisinə aiddir; bu mümkün olmadıqda (məsələn, taxtadan mebel hazırlandığı halda) əşya yenidən hazırlanmanın vicdanlı olması və əldə edilmiş gəlir həcmində materialın mülkiyyətçisini mükafatlandırmaq şərtilə spesifikasiyanı həyata keçirən şəxsin mülkiyyətinə daxil olur (Y.2.1.25).

6. **Əşyaların birləşdirilməsi və qarışdırılması.** Hər hansı əşya başqa bir əşyaya onun tərkib hissəsinə çevrilməklə birləşdikdə müstəqil mövcudluğunu itirdiyinə görə digər əşya kimə məxsus idisə, həmin şəxsin mülkiyyətinə daxil olurdu. Məsələn, şəxs mülkiyyət hü-

ququ olmayan şalbandan öz tikintisində istifadə etdikdə o ayrıca mülkiyyət hüququnun predmetini təşkil etmirdi, tikinti sahibi şalbanın mülkiyyətçisinə onun ikiqat dəyərini ödəməli idi (əgər hər hansı səbəbə görə, yanğın, yenidənqurma və s. görə, şalban tikilidən ayrılırdısa, əgər şalbanın ikiqat dəyəri alınmamışdırsa, onun üzərində əvvəlki mülkiyyət hüququ bərpa edilirdi).

Əşya digərinə (onun tərkib hissəsi kimi) birləşdirildiyi halda birləşdirilən əşya üzərində hüquq yenidən əsas əşyanın mülkiyyətçisinə məxsus idi və buna görə də əldə etmə törəmə deyil, ilkin hesab olunurdu.

Romada **pars soli**, torpağın hissəsi kimi baxılan səpmə, əkmə, tikinti zamanı əşyalar belə birləşdirildi (torpaq kimə məxsusdursa, tikinti də onun mülkiyyətinə daxil olur, **superficies solo cedit**, qaydası buradan irəli gəlir).

Əşyanın tərkib hissəsindən (hər hansı əsas əşyaya aid olan) yardımçı əşyaları və ya əsas əşyanın yardımçısını fərqləndirmək lazımdır. Tərkib hissə müstəqil fiziki mövcudluğa malik deyildir, buna görə də onun üzərində bütövlükdə bütün əşyaya mülkiyyət hüququndan ayrılıqda mülkiyyət hüququ ola bilməz. Əşyanın yardımçısı müstəqil fiziki mövcudluğa malikdir, ancaq təsərrüfat cəhətdən ona münasibətdə əsas olan digər əşyaya meyl edir. Bu "meyl etmə"nda ifadə olunur ki, hər iki əşyadan (əsas və yardımçı) birgə istifadə edilməsi onların ayrılıqda istifadə edilməsinə nisbətən iqtisadi cəhətdən daha məqsədə müvafiqdir. Roma şəraitində belə əşyalara torpaq sahəsi (əsas əşya) və kənd təsərrüfatı avadanlığı (yardımçı əşya) misal ola bilər. Yardımçı əşyanın hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər səlahiyyətli şəxslərin iradə aktları (və ya qanunla) konkret halda yardımçı əşyaya üzərində ayrıca hüquq müəyyən edilməmişdirsə, əsas əşya üçün müəyyən edilmiş hüquq münasibətləri ona da aid edilir ("yardımçı əşyanın əsas əşya ilə birlikdə getməsi" barədə digər razılıq və qanunun göstərişi olmadıqda).

Əşyaların qarışdırılması onların ehtiva birləşməsidir ki, hansı əşyanın digərini udduğunu göstərmək olmur (onlar necə deyirlər, bir-birini qarşılıqlı olaraq udurlar), məsələn, iki metal predmetin ərintisi. Qarışdırma qarışdırılan əşyalar üzərində mülkiyyət hüququ olan şəxslərin ümumi

mülkiyyət hüququnun müəyyən edilməsinə gətirir. Eynicinsli səpələnən maddələr qarışdırıldıqda (məsələn, müxtəlif mülkiyyətçilərə məxsus olan eyni sortlu taxıl bir ümumi taxıl anbarına töküldükdə) hər bir mülkiyyətçinin qarışdırılana qədər ona məxsus olan miqdar üzərində fərdi hüququ qəbul edilir.

7. **Mülkiyyət hüququnun itirilməsi.** Mülkiyyət hüququ aşağıdakı hallarda itirilir: a) əşya fiziki (məsələn, sındıqda və ya dağıldıqda), yaxud hüquqi (dövriyyədən götürüldükdə) məhv olduqda; b) mülkiyyətçi öz hüququndan imtina etdikdə (bu hüququn digər şəxsə verilməsi və verilməməsi) ilə müşayiət oluna bilər, məsələn, mülkiyyətçi özünə məxsus olan əşyanı sadəcə atır; c) mülkiyyətçi öz iradəsindən asılı olmayaraq hüquqdan məhrum edildikdə (əşyanın müsadirə olunması, müddətli sahiblik əsasında onun üzərində mülkiyyət hüququnu digər şəxs əldə etdikdə və s.)

§ 4. Ümumi mülkiyyət hüququ (birgə mülkiyyət)

1. Bəzi hallarda bir əşya bir mülkiyyətçiyə deyil, bir neçəsinə birlikdə məxsus olur. Bu münasibəti Roma hüquqşünasları belə də adlandıırırlar **communio** (ümumilik); müasir mülki hüquqda belə hallarda ümumi mülkiyyət hüququ və ya birgə mülkiyyət haqqında danışırlar; ancaq axırıncı termin - **condominium** - Roma hüquqşünaslarına da məlum idi.

Roma hüquqşünası Tselz tərəfindən verilmiş xarakteristikaya uyğun olaraq, ümumi mülkiyyətə münasibətdə birgə mülkiyyətçilərdən hər birinin "**totius corporis pro indiviso pro parte dominium habet**"²⁹, bütövlükdə bütün əşyaya paylı mülkiyyət hüququ var; deməli, ona əşyanın payı deyil, əşyaya hüququn payı məxsus idi. Ümumi mülkiyyət hüququ münasibətlərinin bütün əşyaya paylı hüquq qismində başa düşülməsi ona gətirirdi ki, bu ümumiliyin iştirakçılarından birinin mülkiyyət hüququ hansı səbəbdənsə yox olduqda, digərinin hüququ

²⁹ 1.D.13.6.5.15.

genişləndirdi; məsələn, ümumiliyin iki iştirakçısından birinin mülkiyyət hüququndan imtina etməsi digərinin hüququnun tam həyata keçirilməsinə gətirirdi.

2. Ümumi mülkiyyət bütün iştirakçılar tərəfindən birlikdə həyata keçirilirdi. Onlardan hər birinin iştirak payı bərabər və ya qeyri-bərabər ola bilərdi (şübhə yarandıqda payların bərabər olması nəzərdə tutulurdu). Əşya və ya ona hüquq yalnız ümumi razılıqla dəyişilə bilərdi. Ümumi mülkiyyətin iştirakçılarından hər biri istənilən vaxt ümumi mülkiyyətin bölünməsinə tələb edə bilərdi; bu məqsəd üçün ona **actio communi dividundo** verilir. Qeyd olunan iddianın belə bir xüsusiyyəti var idi ki, ümumi qayda üzrə mülkiyyət hüququ haqqında iş üzrə məhkəmə qərarı buna qədər artıq mövcud olan hüququ yalnız yoxladığı, müəyyən etdiyi və müdafiə etdiyi halda ümumi əmlakın bölünməsi haqqında iddia üzrə məhkəmə qərarı yeni hüquqların müəyyən edilməsinin üsulu kimi çıxış edirdi. Məsələn, Lütsi və Titsi ataları öldükdən sonra vərəsəlik üzrə torpaq sahəsi alırlar; onlar ümumilik vəziyyətini saxlamaq istəməyərək, eyni zamanda bölmə haqqında məsələ üzrə qarşılıqlı razılığa nail ola bilmirlər; buna görə də kömək üçün məhkəməyə müraciət edirlər (bölmə haqqında iddia). Bu halda məhkəmə ya onlardan hər birinin torpaq sahəsinin konkret hissəsinə mülkiyyət hüququnu müəyyən edirdi, ya da (bölmə mümkün olmadıqda) onu ümumi mülkiyyətçilərdən birinə verərək, onun üzərinə digərinə müvafiq pul məbləği ödənilməsi və s. vəzifəsi qoyurdu. Belə növ məhkəmə qərarı yeni mülkiyyət hüquqları müəyyən edirdi: məhkəmənin qərarına qədər Lütsi ümumi mülkiyyət hüququnda paya malik idi, indi isə torpaq sahəsinin yarısına fərdi mülkiyyət hüququ vardır və s. Bu yeni müəyyən edilən hüquq mövcud olmuş ümumi mülkiyyət hüququna əsaslanırdı, ondan irəli gəlirdi, ona görə də bu halda törəmə əldə etmə üsulu meydana çıxırdı.

§ 5. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi

1. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin əsas vasitəsi - **rei vindicatio**, vindikasiya iddiası idi. Əşyaya sahibliyi itirmiş mülkiyyətçi əşyanı tələb etmək üçün bu iddiadan istifadə edirdi. Beləliklə, vindikasiya prosesində tərəflər aşağıdakılar idi: iddiaçı qismində əşyaya faktiki sahibliyi olmayan mülkiyyətçi; cavabdeh qismində həm əşyanı saxlayan kimi ona faktiki malik olan, həm də onun sahibi (nəzərə almaq lazımdır ki, həm vicdanlı, həm də vicdansız sahibi).

Bəzi hallarda vindikasiya üzrə cavabdeh ümumiyyətlə əşyaya malik olmayan şəxs də ola bilər, məsələn, şəxs vindikasiya iddiası veriləcəyinə görə onda olan əşyanı qəsdən əlindən verdikdə onun əleyhinə vindikasiya iddiası verilirdi, sanki o bu əşyaya sahibdir (**fictus possessor**, uydurma sahib).

İddianın predmeti bütün bəhrələri və artımı ilə birlikdə əşya idi (**res cum omni causa**).

Vicdanlı və vicdansız mülkiyyətçinin məsuliyyəti eyni deyildi. Vicdanlı mülkiyyətçi iddia verilən vaxtdan əşyanın vəziyyətinə görə məsuliyyət daşıyırdı. Əşya bəhər (**fructus**), onun normal saxlanması və istifadə edilməsi şərti ilə (məsələn, alma ağacından alma, ancaq kəsilmiş alma ağacından odun olmaz) müntəzəm olaraq ondan alınan əşyalar verməyə qadir olduqda vicdanlı sahib iddia verilənədək olan müddətdə istehlak edilmiş və ya özgəninkiləşdirilmiş bəhrələrin dəyərini mülkiyyətçiyə ödəmirdi. O yalnız mövcud bəhrələri (**fructus extantes**) qaytarırdı.

Vicdanlı sahibin çəkdiyi məsrəflər əşyanın saxlanması üçün zəruri olduqda və ya heç olmasa, onun təsərrüfat yararlığını artırıqda (yəni şübhəsiz zəruri olmasa da, faydalı olan məsrəflər) mülkiyyətçi tərəfindən ona ödənilirdi. Vicdanlı sahibin "zövq almaq" üçün (**impensae voluptuariae**) çəkilməmiş və ya dəbdəbə təşkil edən xərclərinə münasibətdə vicdanlı sahibə əşyanı geri qaytararkən ona qoyduğu mayasını, şübhəsiz ki, əşyaya zərər vurmadan ayırmaq mümkün olduqda, ayırmaq hüququ verilirdi (məsələn, tikilmiş eyvanı götürmək).

Vicdansız sahib yüngül diqqətsizliyə yol verdikdə belə iddia verilənə qədər əşyanın məhv olmasına görə məsuliyyət daşıyırdı; o, iddia verildikdən sonra təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq əşyanın məhv olmasına görə məsuliyyət daşıyırdı. Vicdansız sahib əşyadan təkəcə faktiki aldığı deyil, həmçinin lazımi qayğı göstərsə idi, ala biləcəyi, iddia verildikdən sonrakı müddət ərzində isə alınması yalnız mülkiyyətçi üçün mümkün olan, özünün ala bilmədiyi, bəhərlərin dəyərini mülkiyyətçiyə ödəməli idi. Əşyanın saxlanması üçün zəruri olan xərclər istisna olmaqla əşyaya sərf edilmiş xərclər vicdansız mülkiyyətçiyə ödənmirdi. Oğruya əşyaya sərf etdiyi heç bir xərc ödənilmirdi.

2. Vindikasiya iddiası iddiaçı tərəfindən mülkiyyət hüququnun sübut edilməsini nəzərdə tuturdu (həmçinin cavabdehin prosesin başlanğıcına qədər sahibliyi və ya **fictus possessor** olması faktının, bax: yuxarıda, b.1). Cavabdeh iddiaçı-mülkiyyətçi ona çatacaq əşyaya sərf edilmiş xərcləri ödəyəndək əşyanın verilməsini ləngidə bilərdi (**ius retentiones** adlanan vindikasiya iddiasına qarşı ekssepsiya formasında həyata keçirilən əşyanı ləngitmək hüququ). Belə sübut etmə çox vaxt çətin olduğundan mülkiyyətçilər bəzən vindikasiya iddiası əvəzinə "**actio in rem Publiciana**"ya müraciət edirdilər. Bu zaman yalnız vicdanlı sahibliyin sübut edilməsi tələb olunurdu (bax: yuxarıda II fəsil, § 3, b. 4).

3. Əşyanın mülkiyyətçisinin o zaman müdafiəyə ehtiyacı ola bilər ki, əşya onun faktiki sahibliyində qalır, ancaq kim isə qanunsuz şəkildə onun öz hüququnu həyata keçirməsini məhdudlaşdırır. Bu qanunsuz hərəkətlərin kəsilməsinə nail olmaq üçün mülkiyyətçi **actio negatoria** verə bilərdi (hərfi mənası - cavabdehin belə hərəkətlər etməsi hüququnu rədd edən iddia). "**Actio negatoria**" da vindikasiya kimi mütləq, yəni istənilən hüquq pozana qarşı verilən iddiadır.

IV Fəsil

ÖZGƏ ƏŞYALARINA HÜQUQ

§ 1. Özgə əşyalarına hüququn anlayışı və növləri

§ 2. Servitutlar. Anlayışı və növləri

§ 3. Predial servitutlar

§ 4. Şəxsi servitutlar

§ 5. Servitutların əldə edilməsi, itirilməsi, müdafiəsi

§ 6. Emfitevzis və superfitsi

§ 7. Girov hüququ

§ 1. Özgə əşyalarına hüququn anlayışı və növləri

1. Romada mülkiyyət hüququ yeganə mütləq əşya hüququ, yəni predmeti bilavasitə əşya olan və istənilən pozuntuya qarşı müdafiə edilən hüquq deyildi.

Mülkiyyət hüququndan başqa özgə əşyalarına hüquq da (*iura in re aliena*) əşya və mütləq hüquqlara aid idi. Bu hüquqlar digər şəxslərə (qeyri-mülkiyyətçilərə) məxsus olan əşyalara aid olduğundan aydındır ki, özgə əşyalarına hüququ olan şəxs Roma hüququ üzrə yalnız qanunla birbaşa qadağan edilənlər istisna olmaqla, özünə məxsus olan əşya ilə nə istəsə onu edə bilən mülkiyyətçi kimi belə geniş səlahiyyətlərə malik ola bilməzdi.

2. Özgə əşyalarına hüquqların ən vacib kateqoriyası bir şəxsin digər şəxsə məxsus olan əşyadan istifadə etmək (hər hansı müəyyən münasibətdə və ya bir neçə münasibətdə) hüququndan ibarət olan servitut hüquqları (və ya servitutlar) idi. Özgə əşyalarına hüquqlara həmçinin emfitevzis və superfitsi (özgə torpağından və ya özgə torpağındakı tikilidən irsi əşya istifadə hüququ) və nəhayət girov qoyulmuş ödəmənin əşyaya yönəldilməsinin qarşısını almaq üçün girov hüququ ilə təmin olunmuş hər hansı öhdəlik üzrə ödəmənin təmin olunması üçün müəyyən edilən girov hüququ aiddir.

§ 2. Servitutlar. Anlayışı və növləri.

1. Torpağa xüsusi mülkiyyət hüququ mövcud olduğuna görə hüquqların bu kateqoriyasının zəruriliyi xüsusilə aydındır. Məsələ bundadır ki, müəyyən torpaq sahəsinin normal istifadə edilməsi üçün zəruri olan xüsusiyyətlərə və keyfiyyətlərə malik olmaması hallarına tez-tez rast gəlinir; məsələn, həmin sahədə su və ya otlaq yoxdur və i.a. Həmin torpaq sahəsindən istifadənin mümkün olması və iqtisadi cəhətdən məqsədemüvafiq olması üçün qonşu torpaqdan (müvafiq münasibətdə) istifadə edilməsi tələbatı yaranır. Torpaqların ictimai mülkiyyətdə (tayfanın, qəbilənin, icmanın) olduğu vaxtlarda belə məsələlər asan həll olunurdu. Ancaq xüsusi torpaq mülkiyyətinin yaranması ilə əlaqədar torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi öz torpağında suyu, otlağı və s. olmayan qonşuya kömək etməyə borclu deyildi. Bir torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinin özge torpağına, adətən qonşu torpağına məlum münasibətdə istifadə hüququnun möhkəmləndirilməsi zəruri tələbata çevrildi. Digər mülkiyyətçilərin torpaqları ilə ümumi yoldan ayrılmış və ya sudan və digər təbii nemətlərdən məhrum edilmiş torpaq sahələrindən bu sahənin mülkiyyətçisinə özge torpaqlarına müvafiq münasibətdə istifadə hüququ vermədən istifadə etmək olmazdı. Şəhərlərin, şəhər tikililərinin sıxlığının artması ilə şəhər torpaq sahələrinin mülkiyyətçilərinin bir torpaq sahəsinin qonşu sahədəki tikili ilə tam qaranlıqlaşdırılmasının qarşısını almağa və s. kömək edəcək hüquqi vasitəyə ehtiyacı var idi.

2. Belə növ tələbatlar Roma hüququnda iki yolla təsdiq olunurdu. Qonşu ilə həmin torpaq mülkiyyətçisinin xeyrinə üzərinə müəyyən öhdəlik götürməsi barədə razılaşmaq olardı; məsələn, onun həmin sahənin mülkiyyətçisinə öz torpağından ictimai yola çıxmaq və qayıtmaq icazəsi verməsini və ya hər gün 10 vedrə su verməsini və s. öhdəsinə götürməsi barədə.

Ancaq bu yol heç də etibarlı deyildi, çünki belə öhdəlik şəxsi xarakterə malik idi; üzərinə belə növ öhdəlik götürmüş torpaq mülkiyyətçisi öz sahəsini satdıqda qonşu bu torpaqdan istifadəni yalnız yeni

mülkiyyətçinin razılığı şərti ilə davam etdirə bilərdi. Ümumi yola çıxma və qayıtma, heyvanın otarılması, su alınması və s. kimi belə tələbatların qonşu torpağın mülkiyyətçisinin dəyişməsindən asılı olmayaraq ödənilməsini daha etibarlı və möhkəm üsulla təmin etmək lazım idi. Elə bu məqsədlə də servitutlar kimi hüquqlar kateqoriyası müəyyən edildi (**servire** - xidmət etmək sözüdür; bu halda bir torpaq sahəsi digər sahənin ehtiyaclarına xidmət edir). Tələbatın belə hüquqi forma vasitəsilə ödənilməsinin möhkəmliyi servitut hüququnun əşya xarakterindən ibarət idi: servitut hüququnun predmeti qonşuya onun torpaq sahəsindən istifadə etməsinə icazə verməyi öhdəsinə götürmüş müəyyən şəxsin hərəkəti deyil, torpaq sahəsinin özü idi. Buna görə də servitut hüququnun subyekt qonşunun xeyrinə öz torpağına servitut müəyyən edən mülkiyyətçinin dəyişməsindən asılı olmayaraq özünün qonşu sahəsindən istifadə hüququnu saxlayırdı. Servitut torpağın özünə əlavə yük idi və onunla birlikdə yeni mülkiyyətçiyə keçirdi.

Beləliklə, **servitutu bu və ya digər münasibətdə özgə əşyasından əşya istifadə hüququ kimi müəyyən etmək olar**. Belə hüquq (torpağa xüsusi mülkiyyət hüququ həyata keçirilərkən) ayrı-ayrı torpaq sahələri arasında təbii nemətlərin qeyri-bərabər bölünməsi nəticəsində yaranan narahatlıqları və çətinlikləri aradan qaldırmaq zərurəti ilə yaranır.

3. Sonralar torpaq üzrə qonşu münasibətləri zəminində yaranan servitutlarla yanaşı, artıq mütləq qonşunun xeyrinə deyil və mütləq torpaqdan istifadəyə deyil, istənilən əmlaka (məsələn, inək sürüsünə) və qonşu olmayan istənilən digər şəxsin xeyrinə servitut hüquqlarının digər kateqoriyası meydana gəldi; vəsiyyət edən əmlakı vərəsəsinə qoyurdu, eyni zamanda digər şəxsə həmin əmlakdan ömürlük istifadə hüququ verirdi (uzufrukt adlanan); Uzufrukt, şübhəsiz ki, torpaq üzrə qonşu münasibətləri zəminində yaranan servitutların yuxarıda adı çəkilən kateqoriyasına nisbətən sonralar meydana gəldi. Ancaq klassik hüquqşünaslar, bir qayda olaraq, "servitut"termini ilə uzufruktu da əhatə edirdilər.

Servitutların iki kateqoriyaya - **predial (praedium** - malikanə sözüdür) və ya torpaq və şəxsi servitulara bölünməci də buradan irəli

gəlir. Onlar hüququn subyekti üzrə fərqləndirilirdi: şəxsi servitut müəyyən şəxsə şəxsən məxsus idi; predial servitut şəxsə torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi kimi məxsus idi. İstifadə edilməsinə servitut müəyyən edilən sahə əsas sahə; istifadə edilməsi bu və ya digər münasibətdə servitutun məzmununu təşkil edən torpaq sahəsi yardımçı sahə adlanırdı.

Predial servitut şəxsə şəxsən deyil, əsas sahənin mülkiyyətçisi kimi məxsus olduğu üçün əsas sahənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi avtomatik olaraq predial servitutun subyektini də dəyişdirirdi.

Məsələn, Titsi - birinci sahənin mülkiyyətçisi ikinci sahədə sudan istifadə servitut hüququ əldə etdi. Bundan sonra həmin Titsi birinci sahəni Lütsiyə satdı və verdi; bununla Titsi servitut hüququnu itirdi, Lütsi isə onu aldı. Bu fikir Roma hüququ mənbələrində obrazlı şəkildə belə ifadə olunmuşdur ki, predial servitut "torpaq sahəsinə" məxsusdur. Şübhəsiz ki, bu ifadəni hərfi mənada deyil (özlərinin əsas sahənin hüquqi şəxsiyyəti nəzəriyyəsini quran bəzi müəllifləri kimi), yalnız əyani izah üsulu kimi başa düşmək lazımdır.

4. Əşyaya servitut hüququnun müəyyən edilməsi mülkiyyətçinin əşyadan istifadədən mütləq kənarlaşdırılmasını bildirmir; məsələn, torpağın mülkiyyətçisi həmin sahədə qonşuya heyvan otarmaq servitutu verərək həmin sahədə öz heyvanlarını otarmaq hüququnu saxlayır. Ancaq mülkiyyətçinin və servitut hüququn subyektinin eyni vaxtda istifadəsinin mümkün olmadığı hallarda (məsələn, mülkiyyətçi qonşuya öz otağından 20 başa qədər sürü otarmağa servitut hüququ vermişdir; onun otağı isə 20 başdan artıq sürünü doyuzdura bilməz), üstün istifadə hüququ servitut hüququnun subyektinə məxsusdur. Servitutla mülkiyyət hüququ arasında kolliziya olduqda mülkiyyət hüququ servituta güzəştə gedir (mülkiyyətçi öz torpağına servitut müəyyən etməklə özünü məhdudlaşdırır).

5. Roma servitut hüququnun xarakterik xüsusiyyəti aşağıdakı aforizmlə ifadə olunur: **servitus in faciendo consistere non potest**, yəni servitut hər hansı müsbət hərəkətlərin edilməsindən ibarət ola bilməz (yardımçı əşyanın mülkiyyətçisi tərəfindən edilməsi başa düşülür) (D.8.1.15.1). Yardımçı əşyanın mülkiyyətçisi istifadənin və s.

həyata keçirilməsində servitutun subyektinə mane olmamalı, yalnız onun bu və ya digər hərəkətləri etməsinə dözməlidir, ancaq onun özü heç nə etməməyə məcbur deyil. Əgər münasibətlərin xarakteri üzrə əşyanın mülkiyyətçisindən hər hansı müsbət hərəkətlər tələb olunurdusa, belə münasibətə öhdəlik münasibəti kimi baxılırdı (bax.VI bölmə, I fəsil, § 1, b. 1).

6. Servitut hüququ Roma hüquqşünası Qay tərəfindən (onun institusiyalarında II. 12-14) adi maddi əşyanın “**res corporalis**”in hüququn obyektı olan və əmlak dəyərində malik olan, xarici təbiətin məhdud sahəsi kimi müəyyən edilə bilən əşyanın əksi olan qeyri-maddi əşya, **res incorporalis**, kimi qeyd olunmuşdur. Qay hiss edilə bilən, toxunula bilən əşyaları (**quae tangi possunt**) maddi, toxunmaq mümkün olmayan əşyaları isə (**quae tangi non possunt**) qeyri-maddi əşyalar adlandırırdı.

Qay deyir ki, qeyri-maddi əşyalar hüquqdan ibarət olanlardır (**ea quae in iure consistunt**), məsələn, ömürlük istifadə hüququ, öhdəlik və s. belə çıxır ki, qeyri-maddi əşya yuxarıda göstərilən mənada əşya deyildir, o yalnız əmlakın tərkib hissəsidir. Beləliklə, **res** termininin geniş mənası əmlakın predmetidir (və ya tərkib hissəsidir).

§ 3. Predial servitutlar

1. Predial servitutun təyinatı həmin sahədə çatışmayan nemətin və ya xüsusiyyətin və rahatlığın tamamlanmasıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hüquqşünas Tselz (D.50.16.86) predial servitutları sahənin məhsuldarlığı, onun ölçüləri və digər keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri ilə paralel qoyur. Tselz tərəfindən verilən müqayisəni hərfi mənada başa düşmək lazım deyildir, ancaq o bu fikri düzgün ifadə edir ki, predial servitut torpaq sahəsi kimə məxsusdursa, ona xidmət etmir, bu sahənin ümumiyyətlə faydalılığını artırır. Buradan servitutun öz məzmunu üzrə **praedii meliorem causam** etməsi, yəni torpaq sahəsinin vəziyyətini yaxşılaşdırması, həm də “**causam perpetuam**”a malik olması, yəni servitutun tələbatın uzun müddətə ödənilməsini təmin edən yardımçı

sahənin daimi xüsusiyyətinin istifadə edilməsindən ibarət olması barədə tələbat da buradan irəli gəlir.

Ümumi qayda üzrə əsas və yardımçı torpaq sahələri qonşu olmalıdırlar (daha sonralar bəzən bir sahədən digərinin mənafeyinə istifadənin faktiki mümkündür olması kifayət hesab olunurdu).

2. Predial servitutlar içərisində əsas sahənin xarakterindən asılı olaraq kənd və şəhər servitutları fərqləndirilir: tikintili (şəhər tipli) sahələrin xeyrinə müəyyən edilən servitutlar şəhər servitutları adlanır; tikintisiz, düzən sahələrin xeyrinə servitutlar kənd servitutları adlanır.

Kənd servitutları içərisində yol servitutlarını (*iter* - qonşu sahədən piyada və miniklə keçmək hüququ, *via* - ağır yüklər daşımaq hüququ, *actus* - mal-qaranı sürmək və miniklə keçib getmək), su servitutlarını (*aguaeductus* - qonşu sahədən su çəkmək hüququ, *aquaehaustus* - qonşu sahədən su götürmək hüququ), otlaq servitutlarını (qonşu sahədə mal-qara otarmaq hüququ) fərqləndirirlər.

Tipik şəhər servitutları: tikilini qonşunun divarına dayamaq hüququ, qonşunun divarına tir yerləşdirmək hüququ, işıq hüququ, görünüş hüququ (yəni qonşunun tikili ilə görünüşü bağlamaması üçün) və s.

§ 4. Şəxsi servitutlar

Mühüm şəxsi servitut olan uzufrukt Digestlərdə aşağıdakı kimi müəyyən edilir: "*Ususfructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rei substantia*" (D.7.1.1), **uzufrukt substansiyanın (əşyanın mahiyyətinin) təhlükənin saxlanması ilə özgəyə məxsus olan əşyadan istifadə və ondan bəhər almaq hüququdur.**

Şəxsi servitut kimi uzufrukt ömürlük (və ya müddətli) hüquq idi, ancaq uzufruktuarların (yəni bu hüququ olanların) vərəsələrinə keçmirdi, özgəninkiləşdirilə bilməzdi (icarəyə verilməsinə yol verilirdi, ancaq uzufruktuar öldükdə götürənin hüququ da xitam olunurdu).

Uzufruktuar əşyadan yaxşı sahib kimi onun təsərrüfat təyinatına uyğun olaraq istifadə etməlidir (məsələn, uzufrukt kimi üzümlüyü olan şəxsin həmin sahədə tikililər tikməsi daha xeyirli olsa belə, bunu etməyə haqlı deyildi), əşyanın saxlanması üçün tədbirlər görməlidir və s. Uzufruktuar əşyaya faktiki sahib olduğu andan əşyadan alınan bəhərlər onun mülkiyyətinə daxil olur.

Kimə isə uzufrukt kimi sürü verildikdə ümumi qayda üzrə uzufruktuar **salva rei substantia**, yəni əşyanın "substansiyasının" mahiyyətinin toxunulmazlığını saxlayaraq istifadə etməlidir, ancaq bu halda sürüdən ayrı-ayrı heyvanları (təsərrüfatın aparılması qaydaları üzrə tələb edildikdə) yalnız sürünün müəyyən təsərrüfat səviyyəsində saxlanması qayğısına qalaraq itkini artım hesabına və ya satın almaq yolu ilə aradan qaldırmaq hüququ verilir.

2. Əşyadan düzgün istifadə edilməməsi, xüsusilə də onun təsərrüfat təyinatının dəyişdirilməsi, əşyanın mülkiyyətçisinin çəkdiyi zərərin uzufruktuar tərəfindən ödənilməsinə gətirirdi. Ancaq Roma nöqtəyindən nəzərdən uzufruktuarın məsuliyyəti bilavasitə uzufruktuardan irəli gəlmirdi, əşya uzufrukta verilərkən **cautio usufructuaria** adlanan xüsusi sazişlə müəyyən edilirdi. Əşya uzufruktuarın təqsiri olmadan təbii səbəblərdən əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qaldıqda o məsuliyyət daşımır, ancaq hüququ xitam olunurdu (məsələn, gölməçə uzufrukt kimi verilmişdir, o quruyarsa uzufruktuarın qurumuş sahədən digər məqsədlər üçün istifadə etmək hüququ yox idi).

3. Digər şəxsi servitut - **usus**, yəni əşyanın bəhərlərindən istifadə etmək hüququ olmadan, əşyadan istifadə etmək hüququdur; ancaq bu hüququn subyektə şəxsi tələbatları dairəsində bəhərlərdən istifadə edə bilər. **Usus servitutu** qalan münasibətlərdə uzufrukta oxşardır.

Xüsusi şəxsi servitut formasında evdə yaşamaq hüququ (**habitatio**), qulun və ya heyvanın işçi qüvvəsindən istifadə etmək hüququ (**operae servorum vel animalium**) verilə bilərdi.

§ 5. Servitutların əldə edilməsi, itirilməsi, müdafiə edilməsi

1. Servitut yardımçı əşyanın mülkiyyətçisinin iradəsi ilə ya birtərəfli iradə aktı ilə (məsələn, bir şəxsin vəsiyyəti üzrə digər şəxsə torpaq sahəsindən, evdən və s. ömürlük istifadə hüququ verilir), ya da müqavilə ilə (mülkiyyətçi və servitutun subyekti arasında) müəyyən edilə bilər. Servitutun məhkəmə qərarı ilə müəyyən edilməsi də mümkündür (məsələn, məhkəmə ümumi torpaq sahəsini iki mülkiyyətçi arasında bölərkən, yeni yaranan sahələrdən birinin xeyrinə digər sahədən piyada və miniklə keçib getmək hüququ müəyyən edilə bilər). Bəzən servitut qanuna görə yaranırdı (məsələn, atanın onun hakimiyyəti altında olan oğlunun əmlakına uzufruktu; bax. IV bölmə, § 4, b. 4).

Roma tarixinin bəzi dövrlərində müddət üzrə servitut əldə edilməsinə də yol verilir. Şəxsin sanki servitut hüququ olan şəxs kimi servitutu faktiki həyata keçirməsi servituta "sahiblik kimi" hesab olunurdu (**iuris quasi possessio**). Əgər belə xəyali sahiblik yardımçı əşyanın mülkiyyətçisinə münasibətdə gizli olmamaqla, zor tətbiq etməməklə (bax: V bölmə, II fəsil, § 3, bənd 3) 10 il, **inter praesentes** və ya 20 il, **inter absentes** (bax: V bölmə, III fəsil, § 3, bənd 4) davam edirsə, belə faktiki istifadə edən müddət üzrə servitut hüququnun subyekti hesab olunurdu (imperator dövründə). İstifadə edilməsi servitutun predmeti kimi xidmət edən əşyanın məhv olması ilə servitut itirilirdi. Hüquqi məhv olma əşya dövriyyədən çıxarıldıqda fiziki məhv olmaya bərabər tutulurdu (bax: V bölmə, III fəsil, § 3, bənd 7). Şəxsi servitut təkcə servitutun predmetinin məhv olması ilə deyil, həmçinin onun subyektinin ölümü ilə xitam olunurdu.

Özgə əşyalarına hüquq qismində servitut hüququ həmin əşyaya mülkiyyət hüququ ilə birləşdikdə xitam olunurdu, məsələn, mülkiyyətçi əşyanı ona servitut hüququ olan subyektə özgəninkiləşdirir - bu halda aşağıdakı qayda tətbiq edilir: **nemini res sua servit**, D.8.2.26, heç kəsin özünə məxsus olan əşyaya servitut hüququ ola bilməz (şəxsin

həmin əşyaya mülkiyyət hüququ olduğu üçün ona servitut heç lazım da deyil).

Servitut hüququn subyektinin ondan imtina etməsi nəticəsində, həmçinin 10 il **inter praesentes** və ya 20 il **inter absentes** müddətində həyata keçirilməməsi (**non usus**) nəticəsində xitam olunurdu.

3. Servitut hüququ mülkiyyətçilik iddiasına, **actio negatoria**, əks olan **actio confessoria** adlanan mütləq iddia ilə müdafiə olunurdu, əks bu mənada ki, digər şəxsin qeyri-hüquqi istifadə etməyə cəhd etdiyi əşyanın mülkiyyətçisi **actio negatoria** köməyi ilə bu şəxsin istifadə etmək hüququnu rədd edir, **actio confessoria** özgə əşyasından istifadə hüququnun müdafiə edilməsinə xidmət edirdi.

§ 6. Emfitevzis və superfitsi

1. "Özgə əşyalarına hüquqlar" sırasına həmçinin özgeninkiləşdirilən, vərəsəlik üzrə verilən özgə torpağından uzun müddətli əşya istifadə hüququ da aid idi: kənd təsərrüfatı torpağından onun becərilməsi üçün (**emphyteusis**), şəhər torpağından orada tikili ucaltmaq üçün (**superficies**). Bu iki hüquq servitutlarla bu mənada oxşardırlar ki, həm servitutlar, həm də emfitevzis və superfitsi özgə əşyasından istifadə hüquqlarıdır. Emfitevzis və superfitsini servitutlardan fərqləndirən özünəməxsus cəhət isə onların məzmunlarının genişliyi və fəaliyyətlərinin uzunmüddətliliyidir.

Torpaq sahəsinə bu iki hüquqdan birinin müəyyən edilməsi bu torpağa, demək olar ki, yalnız nominal mülkiyyət hüququ verir; yalnız emfitevzis və ya superfitsi xitam olunduqdan sonra həmin sahəyə mülkiyyət hüququ real ifadəsini alır.

2. **Emphyteusis** (yunanca, **emphyteuein** - əkmək) terminindən görüldüyü kimi bu institut Roma hüququna torpağın irsi icarəsinin geniş tətbiq olunduğu Yunanıstandan keçmişdir (emfitevzis hələ qədimlərdə Misirin və Karfagenin təcrübəsindən də olmuşdur). Romada emfitevzisdən əvvəl xüsusi institut - **ius in agro vectigali**, müəyyən illik ödəmə ilə dövlətə və ya ümumi korporasiyalara məxsus

olan torpaqların irsi uzunmüddətli icarəsi olmuşdur (**vectigal**). V əsrdə - VI əsrin əvvəllərində imperiyanın şərq yarım hissəsində **ius in agro vectigali** getdikcə daha çox "**emphyteusis**"ə çevrilirdi. Yustinian bu iki institutu **emphyteusis** adı altında qəti birləşdirdi (Digestlərin VI kitabının 3-cü titulu belə adlanır: **Si ager vectigalis id est emphyteuticarius petatur**, əgər dövlətdən icarəyə götürülmüş, yəni emfitevzis müəyyən edilmiş sahə barəsində tələb irəli sürülürsə).

Emfitevzisin məzmununa torpaq sahəsindən istifadə hüququ (torpağı pisləşdirməmək şərtilə xarakterini dəyişmək hüququna malik olmaqla), ondan məhsul (bəhərlər) almaq hüququ, emfitevzisi girov qoymaq, özgəninkiləşdirmək və vərəsəlik üzrə vermək hüququ daxildir. Emfitevzisin özgəninkiləşdirilməsi hüququ emfitevzisin subyektinin torpağın mülkiyyətçisini emfitevzisin nəzərdə tutulan özgəninkiləşdirilməsi barədə xəbərdar etmək vəzifəsi ilə məhdudlaşdırılmışdı, həm də mülkiyyətçinin üstün alma hüququ qəbul olunurdu (o bu üstün hüquqdan 2 ay müddətində istifadə edə bilərdi). Emfitevzis özgəninkiləşdirilərkən mülkiyyətçinin satın qiymətinin iki faizini almaq hüququ var idi.

Emfitevzisin subyekti mülkiyyətçiyə icarə haqqını (**vectigal, canon, pensio**) ödəməli, həmçinin dövlət torpaq vergisi verməli idi. İcarə haqqının üç il ərzində verilməməsi emfitevzisin xitam olunmasına gətirirdi.

Emfitevzisin müdafiəsi üçün mülkiyyət hüququnun müdafiəsi üçün tətbiq olunan iddialar, ancaq **actiones utiles** (analogiya üzrə iddialar, bax: II bölmə, § 4, b. 4) formasında tətbiq edilirdi.

3. Superfitsi emfitevzis kimi özgəyə məxsus şəhər torpağında özgəninkiləşdirilən, vərəsəlik üzrə verilən tikili ucaltmaq hüququnu və bu tikilidən istifadə etmək əşya hüququnu təmsil edir. Tikiliyə mülkiyyət hüququ "**superficies solo cedit**", tikili torpaqla birlikdə gedir, torpaqla bağlıdır qaydası üzrə torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinə məxsus idi.

Emfitevzisin subyektinin 2-ci bənddə şərh olunmuş əsas səlahiyyətləri və onun müdafiəsinin vasitələri müvafiq olaraq superfitsiyə də aiddir.

§ 7. Girov hüququ

1. **Girovun anlayışı və məqsədi.** Girov hüququ özgə əşyalarına hüququn növlərindən biridir. Bu hüququn təyinatı öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Əgər müəyyən şəxs (Titsi) digər şəxs (Lütsi) üçün nəyi isə etməyi öhdəsinə götürürsə, məsələn, 300 sestertsi ödəməyi, kanal qazmağı, müəyyən əşyanı onun istifadəsinə verməyi və s., sonra isə öz öhdəliyini yerinə yetirmirsə, Titsini öhdəliyi icra etməyə məcbur etmək olmazdı. Bu halda Lütsi öhdəliyin icra olunmaması ilə əlaqədar çəkdiyi ziyanın məbləğini Titsidən ala bilərdi. Ancaq cərimə o şərtlə alına bilərdi ki, cərimə vaxtına qədər Titsinin əmlakı Lütsinin və həmçinin Titsiyə iddia verə biləcək digər şəxslərin təmin olunması üçün kifayət olsun. Lütsinin Titsinin üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməsi halında onun əmlakından zərərin həqiqətən ödənilməsinə əmin olması üçün əvvəlcədən Titsinin əmlakından müəyyən əşya ayrılırdı, həmin əşya (cərimə anına qədər) Titsinin mülkiyyətində qalıb-qalmamasından, həmçinin Titsinin başqa kimə isə borclu olmasından, onun əmlakının bu əmlaka yönəldilmiş iddiaların təmin edilməsi üçün kifayət olub-olmamasından asılı olmayaraq bir sözlə, Titsinin əmlak vəziyyətindən, borcluluq dərəcəsindən və s. asılı olmayaraq, Lütsinin iddialarının təmin olunması mənbəyi kimi xidmət etməli idi.

1) əşyanın borcluya məxsus olmaqda davam edib - etməməsindən asılı olmayaraq və 2) bütün digər tələblərə nisbətən üstünlük verilən əvvəlcədən müəyyən edilmiş əşyaya belə cərimə yönəldilməsi hüququ (öhdəlik yerinə yetirilmədiyi halda) girov hüququ adlanır.

Girov hüququnun mülkiyyətçi tərəfindən girov qoyulmuş əşya başqa şəxsin mülkiyyətinə keçdikdə də girov hüququnun predmeti olaraq qalmaqda davam etməsi cəhəti onu göstərir ki, girov hüququ mütləq müdafiədən istifadə edirdi (yəni girov qoyulmuş əşyanın olduğu hər bir şəxsə qarşı). İnkişaf etmiş Roma hüququnda girov hüququnun məzmununun təmin olunması üçün girov hüququ müəyyən edilmiş öhdəliyin yerinə yetirilməməsi zamanı girov hüququnun subyektinin

girov qoyulmuş əşyanı istənilən üçüncü şəxsdən tələb etmək, onu satmaq və alınan məbləğdən özünü öhdəlik üzrə bütün digər tələb edənlərə nisbətən üstün təmin etmək hüququndan ibarətdir.

Girov hüququ hər hansı öhdəliyi təmin etmək üçün təyin olunduğuna görə əlavə (aksessor) hüquq idi və yalnız girovla təmin olunan öhdəlik mövcud olduğu qədər mövcud olurdu.

2. **Girovun formaları.** Girovun ilkin forması **fiducia cum creditore** əqdi idi. Bu əqd aşağıdakılardan ibarət idi. Borclu mansipasiya (və ya **in iure cessio**) vasitəsilə borcun təmin olunması üçün onun mülkiyyət hüququnda olan əşyanı belə qeyd-şərtlə verirdi ki, girovla təmin olunmuş öhdəlik yerinə yetirildiyi halda girov qoyulmuş əşya borclunun mülkiyyətinə geri qaytarılmalıdır. Qədim dövrlərdə bu qeyd-şərtin yalnız mənəvi əhəmiyyəti var idi: öz sözüne sadiqlik (**fides**, əqdin adı da buradandır) belə girov almış şəxsdən əlavə şərtin yerinə yetirilməsini tələb edirdi. Sonralar öhdəliyi yerinə yetirmiş borcluya kreditora qarşı əşyanın qaytarılması haqqında iddia (**actio fiduciae**) qaldırmaq hüququ verilməyə başladı. Ancaq borclunun vəziyyəti hədsiz əlverişsiz qalmaqda davam edirdi: əşyanı alan onun mülkiyyətçisi idi və buna görə də onu üçüncü şəxsə verə bilərdi; borclu iddia verə bilməzdi, borclu **actio fiduciae** üzrə girov alandan əşyanın qaytarılmasına nail ola bilməzdi, yalnız zərərin ödənilməsinə nail ola bilərdi. Borcun məbləğinin girov qoyulmuş əşyanın dəyərindən xeyli az olmasına baxmayaraq, borclu öhdəliyi yerinə yetirmədiyi hallarda əşya onu almış şəxsin mülkiyyətində qalırdı.

Girovun digər forması, bəzən "əl girovu" adlandırılan **pignus** idi. Girovun bu formasında əşya mülkiyyətə deyil, yalnız sahibliyə verilirdi (daha dəqiq desək, istisna qaydada sahiblik müdafiəsindən istifadə edən saxlamağa; bax. bölmə V, II fəsil, 1, bənd 6); bu vermə zamanı belə bir şərt əlavə edilirdi ki, öhdəlik yerinə yetirildikdə əşya geriye qaytarılmalıdır.

Ticarət dövriyyəsinin inkişafı ilə nə **fiducia**, nə də **pignus** həyatın tələbatlarını təmin edə bilmirdi. **Fiducia** zamanı əşyanı girova vermiş şəxsin mövqeyi çox ağır idi; **pignus** zamanı əşyanı alanın vəziyyəti etibarlı deyildi: o, əşyanı itirdikdə, heç də həmişə onu yenidən tələb

etmək imkanı olmurdu. Bununla yanaşı, təsərrüfat həyatının maraqları girovun müəyyən edilməsindən ödəmə müddətinə qədər olan vaxt ərzində münasibətlərin tənzim olunmasında daha çox çeviklik tələb edirdi, xüsusilə də borclunun girov qoyulmuş əşyadan istifadə etmək imkanından məhrum olmaması üçün, həm də borcluya belə imkanın verilməsi onun öhdəliyi yerinə yetirməsini asanlaşdırırdı (məsələn, borclu üçün peşə aləti kimi xidmət edən əşya girov qoyulmuşdur; borclu ondan istifadə edərək öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məbləği qazana bilər).

Klassik dövrdə pretor ediktində Roma girovunun üçüncü daha inkişaf etmiş forması - ipoteka (*hypotheca*) yarandı. O, yunan-Misir hüququnun təsiri altında yarandı. Bu hüquqda girovun predmeti borclunun həm mülkiyyətində, həm də sahibliyində qalırdı, girov hüququnun subyektinə isə öhdəlik yerinə yetirilmədiyi halda, həmin vaxt girov qoyulmuş əşyanın kimdə olmasından asılı olmayaraq, onu tələb etmək, satmaq və alınmış məbləğdən borcluya qarşı olan tələbini ödəmək hüququ verilirdi. Məsələn, Titsi Lütsiyə 800 sestertsi borcludur; o öz borcunu təmin etmək üçün torpaq sahəsini girov qoymuşdur. Girova qoyulmasına baxmayaraq torpaq sahəsi Titsinin mülkiyyətində və sahibliyində qalırdı, o həmin torpaqdan istifadə edirdi, məhsul toplayırdı və s. Titsi borcu ödəmə müddətinə az qalmış girov qoyulmuş torpağı Semproniyyə satdı və verdi. Borcu ödəmə vaxtı gəldikdə Titsi Lütsiyə 800 sestertsi ödəmədi. Buna görə Lütsi Semproniyyə qarşı onun əldə etdiyi torpaq sahəsinin ondan tələb edilməsi və hərracdan satılması barədə iddia qaldırdı. Hərracda torpaq sahəsi 1700 sestertsiyə satıldı. Bu məbləğdən Lütsi 800 sestertsi almalıdır, qalan 900 sestertsi isə torpağın mülkiyyətçisi kimi Semproniyyə çatmalıdır. Əgər Semproni aldığı torpağa görə 900 sestertsidən çox ödəmişdirsə, o fərqi Titsidən geri tələb etməyə haqlı idi.

3. İpoteka kənd təsərrüfatı sahələrinin icarəsi zəminində inkişaf etmişdir. Torpağın mülkiyyətçiləri icarəçilər tərəfindən icarə haqqının vaxtında verilməsinin təmin olunması üçün icarəçilərdən sadəcə olaraq müqaviləyə icarəyə götürülmüş sahəyə "müşayiətlə gətirilmiş, miniklə gətirilmiş, əldə və s. gətirilmiş" (*inducta, invecta, illata*) hər şeyin (kənd təsərrüfatı avadanlığı, işçi, heyvan və s.) müqavilə üzrə icarəçi borcu

ödəyəne qədər sahədən onun tərəfindən aparılmaması haqqında xüsusi bəndin daxil edilməsini tələb edirdilər, yəni sadalanan əmlak növləri icarəçinin borcunun təminatı kimi xidmət etməli idi (icarə haqqı üzrə). Əgər icarəçi bununla belə öz əmlakını aparardısa, pretor torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinə xüsusi müdafiə verməyə başladı (**interdictum Salvianum**), əgər bu əşyalar artıq üçüncü şəxsin sahibliyinə keçmişlərsə, ona qarşı aldığı əşyaları ondan tələb edilməsi barədə iddia verilməyə başladı (**actio Serviana**). Nəticədə torpaq icarə müqaviləsinə münasibətdə elə girov forması yaradıldı ki, bu zaman girov qoyulan əşyalar girov qoyanın mülkiyyətindən və istifadəsindən dərhal çıxmırdı, kreditor isə satmaq məqsədi ilə əşyanı tələb etmək barədə mütləq iddiaya malik idi. Xüsusi halla (icarə) əlaqədar yaranmış bu girov formasını öhdəliklərin bütün digər hallarına aid etmək qalırdı. Bu "**actio Serviana**"nın analogiya üzrə tətbiq edilməsi vasitəsilə həyata keçirildi (**actio quasi-Serviana** və ya **actio hypothecaria**).

4. **Hypotheca** əşyanın özünü girov qoyulana verilməsi ilə müşayiət olunmayan girov forması kimi praktikaya daxil edildikdən sonra, girovla təmin edilmiş öhdəlik yerinə yetirilmədiyi halda da əşya girov qəbul edən mülkiyyətinə daxil olmurdu, məcburi satılmalı idi, eyni bir əşyaya bir neçə ardıcıl girov hüququnun müəyyən edilməsi mümkün oldu: məsələn, mülkiyyətçi 5 min sestertsi qiyməti olan torpaq sahəsinə 1 min sestertsi məbləğində borcu təmin etmək üçün Titsiyə girov qoyaraq, həmin sahəni 800 sestertsi məbləğdə borcun təmin edilməsi üçün Flaviyə, 600 sestertsi məbləğində Qaya və s. girov qoya bilərdi. Eyni bir əşyaya bir neçə girov hüququnun nisbəti onların birinciliyi, yəni (girov hüquqları dərəcəsi adlanan) girov müəyyən edilmə vaxtı ilə müəyyən edilirdi. Yalnız birinci girov qəbul edən girov qoyulmuş əşyanın satılmasını tələb etmək hüququ qəbul olunurdu, ikinci, üçüncü və s. girov qəbul edənlər (növbəlik qaydasında) girov qoyulmuş əşyanın satılmasından əldə olunmuş məbləğin qalığında (birinci girov qəbul edən təmin olunduqdan sonra qalan) təmin olunurdular. Bəzən (dərəcə üzrə) aşağıda duran girov qəbul edənə daha faydalı satma anı seçmək üçün əşyanın satılması haqqında məsələni həll etmək hüququ almaq lazım idi. Bu məqsədlə hər bir aşağıda duran girov qəbul edən birincinin yerini tutmaq üçün ona tələb üzrə təminat təklif etmək

hüququ alırdı. Birinci dərəcənin (birinciliyin) birinci girov qəbul edənə təmin etməsi ilə baş verən keçməsi ipotek vərəsəlik adlanırdı.

Girov qoyulmuş əşyanın satılmasından əldə edilən məbləğ girov qəbul edənləri təmin etmədikdə, təmin olunmayanlar borcluya ümumi qaydada öhdəlik iddiasına malik idilər.

Girov predmeti girov hüququnun realizəsinin normal üsulu olduqdan sonra əşyaların girovu ilə yanaşı öhdəliyin və ümumiyyətlə satmanın predmeti ola bilən hər şeyin girovunu qəbul etdilər.

5. Girov hüququnun müəyyən edilməsi üçün hər hansı məcburi forma tələb olunmurdu. Girovun qeyri-formal müəyyən edilməsi işgüzar münasibətlərdə inamsızlıq yaradırdı, belə ki, öz tələb etmə hüququnu girov ilə təmin etməyi arzu edən şəxs ona qədər həmin əşyanın kimə isə başqasına girov qoyulmasını yoxlaya bilmirdi³⁰.

Bundan başqa, bir sıra hallarda Romada girov hüququ qanuna görə yaranırdı, həm də belə qanuni girovlar üstünlüyə malik idilər (təmin olunmalarının birinci növbəliyi mənasında). Belə növbədənkənar qanuni girovların mövcud olması nəticəsində girov qəbul edənənin tamamilə düzgün və etibarlı təmin olunmaq ehtimalı sonradan üstün girovun yaranması ilə qəflətən puç ola bilərdi.

Mütləq monarxiya dövründə reskript verildi ki, həmin reskriptə görə hökumət idarəsindən və ya üç etibarlı şahid qarşısında yazılı şəkildə müəyyən edilmiş ipoteka qeyri-aşkar müəyyən edilmiş ipotekaya nisbətən üstünlüyə malik olmalıdır (baxmayaraq ki, o əvvəl müəyyən edilmişdir).

6. **Girov hüququ aşağıdakı hallarda xitam olunurdu:** a) girovun predmeti məhv olduqda, b) girov qoyulmuş əşyaya girov hüququ və mülkiyyət hüququ bir şəxsdə birləşdikdə, c) təmin olunması üçün girov müəyyən edilən öhdəlik xitam olunduqda.

³⁰ Ancaq bəzi Roma əyalətlərində vəziyyət başqa cür idi. Papirusların öyrənilməsi göstərdi ki, Misirdə artıq b.e. I əsrdə torpağa əşya hüquqlarının daxil edildiyi torpaqlar üzrə kitablar sistemi mövcud olmuşdur; bu qeydlərlə tanışlıq həmin sahənin borcluya məxsus olub-olmamasını, kimə isə girov qoyulub-qoyulmadığını və s. müəyyən etməyə imkan verirdi. Bununla ipotekanın qeyri-formal xarakterinin yuxarıda göstərilən qeyri-əlverişli nəticələri məlum dərəcədə azalırdı.

VI BÖLMƏ

ÖHDƏLİK HÜQUQU (Ümumi hissə)

I Fəsil

Öhdəliyin anlayışı və növləri

§ 1. Öhdəliyin tərfi

§ 2. Natural öhdəliklər

§ 3. Öhdəliyin əmələgəlmə əsasları

§ 1. Öhdəliyin tərfi

1. Roma hüququ mənbələrində **obligatio** öhdəlik aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

(1) "Öhdəlik hüquqi qandadır, biz onun gücü ilə dövlətimizin qanunlarına uyğun olaraq nəyi isə yerinə yetirməyə məcbur edirik" (I.3.13. pr.)

(2) "Öhdəliyin mahiyyəti hər hansı cismani predmeti və ya hər hansı servitutu bizimki etməkdən ibarət deyil, həm də qarşımızda kimin isə əl-qolunu bu mənada bağlamaqdır ki, o, bizə nə isə versin, bizim üçün nəyisə etsin və ya gətirsin" (Pavel, D.44.7.3.)

Öhdəlikdə, bir tərəfdən "tələb etmək hüququ", digər tərəfdən isə bu hüquqa uyğun olan "tələbi yerinə yetirmək vəzifəsi" və ya "borcu" öz əksini tapır.

2. Mülkiyyət hüququnun verilməsinin və ya servitutun müəyyən edilməsinin şəxsin öz üzərinə əşyanı mülkiyyətə vermək və ya başqa hərəkəti yerinə yetirmək öhdəliyi götürməsi ilə müqayisə edilməsi (klassik hüquqşünas Pavelin əsərlərindən yuxarıda gətirilmiş parçada) o mənəni kəsb edir ki, öhdəlik məlum əşyanı bir şəxsin digərinin

mülkiyyətinə verməsi vəzifəsindən ibarət olduqda belə, digər şəxsin həmin əşyaya bilavasitə mülkiyyət hüququnu yaratmır; lakin belə öhdəliyin yerinə yetirilməsi nəticəsində (digər zəruri şərtlər olduqda) əşyanı almış şəxs onun mülkiyyətçisi olacaqdır; öhdəlikdən isə bilavasitə yalnız **tələb etmək hüququ** (əşyanı vermək) yaranır. Buna görə də (satın alma qiymətinin ödənilməsinə baxmayaraq), əşyanı satın alan şəxs hələ onun mülkiyyətçisi olmur; bu şəxs yalnız əşyanın verilməsini tələb etmək hüququna malik olur; o, ancaq əşyanın faktiki verilməsindən sonra onun mülkiyyətçisi olacaqdır (əşyanı verənin həmin əşyaya mülkiyyət hüququ olduqda).

3. Roma hüququ mənbələrindən yuxarıda gətirilən iki parça göstərir ki, Roma hüquqşünaslarının təsəvvürünə görə öhdəlikdə müəyyən asılılıq əks olunur. Öhdəlik, Yustinianın İnstitusiyalarından gətirilən parçada deyildiyi kimi, hüquqi qandaldır, öhdəliyin müəyyən edilməsinə qədər azad hərəkət edən şəxsə onun hərəkətlərini məhdudlaşdıran, öz üzərində başqasının hökmranlığını hiss etməyə məcbur etmək məqsədi ilə onu sanki cıdarlayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdə "buxov", "asılılıq" təkcə məcazi ifadələr deyildi. XII Cədvəl Qanunlarında belə maddə var idi ki, borcunu ödəməyən borclunu kəndir və ya zəncirlə sarıyırdılar, həm də ehtiyat üçün geyindirilən zəncirlərin çəkisi də normalaşdırılırdı (15 funt). Kreditor öz borcunu vaxtında ödəməyən borclunu tuta bilərdi (hətta məhkəməsiz), sonra isə öldürə və qul kimi sata bilərdi. B.e.ə. IV əsrdə Peteli qanunu ilə borclunu öldürmək və ya satmaq kreditorlara qadağan edildi. Borclunun şəxsən tutulması imkanı sonralar da qalırdı, ancaq respublika dövrünün axırlarından başlayaraq borclu öz əmlakını kreditorlara verməklə şəxsi məsuliyyətdən qaça bilərdi: şəxsin borcuna görə onun əmlakı cavab verməyə başladı. XII Cədvəl Qanunlarında nəzərdə tutulan fiziki buxovlar hüquqi buxovlara çevrilirdi: "asılılıq" borclunun öhdəlik üzrə əmlak məsuliyyətində ifadə olunmağa başladı.

4. Gələcək üçün nəzərdə tutulmuş münasibət kimi (öhdəlik müəyyən edildikdə borclu şəxsin hərəkəti hələ edilmir) öhdəlik öz təbiətinə görə inama əsaslanan kredit (**credo** sözündən - inanıram) münasibə-

tidir. Buna görə də öhdəlikdə tələb etmək hüququ olan tərəf **kreditor**; kreditorun tələbini yerinə yetirməli olan tərəf **borclu** adlanır.

Öhdəlik hüquq münasibəti başlanğıcdan xitam olunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu (normal olaraq - yerinə yetirmək yolu ilə); bununla o qeyri-müəyyən, uzun müddətə müəyyən edilən mülkiyyət hüququndan fərqlənir.

§ 2. Natural öhdəliklər

1. Borclu öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmədiyi hallarda kreditora özünün tələb etmək hüququnu məcburi həyata keçirmək vasitəsi verilir. Öhdəlik üzrə kreditorun razı salınması üçün borclunun belə məcbur edilmə vasitəsi iddia (**actio**) və məcburi cərimədir, öhdəliyin sanksiyası məhz bundan ibarətdir. Hüquqşünas Modestin göstərilən fikri belə ifadə edirdi ki, iradəsi əleyhinə ondan məcburi cərimə alınə bilən şəxs borclu hesab edilir (D.50.16.168).

Respublika dövründə bu qayda istisnasız tətbiq olunurdu. Lakin prinsipat dövründə elə öhdəliklər meydana gəldi ki, onlar iddia müdafiəsindən istifadə etmirdi, ancaq yenə də müəyyən hüquqi nəticələrlə əlaqədar idi. İlk dəfə Seneka³¹ (Neronun dövründə) belə öhdəliklərin adını çəkir. Seneka deyir ki, elə məbləğlər olur ki, onlar "**debentur non exiguntur**", yəni bu məbləğlər (kreditora) verilməlidir, çatasıdır, lakin məcburi alınə bilməzlər. **İddia müdafiəsindən istifadə etməyən, amma bununla belə, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən öhdəliklərə natural öhdəliklər deyilir.** Ev sahibinin razılığı olmadan hakimiyyət altında olan oğulun borc pul alması natural öhdəliyə misal ola bilər.

2. Natural öhdəliklərin **hüquqi nəticələri** onun bütün növləri üçün eyni deyildi. Ancaq bir hüquqi nəticə həmişə baş verirdi: natural öhdəlik üzrə məhz ödəmə etibarlı hesab edilirdi və ödəmə əgər kreditorun iddiası olmadığını bilərəkdən həyata keçirilsə idi belə, ödənilmişin geri tələb edilməsinə yol verilmirdi. Bu natural öhdəliyin hüquqi əhəmiyyət

³¹ De benef, 6.4.7

kəsb etdiyini sübut edirdi; çünki kimsə səhv edərək mövcud olmadan öhdəlik üzrə ödədikdə ödəniləni geri tələb etmək olardı (bax.VII bölmə, VII fəsil, § 3).

§ 3. Öhdəliyin əmələ gəlmə əsasları

1. Əmələ gəlmə əsaslarına görə öhdəliklər əsasən **müqavilədən** yaranan öhdəliklərə (*ex contractu*) və **hüquq pozuntularından** doğan öhdəliklərə (*ex delicto*) bölünür. E.ə. II əsrin hüquqşünası Qay öz İnstitusiyalarında (3.38) bu təsnifatı göstərərək onu öhdəliklərin əsas bölgüsü adlandırmışdır (*summa divisio*). “*Crimina*”ya (cinayətlərə) qarşı qoyulan xüsusi hüquq pozuntularından yaranan öhdəliklər (*delicta privata*) müqavilə öhdəlikləri ilə müqayisədə daha qədim mənşəyə malik idi. Hətta inkişaf etmiş Roma hüququnda delikt öhdəliklərində cərimə, cəza ideyaları görünür; qədim respublika hüququnda delikt öhdəliklərində cəzanın, cərimənin məqsədi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. O, məsələn, bunda ifadə olunurdu ki, müqavilələr üzrə öhdəliklər vərəsəlik üzrə keçdiyi halda, deliktlərdən irəli gələn öhdəliklər əslində vərəsələrə keçmirdi; ancaq təkcə məlum şəxs tərəfindən törədilən hüquq pozuntusu nəticəsində baş verən varlanma hallarında həmin varlanmanın məbləğini vərəsədən tələb etmək olardı.

2. Ancaq həyatda öhdəliklərin yaranmasının bütün halları müqavilə və hüquq pozuntuları ilə bitmir. Çoxlu ən müxtəlif elə kazuslara rast gəlinirdi ki, orada nə hüquq pozuntusu, nə də müqavilə olmurdu, lakin bununla belə, yenə də öhdəlik yaranırdı. Klassik hüquqşünaslar öhdəliyin bütün çeşidli növlərinin qəti təsnifatını işləyib hazırlamamışlar. Göstərilən hüquqşünas Qay (özünün digər əsərində - “*Aurea*”) müqavilələrdən və deliktlərdən irəli gələn öhdəlikləri ayıraraq, bütün qalan halları ümumi “*ex variis causarum figuris*”dən, yəni müxtəlif növ əsaslardan yaranan öhdəlik adı ilə bildirir; Qay onları ümumi bir qrupda birləşdirir. Bununla Qay əslində hər hansı təsnifatdan qaçır. Doğrudur, həmin əsərin *Digestlərdə*³² gətirilən başqa bir yerində öhdə-

³² D.44.7.5.

liklərin dördhədli təsnifatı Qaya aid edilir: 1) müqavilədən; 2) sanki müqavilədən (*quasi ex contractu*); 3) deliktdən 4) sanki deliktdən (*quasi ex delicto*) doğan öhdəliklər. Ancaq birincisi, Digestlərin bu fraqmentinin həqiqiliyi çox şübhəlidir. Görünür, bu külliyyatın tərtibçiləri burada imperiyanın axırlarının hüququnda yaranmış (yunanların təsiri altında) sistemləşdirmə meyllərinin təsiri altında interpolasiyaya (bax. I bölmə, 5, bənd 6) yol vermişdilər. İkincisi, Yustinian İnstitusiyalarında rast gəlinən dördhədli təsnifat bir qədər dəqiq və aydın deyildir. Öhdəliyin "sanki" müqavilədən, "sanki" deliktdən yaranmasının göstərilməsi hələ öhdəliyin belə mənbəyinin mahiyyətini müəyyən etmir. Bu tərif deyil, müqayisədir: belə adı tətbiq edərkən demək istəyirlər ki, elə hallar olur ki, müqavilə yoxdur və bununla belə, daha çox müqavilə öhdəliyini xatırladan öhdəlik yaranır. Məsələn, bir şəxsin öz əmlakının ümumi idarəçiliyini, hər hansı müəyyən işin yerinə yetirilməsini tapşırmadığı digər şəxs öz təşəbbüsü ilə onun işini aparmağa başlayırsa, məlum şəraitdə onlar arasında tapşırıq müqaviləsi ilə (bax: VII bölmə, VII fəsil, § 2) müəyyən edilən öhdəliyə oxşar olan öhdəlik yaranır. Eyni ilə, qüvvədə olan hüquqla nəzərdə tutulmuş deliktlərdən heç birinə uyğun gəlməyən qeyri-hüquqi hərəkətlərdən yaranan öhdəliklərə də sanki deliktlərdən doğan öhdəliklər kimi baxırdılar.

II Fəsil

Müqavilələrin növləri

§ 1. *Kontraktlar və paktlar*

§ 2. *Roma müqavilə hüququnun inkişafı və onun xidməti rolu*

§ 3. *Ciddi hüquq müqavilələri (stricti iuris)*

və təmiz vicdana əsaslanan müqavilələr (bonae fidei)

§ 4. *Birtərəfli və ikitərəfli (sinallaqmatik) müqavilələr*

§ 1. Kontraktlar və paktlar

1. Hansı redaksiyada şərh olunmasına baxmayaraq, hüquq normasını şərti belə cümlə şəklində ifadə etmək olar: əgər belə faktlar mövcuddursa, onda bu cür hüquqi nəticələr baş verir. **Hüquq norması baxımından müəyyən hüquqi nəticələrin baş verməsinə səbəb olan faktlara hüquqi faktlar deyilir.**

Hüquqi faktları insanın iradəsindən asılı olmayan hadisələrə (məsələn, təbii ölüm, müddətin keçməsi və i.a.) və insanın iradəsinin ifadəsi olan insan hərəkətlərinə bölmək olar.

Hüquqi nəticələr insan hərəkətləri ilə əlaqədar ola bilər, çünki dövlət həmin növ hərəkətləri yol verilməz hesab edir və belə hərəkətlərlə mübarizə aparır (məsələn, oğurluq, şəxsi təhqir, özgəsinin əşyasını zədələmək və i.a.). Hüquqi nəticələr bu cür yol verilməyən qeyri-hüquqi hərəkətlərlə yanaşı, bir çox hüquqi hərəkətlərlə də əlaqələndirilir. Birbaşa hüquq və vəzifələrin yaradılmasına, dəyişdirilməsinə və ya xitam olunmasına yönəldilmiş hüquqi hərəkətlər (əqdlər adlanan) daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Roma hüquqşünasları ümumi "əqdlər" anlayışını işləyib hazırlamışlar; onlar ancaq ayrı-ayrı konkret müqavilələri tanıyırdılar. Müasir "əqdlər" anlayışına *negotium gerere*, *negotium contrahere* ifadəsi daha uyğun gəlirdi.

Hüquqi məqsədyönlü hərəkətlər kimi əqdlərdə onları bağlayan şəxslərin iradəsi ifadə olunur. Əgər əqddə bir şəxsin (bir tərəfin) iradəsi

ifadə olunurdusa, onda əqd birtərəfli əqd adlanır; məsələn, vəsiyyət edənin iradəsini ifadə edən vəsiyyətnamə, vərəsənin iradəsini ifadə edən mirası qəbul etmə, yaxud mirasdan imtina etmə. Əgər əqddə iki tərəfin iradəsi ifadə olunursa (məsələn, satıcının və alıcının; podratçının və sifarişçinin və i.a.) əqd **ikilərəfli əqd** və ya **müqavilə** adlanır. Bütün müqavilələr öhdəlik müəyyən etmir. Əgər, məsələn, iki şəxsin razılığı ilə müəyyən əşyaya mülkiyyət hüququnun keçirilməsi məqsədilə həmin əşya bir şəxsdən digərinə verilsə, onda bu halda öhdəliyin müəyyən edilməsinə deyil, ancaq mülkiyyət hüququnun verilməsinə yönəldilmiş müqavilə mövcud olur.

Öhdəliklərin yaranması əsaslarından biri kimi müqavilə o zaman mövcud olur ki, müqaviləyə qoşulan tərəflərin iradəsi öhdəlik münasibətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş olsun.

2. Roma müqavilə sistemi bu mənada özünəməxsus və mürəkkəb idi ki, o müqavilələrin iki növünü: kontraktları və paktları fərqləndirirdi. Müqavilələrin hər iki növünün çox mühüm xüsusiyyətləri var idi.

Klassik Roma hüququnda sivil hüquq tərəfindən qəbul edilən və iddia müdafiəsi ilə təmin olunan müqavilələr kontraktlara aid edilirdi. Kontraktlara müqavilələrin yalnız müəyyən (qəti) dairəsi aid idi. Tərəflərin kontraktların müəyyən edilmiş dairəsindən kənarında hər hansı yeni kontraktı təcrübədən keçirmək hüquqları yox idi. Adsız kontraktlar adlandırılan kontraktlar bu prinsipdən kənar idi (bax: VII bölmə, V fəsil).

Kontraktların əksinə olaraq paktlar ən müxtəlif məzmunlu qeyri-formal sazişlər idi. Ümumi qaydaya görə paktlar iddia müdafiəsindən istifadə etmirdi. Müəyyən vaxtdan sonra belə qeyri-formal sazişlərdən bəziləri, nəhayət ki, iddia müdafiəsi aldı (bax: VII bölmə, VI fəsil).

§ 2. Roma müqavilə hüququnun inkişafı və onun xidməti rolu

1. Roma hüququ sadə əmtəə sahiblərinin (alıcı və satıcı, kreditor və borclu, müqavilə, öhdəlik və i.a.) bütün zəruri hüquq münasibətlərinin dəqiqlik baxımından ən mükəmməl işlənilib hazırlanması ilə fərqlənir.

Roma müqavilə hüququ belə inkişaf səviyyəsinə yalnız Roma təsərrüfat və ictimai həyatının uzun sürən təkamülü nəticəsində çatdı.

Roma xalqının tarixi elmə Romanın ayrı-ayrı ailələrinin qapalı təsərrüfat həyatı ilə, demək olar ki, mübadilə əlaqələri olmadan (natural təsərrüfat sistemi) yaşadıkları kənd təsərrüfatı icmasından ibarət olduğu vaxtdan məlumdur.

Aydındır ki, təsərrüfatın belə vəziyyətində və inkişaf etməmiş mübadilədə inkişaf etmiş müqavilə sisteminə də ehtiyac yox idi. Müqavilələrin ayrı-ayrı tipləri o vaxtlar tamamilə məhdud sayda idi, həm də onlar çox mürəkkəb formada bağlanırdı. Formalizm o vaxtlar əl-qolu bağlamırdı: hər bir təsərrüfat tərəfindən əqdlər o qədər nadir bağlanılırdı ki, hətta çox mürəkkəb formaların yerinə yetirilməsi belə əziyyətli olmurdu.

Müqavilə hüququnun inkişafı iki istiqamətdə gedirdi: a) təsərrüfat həyatı inkişaf etdikcə və mürəkkəbləşdikcə iddia müdafiəsindən istifadə edən sazişlərin dairəsi genişlənirdi və b) bununla paralel olaraq qədim formalizm tədricən zəifləyirdi və qeyri-formal sazişlərin bəzi növlərinin iddia qüvvəsi etiraf olunurdu.

2. Qədim respublika Roma hüququna öhdəlik müqavilələrinin üç əsas tipi məlum idi: 1) **nexum** - misin və tərəzinin köməyi ilə mürəkkəb mərasim formasında bağlanan (**per aes et libram**); 2) **stipulyasiya** - sual və cavab formasında şifahi müqavilə və 3) (adı çəkilən iki müqavilədən bir qədər sonra meydana çıxan) **litteral** (yazılı) kontrakt. Bu kateqoriyaların hamısı üçün ümumi cəhət onların formal xarakter daşımaları idi (ətraflı bax: VII bölmə, I - II fəsil).

“Nexum”un təbiəti və əhəmiyyəti aydın deyil. Qədim respublika hüquqşünasları bu termini müxtəlif mənalarda işlədirdilər; bəziləri “nexum”u mis və tərəzinin köməyi ilə bağlanan hər cür əqd (**per aes et libram**) mənasında başa düşürdülər; digərləri **nexum** dedikdə şəxsin öz üzərinə öhdəlik götürdüyü əqdi, əsas etibarilə borc müqaviləsini nəzərdə tuturdular. Bu müqavilə intizamsız borclu üçün çox ağır nəticələrlə müşayiət olunurdu; bu müqavilədə elə bil borclu özünü kreditora girov qoyurdu; ödəməmə faktı borclunu kreditörün sərəncamına verirdi. Yalnız Peteli qanununun verilməsi ilə (e.ə. IV əsr)

kreditorlara borcluları öldürmək və ya qul kimi satmaq qadağan edildi; borca görə əmlak cavab verməyə başladı (bax: yuxarıda, bu bölmənin I fəslə, § 1).

Çətin təsəvvür etmək olar ki, Roma tarixinin bu uzaq dövründə əşyaların alqı və satqısı, onların müvəqqəti istifadəyə verilməsi və i.a. olmadan keçinmək olardı, lakin həmin vaxtlar belə növ sazişlərin məcburi qüvvəyə malik olması üçün onların necə tərtib edilməsinə dair bizim heç bir məlumatımız yoxdur.

3. Roma hüququ öz inkişafının həтта ən yüksək pilləsində belə hər hansı bir öhdəliyin müəyyən edilməsinə dair iki tərəfin hər cür qanuni sazişinin özü-özlüyündə hüquqi qüvvəyə malik olmasını etiraf etmirdi. Lap qədim Roma hüququnda tamamilə zidd prinsip həyata keçirilirdi: qeyri-formal saziş heç vaxt hüquqi etibarlı öhdəlik yaratmırdı. Qədim respublika hüququnun hərdən həтта simvolik mərasimə və i.a. keçən formalizmə bu xüsusi meylini nə ilə izah etmək olar? Bu halda da izahı yalnız qədim Roma dövlətinin sosial-iqtisadi quruluşunun xüsusiyyətlərində tapmaq olar. Qədim respublika Romasında təsərrüfat həyatının yuxarıda qeyd edilən sadəliyi, təsərrüfatın natural forması, mübadilə münasibətlərinin zəif inkişafı - bütən bunlar gündəlik həyatda formalizmin nöqsanlarını hiss etməyə qoymurdu. Hər bir ayrıca təsərrüfat üçün müqaviləyə daxil olmaq nisbətən nadir təzahür, onun həyatında, elə bil ki, hadisə idi və buna görə də formal tələblərin yerinə yetirilməsinə vaxt sərf etmək olardı. Beləliklə, formaya riayət edilməsi o vaxtlar çox çətin deyildi, halbuki formalizmin müsbət tərəfləri - əqdin müəyyənliyi, onun qəti olaraq bağlanması zahiri ifadəsi, müəyyən edilən münasibətlərin dəqiqliyi, mübahisəli faktların sübut edilməsinin münasibliyi və s. böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Az inkişaf etmiş təsərrüfat həyatında, az inkişaf etmiş hüquqda müqavilələrin bağlanması formal tələbləri bu cür hüquqi aktların tələsik və düşünlümdən bağlanması qarşısının alınması vasitəsi idi.

Roma dövlətinin ərazisi artdıqca, onun təsərrüfatı inkişaf etdikcə, mübadilə genişləndikcə mənzərə dəyişir. Müqavilənin mübadilə təsərrüfatı üçün istisna, nadir hadisə olmasına son qoyulur: o hər bir təsərrüfatın gündəlik həyatına daxil olur, geniş yayılmağa başlayır.

Müqavilələrin bağlanması köhnə formaları təsərrüfat həyatının inkişafını ləngidirdi, yeni qızgın dövriyyəyə uyğun gəlmirdi, onun ehtiyaclarını ödəmirdi. Demək olmaz ki, təsərrüfat həyatının yeni şəraiti ilə əlaqədar olaraq köhnə müqavilə formalarından sadəcə olaraq imtina etdilər. Tədricən müqavilənin ancaq ən qədim forması - **nexum** ölüb getdi; stipulyasiya və yazılı kontrakta gəldikdə isə, zaman keçdikcə bu müqavilələr də formal tələblərin zəifləməsinə baxmayaraq, tətbiq olunmaqda davam edirdi. Köhnə formal müqavilələrlə yanaşı yeni, qeyri-formal müqavilələr meydana gəldi. Ticarət işgüzar həyatın daha sürətli inkişafını tələb edirdi; ərazinin genişlənməsi və biri-birindən xeyli uzaq məsafədə yerləşən şəxslər arasında ticarət əlaqələrinin yaranması müqavilə bağlayan tərəflərin bir yerdə olmaları haqda əvvəlki qaydanın yerinə yetirilməsini çətinləşdirirdi, bəzən də bunu qeyri-mümkün edirdi.

4. Artıq respublika dövrünün sonunda "**nexum**"un yerinə borcun yeni forması - **mutuum** geniş tətbiq olunmağa başladı. Bu müqavilədə formal hərəkətlərin yerinə yetirilməsi tələb olunmurdu: müqavilənin hüquqi qüvvə alması üçün ancaq iki şərtə əməl olunması kifayət idi - tərəflərin razılığı və borç məbləğinin borc alana faktiki olaraq verilməsi. Eyni vaxtda və ya bir qədər sonra müqavilə bağlanması belə qaydasına - əşyaların verilməsi yolu ilə - bəzi digər hallarda da yol verirdilər (əşyadan istifadə etmək haqqında, əşyanın saxlanması haqqında, onun girova verilməsi haqqında müqavilə). Sonradan növbəti addım da atıldı: həyatda tez-tez rast gəlinən əqd formalarını əhatə edən müəyyən hallarda tərəflərin razılığa gəldikləri əşyanın verilməsi ilə müşayiət olunmayan sadə, qeyri-formal sazişin belə hüquqi qüvvəsini etiraf edərək, hər - hansı formal şərtlərin tamamilə aradan qaldırılmasına yol verirdilər.

5. Qay kontraktların müxtəlif növlərini sistemləşdirərək deyir ki, kontraktlardan yaranan öhdəliklər dörd növdə olur: öhdəlik ya əşyanın verilməsi vasitəsilə, ya sözlərin ifadə edilməsi yolu ilə, ya yazıda (yazılı akt vasitəsilə), ya da sazişin özü ilə yaranır³³. **Res** - əşyanın verilməsi mənasında, **verba** - sözlərin tələffüzü, **litterae** - yazı,

³³ Gai, 3, 89.

consensus - razılığın ifadəsi (qeyri-formal) kontraktlardan öhdəliklərin müxtəlif əmələ gəlmə əsasları, müxtəlif - **causae obligandi** - müəyyən edilməsi əsasları bunlardır.

Kontraktların dörd əsas növü də buradan irəli gəlir: **real kontraktlar** (yəni əşyanın verilməsi ilə öhdəlik müəyyən edən, **re**), **verbal kontraktlar** (və ya dilcavabı, şifahi), **litteral kontraktlar** (yəni yazılı) və **konsensual kontraktlar** (bunlarda öhdəlik hətta əşyanın verilməsindən asılı olmayaraq təkcə **consensus**, razılaşma nəticəsində yaranır). Adı çəkilən dörd qrupdan hər biri dəqiq müəyyən edilmiş kontraktların qəti surətdə məhdudlaşdırılmış sayını əhatə edirdi. Bu göstərilən təsnifata Qay ən qədim formal kontraktı - “**nexum**”u daxil etməmişdir, görünür, ona görə ki, Qayın dövründə kontraktların bu forması heç bir praktiki əhəmiyyət kəsb etmirdi; ancaq burası da var ki, öhdəliklərin xitam olunması məsələsi ilə əlaqədar Qayda “**nexum**”un adının çəkilməsinə rast gəlinir (3,175).

Digər tərəfdən, qəbul edilməsinin izləri eramızın I əsrinə aid olan (hüquqşünas Labeon) və Yustinian qanunvericiliyində qəti təşəkkül tapmış **contractus innominati** (adsız kontraktlar) adlandırılan kontraktlar Qayın göstərdiyi kontraktların siyahısına salınmamışdır. Yuxarıda göstərilən dörd əsas qrupda kontraktların qəti siyahısı verilmişdir. Halbuki inkişaf etməkdə və mürəkkəbləşməkdə davam edən təsərrüfat həyatı yeni-yeni tələblər irəli sürürdü. Onların təsiri altında Roma hüququnda sadalanan qapalı qruplardan başqa müdafiə edilməli digər müqavilələrin də olması qəbul edildi, həm də onların hüquqi qüvvəsinin yaranmasını Roma hüquqşünasları tərəflərdən birinin öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi (o, əşyanın verilməsindən və ya hər hansı digər hərəkətin edilməsindən ibarətdirmi) artıq yerinə yetirməsi şərtinə aid edirdilər. Belə növ müqavilələr kontraktların əsas sistemi artıq yaradııldıqdan sonra qəbul olunduğuna və bu müqavilələrə (ümumi kateqoriya kimi) Roma hüquqşünasları ümumi ad (verbal, litteral, real, konsensual kontraktlar kimi) qoymadıqlarına görə kontraktların bu yeni qrupu (artıq orta əsr hüquqşünaslarında) **contractus innominati** (adsız kontraktlar) adını aldı. Öhdəlik əlaqəsinin müəyyən edilməsinin

əsası (bununla birlikdə həm də şərti) baxımından, adsız kontraktlar real kontraktlara daha yaxındır: real kontrakt da öhdəlik əşyanın verilməsi ilə müəyyən edildiyi kimi, adsız kontrakt da öhdəlik tərəflərdən birinin öhdəsinə buraxılması ilə, yerinə yetirilməsi ilə (çox vaxt habelə əşyanın verilməsində ifadə olunan) müəyyən edilir.

İnkişaf edən təsərrüfat həyatının həmin tələblərinin təsiri altında bəzi qeyri-formal sazişlər - paktlar da iddia müdafiəsi aldılar (bax.VII bölmə, VI fəsil).

6. Müqavilə hüququnun inkişafının şərh edilmiş qısa oçerki müqavilə hüququnun Romanın təsərrüfat həyatında yerinə yetirdiyi xidməti rolu da göstərir. Müqavilə öhdəliyi artan ticarət və qismən sənaye (kustar) fəaliyyətinin təsərrüfat əlaqələrinin müəyyən edilməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edən əsas hüquqi forma idi. Öhdəlik hüququ inkişaf edən təsərrüfat həyatında yaranan münasibətləri möhkəmləndirərək təsərrüfat münasibətlərinin sonrakı yüksəlişinə də kömək etdi. Roma hüquqşünasları tərəfindən işlənilib hazırlanmış müxtəlif müqavilələrin sistemi iri kənd təsərrüfatının idarə edilməsi əsasında (latifundiyalarda) təşəkkül tapan müxtəlif münasibətləri hüquqi nəticələrlə təmin etmək imkanı verdi; işlənilib hazırlanmış müqavilə sistemi həm daxili, həm də xarici ticarətdə tacirlərin maraqlarına cavab verirdi. Roma hüquqşünaslarının Roma müqavilə hüququnda xüsusi hüququn istənilən digər sahəsinə nisbətən Roma milli hüququnu xarakterizə edən konservatizmdən formal olaraq kənara çıxmaqla yeni maraqları və yeni tələbatları tanıma və beləliklə, təsərrüfat həyatının inkişafına nəinki mane olmamaq, habelə ona təkan vermək və ona kömək etmək bacarığı özünü daha çox göstərdi.

Bu xidməti rolu yerinə yetirərək Roma müqavilə hüququ təkcə Roma dövlətində təsərrüfat münasibətlərinin nizama salınması üçün yararlı olmadı, həm də orta əsrlərdə canlanan sənaye və ticarət zəminində yaranan münasibətlərin nizama salınması üçün istifadə olundu.

§ 3. Ciddi hüquq müqavilələri (stricti iuris) və təmiz vicdana əsaslanan müqavilələr (bonae fidei)

1. Qədim respublika hüququnda formalizm nəinki müqavilənin bağlanması prosedurasını, habelə bağlanmış müqavilənin məzmununun şərh olunmasını və onun tətbiq edilməsini də xarakterizə edirdi. Bu, konkret olaraq, qədim hüquqda qanunun təfsirində qanunun hərfi mənasına pərəstiş edildiyi kimi, müqavilənin mətninin hərfi mənasına üstünlük verilməsində ifadə olunurdu. Həm qanunun, həm də müqavilənin təfsiri zamanı qanunvericinin həmin normanın əsasına qoyduğu və ya tərəflərin öz müqavilələrində ifadə etmək istədikləri fikirlərinə deyil, qanunun və müqavilənin hərfi mənasına əsas əhəmiyyət verilirdi.

Bu mənada qədim respublika Roma hüququnun müqavilələri **negotia stricti iurus** - ciddi hüququn əqləri adını daşıyırdı. Ən qədim müqavilələrin ciddiliyi məhz bunda ifadə olunurdu ki, tərəf müqavilənin hərfi mənasından irəli gəlməyən tamamilə başqa məzmunu müqaviləyə daxil etmək niyyətinə istinad edə bilməzdi. Eynilə əgər digər tərəf müqavilənin dəqiq mətninə tam uyğun olaraq müəyyən tələb irəli sürdükdə, onu ədalətsiz edən hallara da istinad etmək olmazdı. Hətta sonralar formulyar proses yaranması ilə yalnız əgər pretor cavabdehin xahişi ilə iddianın formulasına qeyd olunan halları birbaşa göstərən, xüsusi ekssepsiya daxil etdikdə onda hakim (belə müqavilələr üzrə mübahisələrə baxarkən) onları nəzərə alırdı. "Negotia stricti iuris"ə münasibətdə müqavilənin bağlanıb-bağlanmaması məsələsi ciddi formal olaraq həll olunurdu; onun məzmunu da müqavilənin hərfi mənasına görə belə formal müəyyən edilirdi; müqavilə bu şəkildə icra olunmalı idi.

2. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, yeni təşəkkül tapmış istehsal münasibətlərinin əsasında hüquq haqqında anlayışlar dəyişdikcə sözə köhnə sitayiş etmə unudulmağa başladı. Əvvəlcə qanunun təfsiri zamanı kororanə və kobudcasına formal olaraq qanunun hərfi mənasını nəzərə almaqdan əl çəkdilər, onun mənasına nüfuz etməyə başladılar. Sonralar isə müqavilələr sahəsində də qanunun hər nöqtəsinə konkret fikri ifadə

etmək vasitəsi kimi baxmağa başlandı və buna müvafiq olaraq təkcə “**quod dictum est**”dən (nə deyilmişdir ondan) deyil, həmçinin “**quod actum est**”dən (hərəkət edən şəxslərin iradəsi nəyə yönəldilmişdirsə, hərfi mənası - "nə edilmişdir; ondan") çıxış etməyə başladılar. Müqavilənin onun hərfi mənasına görə formal təfsirindən uzaqlaşma ilə paralel olaraq müqavilələrdən yaranan mübahisələrdə müqavilədən yaranan öhdəliyi formal olaraq düzgün edən, əslində isə iddiaçının açıqdan-açığa vicdansız olmasına görə müdafiəyə layiq olmayan hallara istinad edilməsinə yol verirdilər. Roma hüquqşünasları belə hallarda deyirdilər ki, müqavilələr təmiz vicdan üzrə təfsir olunur: buradan da belə təfsirə yol verən müqavilələrin özlərini **negotia bonae fidei**, onlardan irəli gələn iddiaları isə **actiones bonae fidei** adlandırmağa başladılar.

Müqavilələrin daha yeni kateqoriyaları - real və konsensual müqavilələr (borc, mutuum müqaviləsi istisna olmaqla) - **bonae fidei** müqavilələri idi.

§ 4. Birtərəfli və ikitərəfli (sınallaqmatik) müqavilələr

1. Hər bir müqavilədə iki tərəfin iradəsi ifadə olunur; bu mənada hər bir müqavilə ikitərəfli əqddir. Lakin müqavilələr həmişə ikitərəfli əqd olmaqla yalnız bir tərəfdə, yaxud hər iki tərəfdə vəzifə müəyyən etmələrindən asılı olaraq, birtərəfli və ikitərəfli müqavilələrə bölünür. Birtərəfli müqaviləyə misal borc müqaviləsidir; burada vəzifəli tərəf yalnız borc alandır; borc verənin borc alandan borc götürdüyü məbləğin qaytarılmasını tələb etmək hüququ vardır, ancaq onun üzərinə heç bir vəzifə qoyulmamışdır. İkitərəfli müqaviləyə misal əşya kirayə müqaviləsidir; bu müqavilə üzrə kirədar əşyanı istifadə üçün təqdim etməlidir, kirayəçi isə kirayə haqqını verməli və müqavilənin müddəti qurtardıqdan sonra əşyanı salamat vəziyyətdə qaytarmalıdır.

2. İkitərəfli müqavilələr, yəni həm bu və həm də digər tərəf üçün vəzifələr müəyyən edən müqavilələr içərisində yenə də iki kateqoriyanı

fərqləndirirlər. Bəzi müqavilələrdən hər iki tərəf üçün vəzifələr yaransa da, ancaq onlar eyni əhəmiyyətə malik olmur. Məsələn, ssuda müqaviləsinə görə (fərdi-müəyyən əşyanın əvəzsiz istifadəyə verilməsi) istifadəçinin (ssuda alanın) istifadə başa çatdıqda əşyanı sağ-salamat qaytarmaq vəzifəsi əsasdır. Onunla müqayisədə ssuda verənin vəzifəsi təsadüfidir və buna görə də ikinci dərəcəlidir; bu vəzifə o zaman yaranır ki, müqavilə üzrə diqqətsizlik üzündən elə əşya verilir ki, ssuda alan ondan ziyan çəkir (məsələn, istifadəyə istifadə edənin mal-qarasını yoluxduran xəstə heyvan verilmişdir), yaxud istifadəçi istifadəyə aldığı əşyaya ssuda verən tərəfindən ödənilməsinə arzu etdiyi xərci çəkməli olur.

Digər ikitərəfli müqavilələrdə eyni dərəcədə əhəmiyyətli və vacib olan iki qarşılıqlı vəzifə vardır; satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi və alıcının satınalma qiymətini ödəmək vəzifəsi qarşılıqlı olaraq biri digərini şərtləndirir; bu iki öhdəlik iqtisadi cəhətdən də prinsipə bərabər qüvvəli hesab olunur. Belə növ müqavilələrdə sanki bir vəd digərilə mübadilə edilir, dəyişdirilir; buradan da bu müqavilələr **sinallaqmatik** adını aldı (yunan sözündən - **synallagma** - mübadilə, dəyişmə sazişi).

III Fəsil

Müqavilələrin etibarlılığı şərtləri. Onun məzmunu. Müqavilənin bağlanması

- §1. Müqavilənin etibarlılığı şərtləri.*
- §2. İradə və iradənin ifadəsi.*
- §3. Müqavilənin məzmunu.*
- §4. Müqavilənin məqsədi (causa)*
- §5. Müqavilənin bağlanması. Nümayəndəlik.*

§ 1. Müqavilənin etibarlılığı şərtləri

1. Hər cür əqd kimi müqavilə də onu bağlayan şəxslərin iradəsinin ifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman hər iki tərəfin iradəsi bir-birinə uyğun olmalıdır; hər iki iradə öz aralarında həmahəng olmalıdır. Bu **conventio**, saziş termini ilə əyani surətdə ifadə olunur (**conventio** - hərfi mənası - bir nöqtədə bir-birinə uyğun gəlmək: müqavilə bağlayarkən tərəflər məcazi mənada bir nöqtədə bir-birinə uyğun gəlirlər). Tərəflərin xaricdən ifadə edilən (tələb olunan hallarda lazımi formada) razılaşdırılmış iradəsi müqavilənin etibarlılığının zəruri şərtidir.

2. Müqavilənin etibarlılığının ikinci zəruri şərti müqavilənin məzmununun qanuniliyidir; hüquq normalarını pozan hərəkət (məsələn, sələm faizi haqqında saziş etibarlı deyil) müqavilənin predmeti olmamalıdır; əxlaqa və ya "xeyirxah adətlərə" zidd olan sazişlər qanuna zidd sazişlərə bərabər tutulur (məsələn, nikaha girməmək öhdəliyi etibarlı deyil).

3. Məzmunu tam qeyri-müəyyənliyə mübtəla olan müqavilənin də qüvvəsi ola bilməz. Əgər borclu öz üzərinə kreditora öz mülhizəsinə

görə³⁴ nə isə təqdim etmək vəzifəsi götürürsə, onda münasibət qeyri-ışğuzar xarakter alır, belə ki, borclu heç bir əhəmiyyəti olmayan nə isə təqdim edə və bununla da öz öhdəliyinə xitam verə bilər.

Borclu kreditorun mülahizəsi üzrə nəyi isə təqdim etməyi öhdəsinə götürdükdə isə özünü kreditordan tam asılı vəziyyətdə qoyur ki, bu da əxlaqa və “xeyirxah adətlərə” ziddir.

Öhdəlik məzmun müəyyənliyinə malik olmalıdır. Öhdəliklər buna görə müəyyən və qeyri-müəyyən öhdəliklərə bölünür. Bu fərq onunla izah olunur ki, bir halda öhdəliyin məzmunu müqavilənin özündə tam aydınlıqla və dəqiqliklə müəyyən edilir (müəyyən öhdəliklər). Digər halda müqavilədə yalnız meyar göstərilir ki, onun köməyi ilə öhdəliyin məzmununu müəyyən etmək mümkün olur (məsələn, əşya Titsinin qiymətləndirdiyi məbləğə satılır) və ya predmetlərin dairəsi müəyyən olunur, borclu da onların içərisindən hər hansı birini təqdim etməli olur (vaza və ya qab satılır – alternativ öhdəliklər adlandırılan öhdəliklər). Axırncı halda qeyri-müəyyən öhdəliklər, yəni müəyyən vaxta qədər tam dəqiqliyi və müəyyənliyi ilə fərqlənməyən, lakin hər halda müəyyən olan öhdəliklər baş verir.

4. Qeyri-müəyyən öhdəliklərin ən əhəmiyyətli növlərindən biri **cins öhdəlikləri** idi. Onların predmeti **species** kimi fərdi deyil, **genus** kimi, cinsi əlamətlərilə müəyyən edilmişdir; məsələn, bir kisə filan növ taxıl vermək öhdəliyi. Borclu ondan tələb olunan miqdarda nəzərdə tutulan cins əşyanı ayırmayınca məhz hansı predmetlərin kreditora çatmalı olması məlum olmur. Bu vəziyyətin o mənada mühüm praktiki əhəmiyyəti var idi ki, əgər borcluda müqavilədə göstərilən cinsdən olan əşyalar onun təqsiri olmadan məhv olardısı, onda o, öhdəlikdən azad edilmirdi (öhdəliyin predmeti **species** kimi fərdi müəyyən edilsəydi belə ola bilərdimi?); məhz məhv olmuş predmetlərin kreditora çatmalı olmasının heç bir əsası yox idi. Bu aforizmlə ifadə olunurdu: **genus non perit** (cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar məhv olmur). Göstərilən aforizmin mənasına görə belə cins əşyanın bu və ya digər

³⁴ Borclunun mülahizəsinə müəyyən hədlərdə yol verilir. Ulpian borcluya götürdüyü məbləği tam deyil, imkan daxilində qaytarmaq hüququ verən borc müqaviləsini etibarlı hesab edir (D.2. 14. 49.)

miqdarının məhv olması öhdəliyi xitam etmir: təbiətdə həmin cins əşyalar varsa, borclu onların müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş miqdarını əldə etməli, kreditora verməlidir. Bundan başqa, müqaviləyə müəyyən məhdudlaşdırıcı əlamətləri daxil etmək olardı: məsələn, təkəcə bir kəsə taxıl deyil, “filan anbarda olan” qeyd-şərti taxıl satılır; bu halda borclunun təqsiri olmadan həmin anbarda olan bütün taxıl ehtiyatının məhv olması borclunu öhdəlikdən azad edirdi.

5. Öhdəliyin predmetini təşkil edən hərəkət mümkün olan olmalıdır: **impossibulum nulla est obligatio** (əgər öhdəliyin predmeti qeyri-mümkündürsə, deməli, öhdəlik yoxdur). Hərəkətin qeyri-müəyyənliyi fiziki (dənizdə suyu tükəndirmək öhdəliyi), hüquqi (dövriyyədən çıxarılmış əşyanın satışı), mənəvi (aradüzəldən rolunu icra etmək öhdəliyi) ola bilər. Predmeti icra etmək üçün qeyri-mümkün olan öhdəlik etibarlı deyil.

Tam hüquqi qüvvə ilə müəyyən edilmiş öhdəlik sonra icra üçün qeyri-mümkün olduqda isə vəziyyət dəyişirdi. Bu halda öhdəliyin tələyi icranın qeyri-mümkünlüyünə səbəb olan hadisənin (əşyanın məhv edilməsi, itməsi və i.a.) baş verməsinə görə borclunun məsuliyyət daşıyıb-daşımamasından asılı idi.

Borclu bu hadisəyə görə cavab verməli olduqda öhdəlik xitam olunmurdu, ancaq şəklini dəyişirdi: o icra etməmək nəticəsində yaranmış ziyanın ödənilməsi öhdəliyinə çevrilirdi; əgər borclu icranı qeyri-mümkün edən hala görə məsuliyyət daşıyırdısa, onda öhdəlikdən azad olunurdu.

6. Roma hüququnda müqavilənin predmetini təşkil edən hərəkət kreditör üçün maraq doğurmalı idi. Ulpian deyir: “Hər bir kəs onun üçün maraq doğurmanı əldə etməlidir (**quod sua interest**), bununla belə müqavilə üzrə başqasına verilən mənim üçün maraq doğurmur”³⁵. Geniş yayılmış stipulyasiya müqaviləsi adlanan (bax.VII bölmə, I fəsil §1) qədim müqavilələrdən birində kreditörün şəxsi maraq tələbi Roma hüququnun inkişafının sonuna qədər saxlanıldı. Sonralar meydana gələn müqavilələrdə bu tələb yumşaldıldı; məsələn, tapşırıq müqaviləsinin (bax:VII bölmə, IV fəsil, § 6 (**aliena gratia**)) hüquqi

³⁵ D. 45. 38. 17.

qüvvəyə malik olması etiraf olunurdu. Tapşırıq verənin marağına deyil, üçüncü şəxsin marağına uyğunluq baxımından müqavilənin etibarlı olması üçün onun predmetini təşkil edən hərəkətin mütləq əmlak sahəsinə aid olması haqqında məsələ mübahisəlidir. Roma hüquq ədəbiyyatında üstünlük təşkil edən nöqtəyi-nəzərə görə bu məsələ müsbət həll olunurdu.

§ 2. İradə və iradənin ifadəsi

1. Müqavilənin bağlanması üçün (hər cür əqddə olduğu kimi) onu bağlayan şəxslərin müəyyən hüquq münasibətləri müəyyən etmək qərarına gəlmələri kifayət deyildir. Şəxsin xaricdə ifadə olunmayan daxili qərarı ilə hüquqi nəticələr əlaqələndirilə bilməz, çünki bu cür daxili iradə prosesləri ətrafdakılara məlum olmur və heç kim onları öz işgüzar münasibətlərində nəzərə ala bilməz. İradə xaricdə ifadə olunmalıdır (bəyan edilməlidir). İradənin ifadə formaları müxtəlifdir: söz, yazı, jest (məsələn, başın təsdiqedicisi və ya inkaredicisi əyilməsi), bəzi hallarda susma. Roma hüquqşünasları deyirdi: "...kim susursa, hökmən razılaşmış hesab olunmur, ancaq bununla yanaşı o inkar da etmir"; "susmaq razılıq əlamətidir" məişət məsələsi hüquq sahəsində heç də həmişə tətbiq olunmur. Nəhayət, iradə konklyudent adlanan hərəkətlər vasitəsilə də ifadə oluna bilər, yəni elə hərəkətlər ki, onlardan belə nəticə çıxarmaq, qərara gəlmək olar (**concludere**) ki, şəxs məlum sazişi bağlamaq istəyir; məsələn, varis olmalı olan şəxs nə mirası qəbul etmək, nə də ondan imtina etmək istəyini bəyan etmir; lakin mirasa aid olan evi təmir edir, kirayəçilərlə kirayə müqaviləsi bağlayır və i.a., bir sözlə özünü varis kimi aparır; həmin şəxsin özü-özlüyündə müstəqil əhəmiyyət kəsb edən bu hərəkətlərindən qərara gəlinir ki, o mirası qəbul edir. Eynilə, sonrakı vaxt üçün (götürülmüş məbləği ödəmə müddətindən sonra) faizin alınması ödəmənin vaxtının uzadılmasını bildirir (D.2.14.57).

Bəzi əqdlər üçün qanun iradənin tamamilə aşkar formada ifadə olunmasını tələb edirdi; belə əqdlər formal əqdlər adlanırdı (məsələn, mansipasiya, **nexum** və s.). Digər əqdlər müəyyən forma ilə bağlı

deyildi; tərəflər öz iradələrini mülahizələrinə görə bu və ya digər üsulla ifadə edə bilərdilər (məsələn, konsensual kontraktlar); belə əqdlər qeyri-formal adlanır.

2. İradə şəxs tərəfindən elə uğursuz ifadə oluna bilərdi ki, onun xarici ifadəsi (yaxud iradə ifadəsi) – söz, yazı – şəxsin daxili qərarına, niyyətinə uyğun olmasın. Onda suallar meydana çıxır: nəyə üstün əhəmiyyət verməli – iradəyə, yoxsa onun xarici ifadəsinə və müqaviləni bağlanmış hesab etmək olarmı?

Ən qədim Roma hüququ müqavilələrin təfsiri zamanı iradənin xarici ifadəsini əsas götürürdü; şəxsin əsil iradəsi tədqiq edilmirdi. Lakin klassik dövrdə belə nöqteyi-nəzər üstünlük təşkil etməyə başladı ki, iradənin xarici ifadəsi (söz, yazı) müstəsna əhəmiyyətə malik olmamalı və şəxsin həmin halda ifadə etmək istədiyi müqaviləni izah edən əsil niyyətini, əsil fikrini görüş dairəsindən sıxışdırıb çıxarmamalıdır. Bu yeni nöqteyi-nəzər əvvəlcə belə nəticəyə gətirdi ki, iradə və onun zahiri ifadəsi arasında fikir ayrılığı zamanı ümumiyyətlə heç bir hüquqi nəticə yaranmır: tərəflərin ifadə etdikləri (**id quod dictum est**) onların əsil niyyətlərinə uyğun gəlmir, onların nəzərdə tutduqları və ifadə etmək istədikləri isə (**id quod actum est**) əslində ifadə olunmur. Ancaq sonradan belə bir nöqteyi-nəzər üstün gəldi ki, əgər işin bütün hallarından belə bir nəticəyə gəlmək olardısı ki, tərəflərin iradə ifadələri onların əsil iradəsinə uyğun gəlir, həm də əsil iradənin məzmununu müəyyən etmək olar, onda müqavilə hərfən deyil, hərf arxasında gizlənen məna üzrə təfsir olunmalıdır.

3. Tərəflərdən birinin iradə ifadəsində daxili iradə ilə bu iradənin xarici ifadəsi arasında ziddiyyət olduğu, həm də digər tərəfə bu ziddiyyətin məlum olmadığı hallarda məsələ böyük çətinliklər yaradır.

Onda əsil iradənin onun xarici ifadəsinə nisbətən üstün əhəmiyyət kəsb etməsi barədə göstərilən nəticə digər mülahizə ilə toqquşur. Məhz digər tərəf müqavilədə birinci tərəfin iradə ifadəsinə inanaraq və bu iradənin şəxsin əsil iradəsinə uyğun gəlmədiyindən şübhələnməyərək öz iradəsini ifadə edirdi. Birinci tərəfin iradə ifadəsini onun iradəsinin əsil məzmununa uyğun olaraq başa düşülməli olmasını sözsüz qəbul etsək, onda ikinci tərəfə onun layiq olmadığı ziyan vurula bilər.

Bu məsələ **yanılma (error)** olduğu zaman ortaya çıxır. Yanılma dedikdə şəxsin faktiki hallar (həm faktları bilmək, həm də onlar barədə yanlış təsəvvür) barədə düzgün olmayan təsəvvürü başa düşülür. Belə yanlış təsəvvür nəticəsində də şəxs öz iradəsini ifadə edir.

Roma hüquqşünaslarının yanılmanın təsiri altında bağlanan əqdlərə aid olan kazusçuluğundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, yanılmanın hüquqi nəticələri haqqında (heç olmazsa, əvəzli müqavilələr barəsində) məsələnin həlli əsasən həmin şəxsi əslində nəzərdə tutduğu iradəni xaricdə ifadə etməməkdə təqsirləndirməyin mümkün olub-olmasından asılı olmalıdır. Əgər iradə və onun xarici ifadəsi arasında ziddiyyət iradəni ifadə edənin təqsiri üzündən baş verərsə, onda o iradənin digər tərəfin başa düşə bildiyi bu məzmunu ilə bağlı olur. Əgər bu ziddiyyət iradəni ifadə edən şəxsin təqsiri olmadan baş verərsə, onda o, iradənin xarici (düzgün olmayan) ifadəsi ilə bağlı olmamağa nail ola bilər. Roma hüququ üzrə birinci tərəfin öz iradə ifadəsinə etdiyi belə düzəlişdən dəyən ziyanın hər hansı bir həddə ödənilməsinə digər tərəfin hüququ olub-olmamasını dəqiq müəyyən etmək hələ mümkün olmamışdır.

Yanılmanın zəruriliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yanılma əqdin xarakterinin özünə aid ola bilər (**error in negotio**); məsələn, şəxs müqavilə üzrə pul məbləğini digər şəxsə saxlamağa verir, pulu alan isə səhvən belə hesab edir ki, pul ona borc verilir. Bu halda razılıq olmadığına görə nə saxlanacaq müqaviləsi, nə də borc müqaviləsi yaranmır (**consensus əvəzinə dissensus**, anlaşılmazlıq alındı).

Yanılma kontragentin şəxsiyyətinə aid ola bilər (**error in persona**). Ancaq əqdin xarakteri üzrə kontragentin şəxsi keyfiyyətləri zəruri olduqda belə, yanılmaya əhəmiyyət verilir; məsələn, ödəmə vaxtını uzatmaqla və ya hissə-hissə ödəməklə alqı-satqıda alıcının şəxsiyyətində yanılmanın əhəmiyyəti vardır, nağd hesabla alqı-satqıda isə belə yanılma tamamilə əhəmiyyətsizdir. İkinci misalda alıcının şəxsiyyətində yanılmaya baxmayaraq, əqd tam qüvvəsini saxlayır; birinci misalda satıcının əqdin qüvvəsinə dair mübahisə etmək hüququ vardır.

Predmetdə yanılma da çox zəruridir (**error in corpore**); məsələn, əgər bir torpaq sahəsi satılırsa, alıcı isə yanıldığından hesab edirsə ki,

digər sahəni alır, onda müqavilə yaranmır (ancaq, əgər şəxs yalnız predmetlərin adında səhv edirsə, belə ki, zahirən tərəflər sanki müxtəlif predmetlər barəsində iradələrini ifadə edirlər, əslində isə onlar eyni bir predmeti nəzərdə tuturlar, onda müqavilə tamamilə etibarlıdır).

Predmetin xüsusiyyətlərində yanılma haqqında məsələyə dair mənbələrdə zəngin kazuistika vardır, bu kazuistika əsasında Roma hüquq ədəbiyyatında çox vaxt belə ümumiləşdirmə aparılır: əgər şəxs əşyanın onu yanıldan xüsusiyyətinə görə əşyanı nəzərdə tutulduğu kimi deyil, tamamilə başqa cür, başqa kateqoriyaya aid olan kimi qəbul etməyə məcburdursa, onda müqaviləni bağlanmamış hesab etmək lazımdır (məsələn, vaza qızıldan hazırlanmış kimi satın alınmışdır, əslində isə o bürüncdəndir); əgər yanılma yalnız əşyanın növünə, möhkəmliyinə və i.a. aiddirsə (əşya qızıl əşya kimi satın alınmışdır, o isə yalnız qızıl suyuna çəkilmişdir, yəni Roma hüquqşünasının sözləri ilə desək, (D.18.1.45) onda bir qədər qızıl vardır), onda müqavilə etibarlıdır, yanılan şəxs isə satış qiymətinin aşağı salınması yolu ilə razı salınmasını və i.a. tələb edə bilər.

Müqavilə bağlanmasının motivlərində yanılma əhəmiyyətsiz hesab olunurdu (çünki motiv şərt kimi müqaviləyə daxil edilməmişdi). Şəxsin müəyyən qərarın qəbul edilməsinə səbəb olan, əqdin məzmununa daxil edilməyən mülahizələri digər tərəfdə nəzərə alınmaya bilməz; buna görə işgüzar münasibətlərin sabitliyi maraqlarından bağlanmış müqaviləni iradəsini ifadə edən şəxsin ümidini doğrultmaması zəminində mübahisə obyektinə çevirmək olmaz.

4. Müqavilədə şəxsin iradəsi hər hansı kənar təsir olmadan şüurlu və azad ifadə olunmalıdır. Aldatmaya, zorakılığa, məcburiyyətə yol verdikdə iradənin azad ifadə edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Rus termini olan obmana (aldatmaya) uyğun gələn “**dolus**”un Roma hüququnda bir neçə mənası var idi. **Dolus** müqavilədə iradənin ifadəsini ləkələyən hal kimi iradə ifadə edən şəxsə ziyan vuran iradə ifadəsinə nail olmaq niyyəti ilə onu qəsdən aldatmaq kimi başa düşülürdü.

Respublika dövrünün Roma hüquqşünasları hər hansı bir **machinatio**, hiylə tətbiq etməni “**dolus**”un zəruri şərti hesab edirdilər; sonralar

kontragenti müəyyən iradə ifadə etməyə vadar etmək üçün onda düzgün olmayan təsəvvürlər yaradan istənilən davranışı (həm fəal, həm də susmağı) da buraya aid etməyə başladılar.

Aldatmanın təsiri altında bağlanmış müqavilə tam əhəmiyyətsiz deyildi: o hüquqi nəticələr yaradırdı; ancaq aldatmanın təsiri altında iradəsini ifadə edən şəxsə müqaviləni qüvvədən salmaq üçün vasitələr verilirdi. Bu şəxs müqaviləni qüvvədən salmaq və ona vurulan zərərin aldatmaya əl atandan tutulması üçün iddia (**actio doli**) alırdı. **Actio doli** üzrə ziyanın tutulmasına dair qərar rüsvayçılığa (**infamia**) səbəb olurdu; odur ki, sinfi mülahizələr belə ağır nəticələrə yol vermədiyi hallarda (aldadılmış-əsilisiz və kasıb, **humilis**, aldadan isə kübar cəmiyyətin nümayəndəsi olduqda) bu iddia başqaları ilə əvəz olunurdu; habelə eynilə valideynlərin, patronların və i.a. əleyhinə də **actio doli** verilmirdi. Ümumiyyətlə, **actio doli** subsidiar (ehtiyatda olan) iddia hesab olunurdu, yəni o yalnız zərərçəkmişin sərəncamında digər iddianın olmadığı hallarda verilirdi, ümumi qayda üzrə, zərərçəkmiş aldatmanın təsiri altında bağlanan müqavilədən irəli gələn iddia alırdı. Əgər aldanmaya yol verən şəxs və ya onun hüquq varisi özləri aldatmanın təsiri altında müqavilədən irəli gələn iddia verərdilərsə, onda zərərçəkmişə **exceptio doli** verilirdi. Nəhayət, zərərçəkmiş pretordan ilkin vəziyyətin bərpa edilməsini (**restitutio in integrum**), yəni bağlanmış əqdin ləğv edilməsini xahiş edə bilərdi.

5. Müqaviləni bağlamağa məcbur etmə fiziki zorakılıqda (bu hərdənbir olur; məsələn, şəxsin əlindən tutaraq öz imzasını qoymağa məcbur edirlər) və ya (tez-tez) psixi təzyiqdə, hədələrdə (**metus**) ifadə oluna bilər. Bağlanmış müqaviləni ləkələmək məqsədilə hədəyə yalnız o hallarda istinad etmək olardı ki, hədə qanuna zidd (məsələn, şəxsin əmlakını məcburi cəriməyə yönəltmək hədəsinin mənası yox idi), real (yəni hədələyən hədəni doğrudan da yerinə yetirə bilərdi) və öz məzmununa görə hədəyə məruz qalan şəxs üçün ciddi təhlükə olsun.

Hədənin təsiri altında bağlanan əqd Roma hüququnda özü-özlüyündə etibarlı hesab edilirdi (Roma hüquqşünasları (D.4.2.21.5, **Paulus**) deyirdilər ki, **cocatus tamen volui**; bu da – təzyiq, məcburiyyət altında olsa da, ancaq mən hər halda iradəmi ifadə etdim –

deməkdir). Ancaq bu halda iradə onu ifadə edən şəxsin arzusunun əleyhinə ifadə olunduğuna görə, ona əqdə qarşı mübahisə etmək üçün hüquqi vasitələr verilirdi. Aldatmada olduğu kimi, məcburiyyətin təsiri altında bağlanmış müqaviləyə qarşı ya müqavilədən irəli gələn iddianın köməyi ilə, ya da xüsusi iddianın – **actio quod metus causa**, köməyi ilə mübahisə etmək olardı. Bu axırıncı iddia birinci növbədə məcburiyyət tətbiq etmiş şəxsə (ziyan həcmində), həmçinin məcburiyyət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın keçdiyi hər bir üçüncü şəxsə qarşı verilirdi (bu üçüncü şəxsin varlanması həddində). İddia üzrə cavabdeh iddiaçının tələbini könüllü təmin etməkdən imtina etdikdə dörd qat miqdarda cərimə kəsilirdi. Zərərçəkmişə məcburiyyət tətbiq etmiş şəxsin iddiasına qarşı **exceptio metus** verilirdi. Pretor zərərçəkmişin xahişi ilə işi araşdıraraq, həmçinin **restitutio in integrum** verirdi (bax: II bölmə, § 5, b. 3).

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Hüquqşünas Pavelin əsərlərindən yuxarıda gətirilən parçada (VI bölmə, I fəsil, §1, b.I) öhdəliyin (birinci növbədə müqavilə öhdəliyinin) məzmunu üç terminlə müəyyən edilir: **dare, facere, praestare**. **Dare** mülkiyyət hüququnu vermək mənasında vermək; **facere** həm müsbət hərəkət, həm də hərəkətdən çəkinmək, hərəkəti etməmək mənasında etmək deməkdir; **praestare** həvalə etməni bildirir, bu terminin mənası hamı tərəfindən eyni cür başa düşülmür; onu şəxsi xidmətlər göstərmək, başqasının məsuliyyətini öz üzərinə götürmək və i.a. sözlərlə ifadə edirlər.

Quldarlıq təsərrüfatı şəraitində məzmunu başqası üçün bu və ya digər işin yerinə yetirilməsindən ibarət olan öhdəliklər geniş yayılmışdı və mühüm əhəmiyyətə malik deyildi: Roma vətəndaşları başlıca olaraq qulların əməyindən istifadə edirdilər; azad adamın başqası üçün işləməyi öz öhdəsinə götürməsi şərəfsiz iş hesab olunurdu. Əgər Roma vətəndaşı hər hansı işin yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürsə idi, bu iş faktiki olaraq adətən onun qulları tərəfindən yerinə yetirilirdi.

Borclunun şəxsən özünün yerinə yetirməsini tələb edən belə növ öhdəliklərə nadir hallarda rast gəlinirdi.

2. **Şərtlər və müddətlər.** Müqavilənin məzmununda həmin növ müqavilə üçün eyni əhəmiyyət kəsb etməyən müxtəlif ünsürləri ayırd etmək olar. Müqavilədə elə bəndlər, hissələr vardır ki, onlarsız həmin müqavilə mövcud ola bilməz; məsələn, müqavilənin predmeti və qiyməti haqqında hər necə olursa-olsun razılığa gəlmədən alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq olmaz. Bunlar alqı-satqı müqaviləsinin mühüm (zəruri) hissələridir. Digər hissələr zəruri olmasalar da, yenə bir qayda olaraq bu kateqoriyaya aid müqavilədə olur. Məsələn, Romada qəbul olunmuşdu ki, icarə müqaviləsi üzrə istifadəyə götürülmüş əşyaya görə icarə haqqı onun verilməli olduğu vaxt vahidi (il, ay) başa çatdıqdan sonra ödənilir; ancaq tərəflərin razılığı ilə icarə haqqının qabaqcadan ödənilməsi müəyyən edilə bilərdi. Deməli, müqavilənin həmin bəndi danışıqsız zəruri deyil, o yalnız adı, icarə müqaviləsində bir qayda olaraq olan hissədir. Nəhayət, müqavilənin elə hissələri ola bilər ki, onlar həmin müqavilə üçün nə zəruri, nə də bir qayda olaraq olan hissələr deyildirlər, yalnız tərəflərin arzusu ilə müqaviləyə daxil edilən təsadüfi hissələrdir. Belə təsadüfi ünsürlərə şərtlər və müddətlər misal ola bilər.

3. Müqavilədə olan belə bir qeyd şərt (**condicio**) adlanır ki, onun vasitəsilə müqavilənin hüquqi nəticələrinin baş verib-verməməsi məlum olmayan hadisənin gələcəkdə baş verməsindən və ya baş verməməsindən asılı vəziyyətdə qoyulur. Bu texniki mənada "şərti" müqavilənin etibarlılığının ilkin şərti kimi müqavilənin etibarlılığı şərtindən (bax: § 1) fərqləndirmək lazımdır. Əgər müqavilənin hüquqi nəticələri qanunla qabaqcadan göstərilən hər hansı haldan asılıdırsa, onda şərt barəsində danışmaq olmaz; məsələn, müqavilə bağlayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətini (texniki mənada) müqavilənin şərti adlandırmaq olmaz.

Tərəflər müqaviləyə şərt daxil etməklə həmin müqavilənin hüquqi nəticələrinin **yananmasını** şərtin baş verməsindən asılı müəyyən edə bilərlər; tərəflər, beləliklə, bu nəticələrin yanmasını təxirə salırlar, ona görə də şərt bu halda **təxirə salınan** və ya suspensiv (dayandırılan)

adlanır. Məsələn, əgər satıcının başqa şəhərə köçməsi şərt ilə avadanlıq satılır.

Digər hallarda müqavilənin hüquqi nəticələrinin yaranması deyil, xitam edilməsi şərtədən asılı olaraq müəyyən edilə bilər, belə ki, şərtlərin baş verməsi ilə yaranmış nəticələr ləğv edilir; ona görə də belə şərtlər ləğvedici və ya qəti adlanırlar. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə şərt daxil edilir ki, əgər bir ay müddətində satış qiyməti ödənilməsə, əşya satılmamış hesab olunur.

Təxirə salıcı şərtdə onun baş verməsinə qədər **pendentia** adlanan qeyri-müəyyənlik var idi. Bağlanmış müqavilə **pendentio** mərhələsi ərzində də bir qədər əhəmiyyətə malik idi, məsələn, şərti müqavilə üzrə hüquq səlahiyyətli şəxsin vərəsəsinə keçə bilərdi, ancaq yenə də şərtin baş verməsinə qədər hüquq bütünlüklə mövcud olan sayılmırdı. Şərt yerinə yetirilmədikdə hüquqi nəticələrin yaranmasına olan ümid yox olurdu; şərt baş verdikdə müqavilənin bütün hüquqi nəticələri baş verirdi. Bununla belə hüquqi nəticələr bir çox cəhətdən sanki müqavilə bağlanan anda yaranmış kimi hesab edilirdi.

Ləğvedici şərtə hüquqi nəticələr müqavilənin bağlandığı andan baş verirdi, ancaq hüquqi nəticənin baş verməsilə şərtlər yox olurdu, həm də maraqlı şəxsin hər hansı xüsusi xahişi olmadan, necə deyərlər, **ipso iure**, qanunun özünün qüvvəsinə görə.

4. **Müddət (dies)**³⁶ də müəyyən mənada şərtlərə bənzəyir, yəni müqaviləyə müddətin daxil edilməsi də müqavilənin hüquqi nəticələrini müəyyən hadisədən asılı edir; müddət və şərt arasında fərq ondan ibarətdir ki, müddətdə hüquqi nəticələrin baş verməsinə səbəb olan hadisə mütləq baş verməlidir, lakin onun nə vaxt baş verməsi məlum olmaya da bilər (məsələn, şəxsin ölümü). Ümumiyyətlə, müddətin iki növünü fərqləndirirdilər: a) hadisənin baş verəcəyi və məhz nə vaxt baş verəcəyi məlum olan müddət (məsələn, müqavilə iki ay müddətinə bağlanmışdır); b) hadisənin baş verəcəyinin məlum olduğu, ancaq nə vaxt baş verəcəyinin məlum olmadığı müddət (məsələn, ömürlük istifadə haqqında müqavilə).

³⁶ Вах: Андреев М.Н. Римское частное право, с.260.

Şərtlə bağlı olan müddətlər də var idi: a) hadisənin baş verib-erməyəcəyi məlum deyil, ancaq baş verərsə, baş vermə vaxtı məlumdur (məsələn, şəxsi həddi-bülüğa çatana qədər saxlamaq öhdəliyi); b) hadisənin nə baş verməsi, nə də baş vermə vaxtı məlum deyil (məsələn, həmin şəxs nikaha girdikdə əmlakı ona vermək öhdəliyi). Axırncı halda qeyd yalnız müddətin ifadə edilməsinə aid idi, ancaq o əslində şərt idi.

Müddətlər şərtlərdə olduğu kimi təxirəsalıcı (*dies adquo* – müqavilənin qüvvəyə minməsindən başlanan müddət) və ləğvedici (*dies ad quem* - müqavilənin qüvvəsinin davam etdiyi müddət) müddətlər ayırd edilirdi. Müddətin baş verməsi əvvəlcədən məlum olduğuna görə, təxirə salma müddəti çatanadək öhdəlik üzrə ödəmə yenə də etibarlı sayılırdı və geriyyə tələb oluna bilməzdi (təxirə salma şərti baş verənədək şərti öhdəlik üzrə ödəmə belə borclu olmayanın ödəməsi kimi tələb oluna bilərdi).

§ 4. Müqavilənin məqsədi (*causa*)

1. *Causa* müqavilənin nəyin xatirinə bağlanmasının yaxın məqsədi deməkdir; bununla yanaşı *causa* - müqavilə bağlanmasının maddi əsasıdır. Şəxs müqavilə bağladıqda bir deyil, bir neçə məqsəd güdə bilər, məsələn, şəxs əşya alarkən, ondan bir müddət ərzində, peşəsi üzrə istifadə etməyi, sonra isə onu satmağı və i.a. nəzərdə tutur. Lakin hüquq üçün şəxsin müqaviləyə girdiyi bilavasitə ən yaxın məqsədi maraqlandırır; məsələn, alıcı öz üzərinə satın alma qiymətini ödəmək öhdəliyi götürdükdə onun ən yaxın məqsədi əşyanın alınmasıdır. Müqavilənin bu yaxın məqsədi *causa* adlanır.

Kauzanı (bu göstərilən mənada) şəxsi müəyyən qərara gətirən hər cür mülahizə kimi başa düşülən sadə motivdən fərqləndirmək lazımdır (bax: yuxarıda, § 2, 3-cü bəndin axırında).

2. Elə müqavilələr olur ki, onlardan əsaslarında hansı kauzanın durması görünür və kauzanın (hansı ki, faktiki olaraq həmişə nəzərdə tutulur, çünki heç bir məqsəd olmadan heç kim öhdəlik götürmür)

həyata keçirilməməsi belə müqavilənin hüquqi nəticələrinin baş verməsinə mane olmur. Belə növ müqavilələr elə bil öz kauzasından, öz əsasından uzaqlaşdırılır, bu əsasdən təcrid olunur, ona görə də müasir nəzəriyyədə mücərrəd adlandırılır. Mücərrəd müqaviləyə sessiya misal ola bilər (tələb hüququnun güzəşt edilməsi; bax: aşağıda, IV fəsil, § 2).

Müəyyən təsərrüfat məqsədi ilə əlaqədar olan müqavilələrə (məsələn, əmlakın alqı-satqısı, icarəsi) kauzal müqavilələr deyilir (mücərrəd müqavilələrin əksinə olaraq). Kauzal müqavilədə kauzaya nail olunması onun etibarsızlığına gətirir.

§ 5. Müqavilənin bağlanması. Nümayəndəlik

1. Romada hansı müqavilədən söhbət getməsindən asılı olaraq müqavilənin bağlanması prosesi müxtəlif idi. Belə ki, ən mühüm verbal kontrakt (stipulyasiya) müqavilənin etibarlılığının zəruri şərti qismində təşəbbüsün kreditora, "mənə filan qədər ödəməyə söz verirsənmi?" sualı formasında borcluya məxsus olmasını nəzərdə tuturdu; borclunun müvafiq cavabından sonra müqavilə bağlanmış hesab edilirdi. Digər müqavilələrdə müqavilənin bağlanması prosesi borcludan da başlaya bilərdi, məsələn bilərəkdən ki, Titsi əşyalarından bəzilərini bir aylığa hara isə qoymaq istəyir, Lütsi özü gəlib onları saxlamağa hazır olduğunu təklif edir. Hər halda tərəflərdən biri müqavilə bağlamağı təklif edir (*offert* adlanan), digəri isə onun bu təklifini (*aksept* adlanan) qəbul edirdi. Əgər müqavilə konsensual müqavilə deyildisə, onda tərəflərin belə yolla nail olduqları razılıqla yanaşı ya tələb olunan formaya əməl etmək (yazılı kontrakt), ya da heç olmazsa (real kontraktlarda) müqavilənin predmetini təşkil edən əşyanı vermək lazım idi.

2. Roma hüququnda, onun inkişafının hətta son mərhələlərində belə bir qayda var idi ki, müqaviləni ancaq bilavasitə tərəflər şəxsən bağlayır; kim öhdəlik əlaqəsinin müəyyən edilməsində iştirak etmirdisə, öhdəliyin qüvvəsi ona şamil edilmirdi. Hətta inkişaf etmiş Roma

hüququna müasir hüquqda nümayəndə vasitəsilə müqavilə bağlanması adlanan ümumi qayda məlum deyildi. Bu bir şəxs (nümayəndə) digər şəxsin (təmsil olunanın) adından və onun hesabına əqdi bağlayır, belə ki, bütün hüquqi nəticələr (hüquq və vəzifələr) təmsil olunanın üzərinə düşür. Daha qədim dövrlərdə isə nümayəndə vasitəsilə müqavilə bağlanmasına ümumiyyətlə yol verilmirdi. Öhdəlik hüquq münasibətinin şəxsi xarakteri ilə geniş və düzünə anlaşılırdı ki, öhdəlik müqaviləsinin bağlanması şəxsən tərəflər adından həyata keçirilməli idi. Bu cür fikir qədim respublika dövrünün bütün sosial - iqtisadi münasibətlərindən irəli gəlirdi.

Təsərrüfat əslində hələ natural olaraq qalırdı; mübadilə münasibətləri təzəcə yaranmağa başlayırdı, hərçənd öz təsərrüfatı üçün nəyi isə almaq, ayrı-ayrı əşyaları müvəqqəti istifadəyə vermək və ya kirayə etmək lazım gəlirdi, ancaq bunların hamısına çox az-az rast gəlinir, belə ki, romalı *paterfamilias* heç bir xüsusi çətinlik olmadan zəruri müqavilələri şəxsən özü bağlaya bilərdi. Dövlətin ərazisi böyük deyildi. Bu da öz növbəsində ayrı-ayrı təsərrüfatlara lazım olan bəzi müqavilələrin şəxsən bağlanmasını asanlaşdırırdı. Daha sonra belə bir cəhət olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi ki, romalı ev sahibinin hakimiyyəti altında olanların və onun qullarının bağladığı müqavilələr üzrə ev sahibinin özü hüquqlar (sonralar isə həm də vəzifələr) əldə edirdi (bax: yuxarıda, IV bölmə, § 4, b. 4). Bütün bunların nəticəsində o vaxtlar nümayəndəliyə tələbat yox idi.

Hakimiyyət altında olanlar nümayəndələr deyildilər. Hakimiyyət altında olanlar tərəfindən bağlanan müqavilələr üzrə hüquqları, onun iradəsinin belə nəticəyə yönəlib-yönəlməməsindən asılı olmayaraq, ev sahibi əldə edirdi, halbuki nümayəndəliyin zəruri şərti nümayəndənin təmsil olunanın adından və onun hesabına müqavilə bağlamaq iradəsidir. Hakimiyyət altında olanın bağladığı müqavilələr üzrə məsuliyyət birinci növbədə onun öz üzərinə düşür, ev sahibi borclu ilə yanaşı yalnız əlavə borclu sifətində tanınırdı və o da heç də həmişə tam həcmdə qəbul olunmurdu; nümayəndə isə bağladığı müqavilə üzrə nə hüquq, nə də vəzifələr əldə etmir.

Roma dövləti genişləndikcə və o, Aralıq dənizi ticarət dövlətinə çevrildikcə müqavilələr bağlanarkən nümayəndəlik institutuna (dəqiq mənada) tələbat özünü daha güclü göstərməyə başlayırdı. Lakin o vaxtlar bilavasitə hərəkətlə nümayəndəliyə (yəni nümayəndənin təmsil olunanın şəxsində dərhal müqavilə üzrə hüquq və vəzifələrinin yaranması ilə) ümumi qayda şəklində deyil, ancaq yalnız istisna kimi yol verilirdi (məsələn, nümayəndə vasitəsilə borc müqaviləsinin bağlanmasına yol verilirdi).

IV Fəsil

Öhdəlikdə tərəflər

§ 1. Öhdəliklərin şəxsi xarakteri

§ 2. Öhdəlikdə şəxslərin əvəz edilməsi

§3. Bir neçə kreditoru və ya borclusu olan öhdəliklər

§ 1. Öhdəliklərin şəxsi xarakteri

1. Roma hüquqşünaslarının anlamına görə öhdəlik iki və ya bir neçə müəyyən şəxslər arasında olan ciddi şəxsi münasibət kimi təsəvvür olmurdu, ona kreditor və borclu arasında ciddi şəxsi əlaqə kimi baxılırdı (öhdəliyin məzmununun əmlak xarakterinə baxmayaraq).

Öhdəliyə ciddi şəxsi xarakterli münasibət kimi prinsiplial baxış bir sıra konkret normalarda praktiki olaraq ifadə olunmuşdur.

Öhdəliyin müəyyən edilməsi ilə yalnız onu müəyyən edənlər üçün hüquqi nəticələr yaranırdı. Buna görə də, bir qayda olaraq, nümayəndə vasitəsilə öhdəliyə daxil olmaq olmazdı.

Elə həmin səbəbdən kreditorun borcludan müqavilənin bağlanmasında iştirak etməyən üçüncü şəxsin xeyrinə nəyi isə xahiş edib aldığı müqavilə hüquqi qüvvəyə malik olmurdu; belə halda kreditora iddia vermirdilər, çünki onun müqavilədə bilavasitə pul marağı olmurdu,

üçüncü şəxs isə ona görə iddia almırdı ki, müqavilənin bağlanması iştirak etmədi. Xüsusən ona görə də müqavilənin bağlanması iştirak etməyən üçüncü şəxsin üzərinə hər hansı bir vəzifənin qoyulmasına yol verilmirdi. Bağlanmış müqavilədə üçüncü şəxslə yanaşı kreditörün də şəxsən maraqlı olduğu halda müqavilə hüquqi qüvvəyə malik olurdu.

2. Öhdəliyin tərəflər arasında ciddi şəxsi münasibət kimi başa düşülməsi ona gətirdi ki, öhdəlik ilkin olaraq mütləq mənada əvvəl nə fəal tərəfə (tələb etmə hüququnun kreditordan digər şəxsə keçməsi), nə də passiv tərəfə (bir borclunun digəri ilə əvəz edilməsi) verilə bilməz.

Təsərrüfat həyatının inkişafı ilə, həm ölkənin daxilində, həm də ölkənin xaricində ticarət münasibətlərinin canlanması ilə bu müddəalar bir qədər yumşalmağa başladı: məhdud hədlərdə olsa da nümayəndəliyə yol verildi; habelə öhdəliyin müəyyən edilməsində iştirak edən şəxsin digər şəxslə əvəz edilməsi mümkün hesab edildi.

§ 2. Öhdəlikdə şəxslərin əvəz edilməsi

1. **Öhdəliyin vərəsəlik üzrə keçməsi.** Kreditörün tələb hüququnun və ya borclunun vəzifəsinin onların ölümü ilə əlaqədar olaraq vərəsələrə keçməsinə lap keçmişdən yol verilmişdir. Varisin vərəsəliyin tərkibinə daxil olmuş hüquq və vəzifələrdə varisliyinin etiraf edilməsinə ən qədim dövrdə ev sahibinin kreditör və ya borclu sifətində iştirak etdiyi öhdəliklərin əslində bütün ailə üçün ümumi olduğuna dəlalət edən mülkiyyətin ailəvi xarakter daşması kömək edirdi.

Ev sahibinin bilavasitə hakimiyyəti altında olanlar hətta onun zəruri varisləri idilər: ev sahibindən sonra mirasın qəbul edilməsinə onların razılığı tələb olunmurdu, çünki onlar ev sahibinin sağlığında da ailə mülkiyyətinin iştirakçıları idilər, ancaq onlar belə öz hüquqlarını ifadə edə bilmirdilər; ev sahibi sanki onların qabağını kəsirdi.

Roma hüquqşünasları kreditör və ya borclu öldüyü hallarda öhdəlikdə şəxslərin əvəz edilməsini belə mistik tezislə əsaslandırırdılar ki,

vərəsə miras qoyanın şəxsiyyətinin davamçısıdır (**personam defuncti sustinet**, D. 41.1.34).

2. **Sessiya**. Qədim respublika Romasında kreditorun, yaxud borclunun sağlığında öhdəlikdə onların digər şəxslərlə əvəz edilməsi qətiyyən yol verilməz hesab olunurdu.

Nə qədər ki, təsərrüfat natural idi (və ya heç olmazsa, əsasən natural xarakterə malik idi) və öhdəliklər təsərrüfat həyatında xüsusi əhəmiyyətə malik deyildi, belə vəziyyət xüsusi narahatlıq yaratmırdı. Daxili və xarici ticarətin inkişafı ilə öhdəliyin belə ləngliyi dözülməz olmağa başladı. Müqavilələr gündəlik hadisələrə çevrildi; Roma vətəndaşlarının əmlakının tərkibində öhdəliklər mühüm yer tutdular. İnkişaf etməkdə olan ticarətin maraqları öhdəliklərin səfərbərliyini tələb edirdi.

Təsərrüfat həyatının bu ehtiyacını təmin etmək üçün tələb hüququnun verilməsi məqsədilə **novasiya** adlananı və ya öhdəliyin yeniləşdirilməsini çox erkən tətbiq etməyə başladılar. Novasiya ondan ibarət idi ki, kreditorun, borclunun və kreditorun öz tələb hüququnu vermək istədiyi şəxsin ümumi razılığı ilə axırıncı şəxs borclu ilə məhz ilkin öhdəliyi yeni öhdəliklə əvəz etmək məqsədilə ilkin öhdəlikdə olan məzmununda müqavilə bağlayırdı.

Tələb hüququnun verilməsinin bu surra qatı hər halda təsərrüfat həyatının ehtiyaclarını ödəyə bilmədi. Novasiya ona görə əlverişli deyildi ki, o, bir kreditorun digəri ilə əvəz edilməsi üçün borclunun razılığını və hətta novasiya zamanı borclunun iştirakını tələb edirdi; halbuki kreditorun öz tələb hüququnu digər şəxsə verməsində maraqlı olmayan borclu bir kreditorun digəri ilə əvəz edilməsi məqsədilə yeni müqavilə bağlanmasına hazır olduğunu heç də həmişə biruzə vermirdi. Bundan başqa, bir halda ki, novasiya tələb hüququnun verilməsini deyil, bir öhdəliyin xitam edilməsini və onun əvəzinə yenisinin müəyyən edilməsini bildirirdi, demək, novasiya ilkin öhdəliklə birlikdə onun artıq hər cür ola bilən artıq müəyyən edilmiş təminatını da (girov hüququ) xitam edirdi; əgər yeni kreditor öhdəliyin təmin edilməsini israr edərdisə, onda zəminlə yenidən razılığa gəlmək və ya təzədən girov hüququnun müəyyən edilməsinə nail olmaq lazım gəlirdi, buna

isə maraqlı şəxslərin (zaminin, girov qoyanın) razılığını almaq heç də həmişə mümkün olmurdu.

Həyat tələbetmə hüququnun birbaşa verilməsinə (sessiya) yol verilməsini tələb edirdi. Bu məqsəd üçün prosesual nümayəndəlik institutundan istifadə edirdilər. Roma formulyar prosesindən məhkəmə işinin şəxsən iddiaçı və ya cavabdeh tərəfindən deyil, müəyyən rəsmiyyətçiliyin gözlənilməsilə təyin olunduqda **cognitor** və ya qeyri-formal təyin olunduğu hallarda **procurator** adlanan nümayəndə vasitəsilə aparılmasına yol verilirdi. Nümayəndə vasitəsilə irəli sürülən iddianın formulası "subyektlərin yerinin dəyişdirilməsi ilə" tərtib olunurdu: intensiyada iddiaçının pretenziyası şərh olunarkən təmsil olunanın adı, kondemnasiyada isə iddia təmin olunarkən və ya rədd edilərkən nümayəndənin adı yazılırdı. Beləliklə, əgər nümayəndə iddiaçının adından çıxış edərdisə və iddia təmin olunardısı, onda iddia üzrə çıxarılan qərar və alınan cərimə də nümayəndənin adına olurdu; nümayəndə yalnız etibar edən qarşısında hesabat qaydasında iddia üzrə aldığı onə verməli idi, iddianın məbləği üzrə cərimə olunan borclunun nümayəndəsi isə etiraf edəndən verdiyi məbləğin ödənilməsinə tələb edə bilərdi.

Tələb etmək hüququnu digər şəxsə vermək üçün öz hüququnu verən kreditor (sedent) öz hüququnu vermək istədiyini şəxsi özünün nümayəndəsi (sessionarı) təyin etməyə başladı, bu şərtlə ki, nümayəndə məhkəmənin qərarı ilə aldığı onə özündə saxlaya bilərdi (buna görə də belə nümayəndə **procurator in rem cuam** adlanırdı).

Belə dolayı formanın köməyi ilə sanki zəruri nəticə əldə olunurdu: ilkin kreditorun tələb hüququ yeni kreditorun əmlakına daxil olurdu. Ancaq tələb hüququnun verilməsinin bu üsulunda mühüm narahatçılıqlar var idi. Sedent və sessionar arasında münasibətin əsasında tapşırıq müqaviləsi dururdu (**mandatum agendi**). Halbuki tapşırıq müqaviləsi bir şəxsin digərinə göstərdiyi xüsusi etibara əsaslandığına görə istənilən vaxt etibar edən birtərəfli iradəsi ilə ləğv oluna bilərdi. Bundan başqa, tapşırıq münasibəti xüsusi şəxsi xarakter daşdığına görə etibar edən ölümü də müqaviləni xitam edirdi.

Beləliklə, belə alınır ki, sessionar güzəşt edilmiş tələb üzrə ödəmə alanadək, onun vəziyyəti möhkəm olmurdu; sedent öldükdə və həmin sessionar tapşırığı ləğv etdikdə sessiya da əhəmiyyətini itirirdi. Sessionarın qorunduğu digər təhlükə aşağıdakından ibarət idi. Kreditor öz hüququnu güzəştə getmək məqsədilə sessionarı yalnız məhkəmədə nümayəndə təyin etdiyinə görə borclunun ilkin kreditora verdiyi ödəmə tam etibarlı idi və öhdəliyi və bununla da sessionarın borcludan ödəmə almaq hüququnu xitam edirdi.

Elə əlavələr etmək lazım idi ki, həyata keçirilən sessiyanın reallığını təmin etsin. Zəruri əlavələr aşağıdakına gətirib çıxardı.

Klassik Roma hüququnda müəyyən edilmiş qaydaya görə baş verən sessiya barəsində borclunu xəbərdar edirdilər (xəbərdarlığı, "*denuntiatio*"nu adətən maraqlı tərəf kimi sessionar edirdi). Xəbərdarlıq etmənin bu əhəmiyyəti var idi ki, onu alan borclu ilkin kreditora (sedentə) ödəməli deyildi; əgər borclu hər halda sedentə ödəyərdisə, onda ödəməyə baxmayaraq onun öhdəliyi yerinə yetirilmirdi və yeni kreditorun ondan ödəməni tələb etmək hüququ var idi (borcluya isə yalnız ilkin kreditordan aldığı məbləği qaytarmasını tələb etmək hüququ verilirdi).

Sedent tərəfindən tapşırığın ləğv edildiyi, yaxud onun öldüyü hallarda sessionarın maraqlarına ziyan dəyməməsi üçün sessionar müstəqil iddia almağa başladı (analogiya üzrə sedentə də iddianın formulasına sessionarın sanki sedentin vərəsəsi olması uydurması daxil edilirdi).

Beləliklə, göstərilən əlavələrdən sonra da tələb etmə hüququnun verilməsinə yol verilməsinin prinsipcə qəbul olunmamasına baxmayaraq, ancaq yenə də sessionariyaya verilən hüququn həyata keçirilməsi məhkəmə qaydasında təmin olunurdu. Roma hüquqşünasları bu halda *obli gationem*, yəni öhdəliyi deyil, *cedere actionem*, yəni iddianı güzəştə getmək deyirdilər (bununla belə, imperator konstitusiyalarından birində, S.8.26.(27).1, maddi hüququn keçirilməsi barədə danışılır "*si in alium ius obligationis transtulisti*", yəni əgər sən öhdəlik hüququnu başqasına keçirmisənsə...).

Sessiya ən müxtəlif əsaslar üzrə aparıla bilər və onun etibarlılığı sessiyanın aparıldığı əsasin həyata keçirilməsindən asılı deyildir (bu

mənada sessiya mücərrəddir, bax. yuxarıda, III fəsil, § 4, bənd 2). Sessiyanın öz əsasında asılı olmaması borclunun vəziyyətini yüngülləşdirir. Sessionara ödəmə zamanı borclu üçün sessiya aktının etibarlılığına əmin olmaq kifayət idi, sessiyanın aparıldığı əsasın yoxlanmasına ehtiyac yox idi.

Tələb etmə hüququnun güzəştə gedilməsi təmənnasız həyata keçirildikdə sedent sessionar qarşısında güzəştə gedilən hüququn hüquqi varlığına görə məsuliyyət daşıyırdı (**nomen bonum esse**), ancaq tələb etmə hüququnun faktiki həyata keçməsinə görə cavab vermirdi. Sessiya hədiyyə məqsədilə edildikdə sedent tələb hüququnun həтта hüquqi əsaslılığına görə belə cavab vermirdi.

Məlum kreditorun şəxsiyyəti ilə qırılmaz bağlı olan hüquqların, məsələn: alimentlər haqqında, şəxsi təhqir etmək haqqında və i.a. hüquqların sessiyasına yol verilmirdi; artıq iddia verilmiş hüququn ötürülməsi qadağan edilmişdi; daha nüfuzlu şəxslərin (**potentiores**) xeyrinə sessiyaya yol verilmirdi, bu məhdudiyyət imperator dövründə (borclunun xeyrinə) öhdəlik üzrə cərimə zamanı nüfuzlu kreditorun hakimə təzyiq göstərməməsi üçün müəyyən edilmişdi. Həmçinin bu barədə xüsusi sazişlə tələb hüququnun başqasına verilməməsini müəyyən etmək olardı.

3. Borcun köçürülməsi. Öhdəlikdə bir borclunun digəri ilə əvəz edilməsi də mümkündür. Ancaq əgər ümumi qayda üzrə kreditorun şəxsiyyəti borclu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmirsə, belə ki, tələb hüququnun sessiyası barədə borcluya yalnız xəbər verirlər, sessiyaya onun razılığı isə soruşulmur, borclu əvəz edildikdə isə iş tamamilə başqa cür olur. Kreditor üçün borclunun şəxsiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, kreditor öhdəliyə daxil olarkən həmin borcluya etibar edir, onun öhdəliyi yerinə yetirmə və ödəmə qabiliyyətli olduğunu güman edir, borclunun əvəzinə gələn yeni şəxs isə kreditorda inam yaratmaya bilər. Buna görə də bir borclunun digəri ilə əvəz edilməsi və ya borcun köçürülməsi ancaq kreditorun razılığı ilə mümkündür. Borcun köçürülməsi novasiya formasında, yəni kreditorla yeni borclu arasında, həmin kreditorla ilkin borclu arasında olan öhdəliyin xitam edilməsi məqsədini güdən yeni müqavilənin bağlanması yolu ilə həyata keçirilirdi.

§ 3. Bir neçə kreditor və ya bir neçə borclu ilə olan öhdəliklər

1. Hər bir öhdəlikdə iki tərəf vardır: kreditor (fəal tərəf) və borclu (passiv tərəf). Bu tərəflərdən hər biri bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən təmsil oluna bilər.

Əgər öhdəlikdə bir neçə kreditor və ya bir neçə borclu varsa, onda onların öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətləri və digər tərəfə olan münasibətləri həmişə eyni olmur.

Bir neçə kreditor və ya bir neçə borclu öhdəlikdə qeyri-bərabər mövqə tuta bilərlər, onlardan biri əsas, digəri isə əlavə ola bilər; məsələn, zəmin (yəni digər şəxsin öhdəliyini yerinə yetirməsinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürən şəxs əlavə borclu sayılır).

Bir neçə kreditor və ya bir neçə borclu öhdəlikdə pay hüququna və ya paylı vəzifəyə malik ola bilər. Öhdəliyin məzmununun onun təsərrüfat mahiyyətini pozmadan bölünməsinə yol verdiyi bütün hallarda (bölünən öhdəliklər adlanan öhdəliklər, məsələn, pul məbləği ödəmək öhdəliyi), həm də bir neçə kreditorun hər birinin hüququ tam həcmdə və ya bir neçə borcludan hər birinin tam məsuliyyəti nə qanunla, nə də tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilməmişdirsə, pay hüququ və ya paylı vəzifə mövcud olur. Məsələn, iki qardaş birlikdə digərinə görə məsuliyyət daşımaları barədə razılığa gəlmədən TİTSİDƏN 200 sesterstsi borc götürdülər: qardaşların hər biri alınmış borc məbləğinin yarısına görə borclu hesab olunurdu.

Bəzi hüquq pozuntuları bir neçə şəxs tərəfindən törədildikdə (məsələn, oğurluq) təqsirli şəxslərdən hər biri cəriməni tam həcmdə ödəməli idi, həm də bir neçə borcludan birinin cəriməni ödəməsi digərlərini azad etmədi; beləliklə, neçə borclu var idisə, kreditor o qədər məbləğdə cərimə alırdı.

Nəhayət, bir neçə kreditoru və ya bir neçə borclusu olan öhdəlik elə ola bilər ki, kreditorlardan hər birinin bütün öhdəliyin yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququ olsun, ancaq borclu isə kreditorlardan

birinə borcu ödəməklə ümumiyyətlə bütün kreditora münasibətdə ödəmə vəzifəsindən azad olsun və kreditor (bir neçə borclu olduqda) borcluların hər hansı birindən bütün borcu ödəməyi tələb etmək hüququ olsun, ancaq borclulardan biri borcu ödədikdə öhdəlik bütün borclulara münasibətdə xitam olunsun. Belə öhdəliklər solidar adlanırdı; birgə bir neçə kreditordan hər birinin borcludan **in solidum** tələb etmək hüququ olduqda aktiv, bir neçə borcludan hər biri kreditor qarşısında **in solidum** (tam həcmdə) borclu olduqda passiv adlanırdılar.

2. Roma hüquq ədəbiyyatında son zamanlara qədər Roma hüququnda birgə, solidar öhdəliyin onun iştirakçılarının iradəsindən asılı olmayaraq (məsələn, azyaşlının bir neçə qəyyumunun məsuliyyəti) və ya öhdəliyin iştirakçılarının iradəsi ilə (məsələn, müqavilə vəsiyyətnamə üzrə) yaranmasından asılı olaraq iki növdə olması hamı tərəfindən qəbul edilmişdi. Bu iki qrup öhdəliklərdən birincisini sözlün həqiqi mənasında solidar, ikinci qrup öhdəlikləri isə korreal adlandırdılar. Hər iki öhdəliklər arasındakı fərqi ələlxüsus onda görürdülər ki, sözlün həqiqi mənasında solidar öhdəliklərdə kreditorun borclulardan birindən aldığı ödəmə bütün digər borcluları məsuliyyətdən azad edirdi, korreal öhdəliklərdə isə belə bir nəticə kreditorun borcluların birinə qarşı **in iure** icraatının sonuna qədər litiskontestasiya adlanan (bax: yuxarıda, II bölmə, § 3, bənd 2) iddianı irəli sürən kimi, bu iddia üzrə sonradan ödəmə alınmamasına baxmayaraq, əldə edilirdi.

Mənbələrin ən yeni tədqiqatları göstərdi ki, Roma hüququnda solidar və korreal öhdəliklər arasında prinsiplial fərqlər olmamışdır. Mənbələrin işi təkcə "**in iure**"nin formal olaraq tətbiq edilməsinin özlüyündə artıq bütün borcluları məsuliyyətdən azad etməsini etiraf edən fraqmentləri klassik dövrə aiddir, həmin dövrdə iddianın ödənilməsi (**litis consumptio**) **in iure** iddiası üzrə icraatın başa çatması anı ilə bağlı idi. Yustinian hüququnda litiskontestasiyanın ödəyici təsiri haqqında qayda artıq qüvvəsini itirdi və o vaxt kreditorun bir neçə borcludan biri tərəfindən təmin olunmasının bütün borcluları kreditor qarşısında məsuliyyətdən azad etməsi qəbul olundu.

V Fəsil

Öhdəliyin icrası və icra etməməyə görə məsuliyyət

§ 1. Öhdəliyin icrası

§ 2. İcranın gecikdirilməsi

§ 3. Öhdəliyin icra edilməməsinə görə borclunun məsuliyyəti

§ 4. Zərərin ödənilməsi

§ 5. İcradan asılı olmayaraq öhdəliyin xitam edilməsi

§ 1. Öhdəliyin icrası

1. Öhdəlik öz təbiətinə görə xitam olunmalı olan müvəqqəti, bəzən isə qısa müddətli münasibətdir. Öhdəliyin normal xitam olunması üsulu icradır (pul öhdəliklərinə uyğun olaraq "ödəmə" terminini də işlədirlər). Formalizmin hökmranlığı dövründə öhdəliyin yalnız icrası onun xitam olunması üçün kifayət deyildi: öhdəliyin onu müəyyən edən aktın (*conturarius actus*) əksinə olan aktla ödənilməsi prinsipi tətbiq olunurdu; məsələn, *per aes et libram* (mis və tərəzinin köməyi ilə) mərasimi yolu ilə müəyyən edilən öhdəlik həmin qayda ilə də ödənilirdi, ancaq əks qaydada, əks formulaların ifadə edilməsi ilə. Klassik dövrdə "əks akt" tələbi artıq qüvvəsini itirdi.

2. İcranın borclunun öhdəlikdən azad olunmasına gətirməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməsi zəruri idi.

Birincisi, icra (ödəmə) öz əmlakına sərəncam verə bilən şəxs tərəfindən olmalı idi (Roma təbiri ilə öz əmlak vəziyyətini pisləşdirə bilən Y.1.21.pr.). Yalnız məzmunu ciddi şəxsi xarakterə malik olan öhdəliklər üzrə borclunun şəxsən icra etməsi tələb olunurdu (məsələn, rəssamın şəkil çəkmək öhdəliyi). Borclunun şəxsi cəhətlərinin mühüm əhəmiyyəti olmadıqda, öhdəliyi təkcə borclu deyil, istənilən üçüncü şəxs də icra edə bilərdi (üçüncü şəxs səhv salaraq özgəsinin borcunu ödədikdə ona ödənilmişin geri tələb olunması üçün iddia hüququ verilir; bax. aşağıda, VII bölmə, VII fəsil, § 3).

İkincisi, icra onu qəbul edə bilən şəxsə edilməli idi. Kreditor (o öz əmlakına sərəncam verə bilən şəxs hesab olunduqda), onun qanuni nümayəndəsi, vəkil edilmiş şəxs, icramı qəbul etmək hüququ olan kimi müqavilədə xüsusi göstərilmiş şəxs belə şəxsdir.

Üçüncüsü, icra öhdəliyin məzmununa dəqiq uyğun olmalıdır. Hər halda borclunun kreditorun razılığı olmadan öhdəliyi hissələr üzrə icra etmək hüququ yoxdur. Tərəflərin razılığı ilə öhdəliyi ödəmək üçün öhdəliyin predmetinin əvəzinə nə isə başqa bir şey təqdim etmək olardı; bu *datio in solutum* adlanırdı (ödəmənin əvəzinə təqdim etmə və ya icranın əvəz edilməsi). Sonrakı imperator dövründə iqtisadi, o cümlədən aqrar böhranla əlaqədar Yustinian borcluya kreditorun razılığı olmadan da müvafiq dəyəri olan torpaq sahələrini ona vermək yolu ilə pul borclarını ödəməsinə icazə verdi.

Dördüncüsü, təxminən b.e.ə. II əsrdən başlayaraq Aralıq dənizi ticarətinin inkişafı ilə imperiyanın müxtəlif yerlərində yaşayan şəxslər arasında və müqavilə bağlanan yerdə olmayan əmtələr barəsində də (məsələn, Romada Afrika taxılı satılır) müqavilələr təcübəyə daxil oldu. Həm də satılan əmtələrin qiymətləri müxtəlif yerlərdə müxtəlif idi, icra yeri mühüm əhəmiyyət qazandı. Bir qayda olaraq, icra yeri həmin öhdəlikdən harada iddia vermək mümkün idisə, o yerlə müəyyən edilirdi, borclunun yaşayış yeri və ya (tərəflərdən birinin arzusu ilə) Roma belə yer hesab olunurdu.

Beşincisi, öhdəlik müqavilədə nəzərdə tutulan və ya müqavilənin xarakterindən və onun bağlanması hallarından (məsələn, başqa yerdə olan əmtəə satılarkən təbii ki, borclunun sərəncamında əmtəənin gətirilməsi üçün normal zəruri vaxtı var idi və i.a.) irəli gələn müddətə də icra olunmalı idi. İcra müddəti nə müqavilənin məzmunu, nə də onun xarakteri ilə müəyyən edilmədikdə, borclu kreditorun birinci tələbi ilə öhdəliyi icra etməli idi.

Öhdəliyin vaxtından əvvəl icrasına yalnız o halda yol verilirdi ki, bu kreditorun mənafeyini pozmasın; məsələn, pulsuz istifadəyə götürülmüş əşyanı vaxtından əvvəl qaytarmaq olardı, ancaq pulsuz saxlanmağa qəbul edilmiş əşyanın vaxtından əvvəl qaytarılmasına kreditorun razılığı ilə yol verilirdi.

§ 2. İcranın gecikdirilməsi

1. **Borclunun gecikdirməsi.** Axır vaxtlara qədər ümumi qəbul olunmuşdu ki, borclunun öhdəliyinin icra müddətini gecikdirməsi öz-özünüdə Roma hüququnda əgər kreditor öz tərəfindən borclunu icramı gecikdirən şəxs vəziyyətinə salmaq üçün bəzi addımlar atmamışsa, borclunun hər hansı xüsusi, artırılmış məsuliyyətinə gətirmirdi. Roma hüquq elmi sahəsində ən yeni tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmiş hesab etmək olar ki, klassik hüquqa gecikdirmənin belə şərti məlum olmamışdır: klassik dövrdə borclu öhdəliyi lazımi vaxtda icra etməyən kimi "gecikdirmədə" hesab olunurdu. Yalnız Yustinian qanunvericiliyinə görə borclunun gecikdirməsinin zəruri elementlərindən biri **interpellatio**, yəni kreditor tərəfindən xatırlatma idi. Ancaq onda da bəzi hallarda kreditorun xatırlatmasından asılı olmayaraq borclu gecikdirmiş hesab olunurdu; məsələn, öhdəlikdə dəqiq icra müddəti olduqda o öz-özünüdə sanki borcluya ödəmənin zəruriliyi haqqında xatırladırdı (**dies interpellat pro hamine**, müddət adamın əvəzinə xatırladır), oğru həmişə gecikdirmiş hesab olunurdu, belə ki, **interpellatio** tələb olunmurdu və i.a.

Gecikdirmənin göstərilən ünsürlərindən başqa (icra müddətinin çatması, kreditor tərəfindən xatırlatma, öhdəliyinin icra edilməməsi) bir də tələb olunurdu ki, öhdəlik lazımi vaxtda üzrlü səbəblərsiz icra olunmasın.

2. Öhdəliyinin icrasının gecikdirilməsi borclu üçün mənfi nəticələr yaradırdı. Onlar ümumiyyətlə buna gətirirdilər ki, kreditor öhdəliyinin icra edilməməsi nəticəsində ona dəyər bələcək bütün zərər üçün tam əvəz tələb etməyə haqlı idi. Hər şeydən əvvəl, Roma hüquqşünasları belə ümumi müddəə müəyyən edirdilər ki, borclunun gecikdirməsi nəticəsində öhdəlik "**perpetuatur**" olur, yəni daimi olur, əbədiləşir. Borclu hər hansı müddətə qədər kreditora verməli olduğu qulun verilməsini gecikdirdikdə qul gecikdirmədən sonra faktiki ölə bilərdi həm də borclunun heç bir günahı olmadan; bununla belə bu hal borclunu azad etmirdi; hüquqşünaslar borclunun davam edən məsuliyyətini ibarəli şəkildə bu sözlərlə ifadə edirdilər ki, qul "ölü" kimi də

verilməlidir (o sağ olsaydı olduğu kimi, D.45.1.82.1), yəni onun dəyəri ödənilmişdir. Bu o deməkdir ki, əgər gecikdirməyə qədər borclu təsadüfən dəymiş zərəre görə deyil, yalnız təqsirinə görə məsuliyyət daşıyırdısa, gecikdirməyə yol verdikdən sonra isə o təsadüfi zərəre görə də cavabdeh olurdu. İmperator dövründə gecikdirmiş borclunun məsuliyyətini bu cəhətdən yumşaldılar ki, ona öhdəlik öz vaxtında icra olunsa idi, kreditorun da çəkdiyi zərərdən qaça bilməməsini sübut etmək imkanı verərdilər, belə ki, öhdəliyin predmeti kreditorda eyni qaydada məhv olardı. Bunu şübhəsiz ki, sübut etmək əməli cəhətdən son dərəcə çətin idi.

Borclu üçün gecikdirmənin digər mənfəi nəticəsi ondan ibarət idi ki, kreditorun xeyrinə ödəmə məbləği hesablanarkən öhdəliyin predmetinin dəyərinin mümkün azalması (qərar çıxarma anına qədər) borclunun məsuliyyətini azaltmırdı, halbuki əksinə, bu vaxta qədər öhdəliyin predmetinin bahalaşması cərimə məbləğini artırırdı.

Əşyanın ən yüksək qiymətini (gecikdirmənin başlanması və qərar vermə arasındakı bütün vaxt ərzində) yalnız oğru ödəyirdi; istənilən digər borclu, o cümlədən müqavilə öhdəliyinin icrasını gecikdirən şəxs yalnız o halda belə miqdarda cərimələnirdi ki, kreditor, əgər öhdəlik vaxtında yerinə yetirilsəydi əşyanı məhz həmin anda ən yüksək qiymətə sata bilməsini sübut etsin.

Nəhayət, gecikdirməyə görə borcludan faiz alınır.

3. Əgər borclu gecikdirmə nəticəsində yaranmış bütün əziyyətə salmalarla birlikdə borcun bütün məbləğini kreditora təklif edirdisə (sözdə deyil, real) borclunun gecikdirməsi xitam olunurdu; tərəflərin öhdəlik münasibətlərinin davam etdirilməsi haqqında razılığa gəldikləri halda da belə olurdu (məsələn, yeni icra müddətləri haqqında).

Ancaq gecikdirmənin xitam olunması gecikdirmənin artıq yaranmış nəticələrini aradan qaldırmırdı.

4. **Kreditorun gecikdirməsi** o zaman baş verirdi ki, o üzrlü səbəblər olmadan borclunun ona təklif etdiyi öhdəliyin lazımı şəkildə icrasını qəbul etmirdi.

Belə institutun qəbul edilməsinin əsası ondan ibarət idi ki, icranın qəbul edilməsinin kreditorun öhdəliyi deyil, yalnız hüququ olmasına

baxmayaraq, hər halda borclu kreditorun kifayət əsaslar olmadan icranı qəbul etməməsindən zərər çəkməməlidir. Borclu üçün kreditorun icranı qəbul etməməsindən irəli gələn mənfi nəticələr borc predmetini saxlamaq, onun tamlığına görə məsuliyyət daşımaq və i.a. zərurətində ifadə oluna bilərdi.

Buna görə də kreditorun gecikdirməsi hər şeydən əvvəl, borclunun məsuliyyətinin zəifləməsinə gətirirdi: əgər öhdəliyin xarakteri üzrə o, hətta ən yüngül ehtiyatsızlığa görə məsuliyyət daşıyırdısa, (bax: aşağıda, § 3, b. 2); borc faizli olduqda faiz hesablanması xitam olunurdu. Sonra borcluya borcun predmetini məhkəməyə və ya məbədə qoyaraq onun barəsində bütün qayğılardan ümumiyyətlə azad olmaq imkanı verilir. Qədim respublika hüququnda bu hallarda borcun predmetini sadəcə atmağa icazə verilir; təsərrüfat həyatının inkişafı ilə əmlak sərvətlərinin belə məqsədsiz məhv edilməsi yol verilməz hesab edildi.

§ 3. Öhdəliyin icra edilməməsinə görə borclunun məsuliyyəti

1. Borclunun öz öhdəliyini icra etmədiyi və ya lazımı şəkildə icra etmədiyi halda o, kreditor qarşısında məsuliyyət daşıyırdı.

İntizamsız borcluların məsuliyyəti formaları müxtəlif tarixi dövrlərdə eyni deyildi. Daha uzaq dövrlərdə məsuliyyət **şəxsi** xarakterdə idi; borclu üzərinə düşən vəzifələri icra etmədiyi hallarda ona bilavasitə onun şəxsiyyətinə yönəldilmiş (həm də kreditorun özü tərəfindən) təsir tədbirləri tətbiq olunurdu (həbs etmək, qul kimi satmaq, hətta həyatdan məhrum etmək).

XII cədvəl qanunlarında da belə şəxsi məsuliyyət barədə göstəriş vardır. Vaxt keçdikcə məsuliyyətin formaları yumşaldı: borclular öhdəliyi icra etməməyə görə öz şəxsiyyəti ilə deyil, **əmlakı** ilə cavab verməyə başladı (əmlak məsuliyyəti bütün hallarda olmasa da hələ b.e.ə. IV əsrdə Peteli qanunu ilə müəyyən edilmişdi). İnkişaf etmiş Roma hüququnda öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımı icra edilməməsinin nəticəsi borclunun kreditora çəkdiyi ziyanı ödəmək vəzifəsi idi.

2. Roma hüququnda borclunun məsuliyyəti təqsir prinsipinə əsaslanırdı: borclu yalnız kreditora zərər vurulmasında təqsirkar olduğu halda məsuliyyət daşıyırdı. Borclunun təqsiri müxtəlif dərəcədə ola bilər. **Qəsdən** ziyan vurulması - **dolus** təqsirin daha ağır və yol-verilməz forması hesab edilir, məsələn, istifadə etdiyi, girov qoyduğu, saxlanca qəbul etdiyi və i.a. əşyanı digər şəxsə verməli olan şəxs həmin əşyanın mülkiyyətçisinə ziyan vurmaq məqsədilə onu xarab edir və ya məhv edir. Təqsirin digər forması - **culpa** - **ehtiyatsızlıq**, diqqətsizlik, diqqətsizliyin dərəcəsinə görə fərqlənən kobud ehtiyatsızlıq (**culpa lata**) və yüngül diqqətsizlikdir (**culpa levis**). Bu anlayışlar Roma hüquqşünasları tərəfindən aşağıdakı kimi müəyyən olunurdu. Hesab olunurdu ki, kobud diqqətsizliyə o adam yol verir ki, hər bir orta adamın nəzərdə tutduğu və başa düşdüyünü nəzərdə tutmur, başa düşmür, (**nom intellegere quod omnes intellegunt**, D,50.16.213.2). Belə davranış yüngül diqqətsizlik hesab olunurdu ki, yaxşı, qayğıkeş sahib buna yol verməzdi (**bonus paterfamilias, diligentissimus**, D.19.2.25.7). Borclunun üzərinə qayğıkeşliyə əməl etmək vəzifəsi qoyulmuşdu (**diligentia**); müxtəlif müqavilələrdə tələb olunan qayğıkeşliyə əməl edilməməsi **culpa**, ehtiyatsızlıq formasında təqsirdir. Qayğıkeşliyin xüsusi forması öhdəliyin predmetini təşkil edən əşyanın mühafizəsi idi; bu mənada deyirlər ki, borclu "**custodia**"ya, əşyanı mühafizə etməyə borcludur.

Müqavilənin xarakterindən asılı olmayaraq "**dolus**"a görə həmişə məsuliyyət daşıyırdılar; həm də şəxsin qəsdən vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququndan əvvəlcədən imtina etdiyi sazişlər etibarlı hesab edilmirdi (artıq qəsdən vurulmuş zərər zərərçəkmiş tərəfindən bağışlanıla bilər). Borclu hər bir müqavilə üzrə kobud ehtiyatsızlığa görə də eyni cür məsuliyyət daşıyırdı (hətta məsəl yaranmışdı ki, "**culpa lata lato dolo aequiparatur**", yəni kobud ehtiyatsızlıq qəsdə bərabər tutulur).

Yalnız kreditörün xeyrinə bağlanmış hesab edilə bilməyən müqavilələrdə borclu üzərinə daha ciddi məsuliyyət, yəni hətta yüngül ehtiyatsızlığa görə məsuliyyət qoyulurdu. Məsələn, əşyanı pulsuz saxlanca qəbul edən şəxs özü bu müqavilədə maraqlı deyildi; buna görə də

o qəbul etdiyi əşyanın xarab edilməsinə və ya məhv olmasına görə yalnız onu kobud ehtiyatsızlığa yol vermiş hesab etmək olduqda, məsuliyyət daşıyırdı; əşyanı saxlayan şəxs yüngül ehtiyatsızlığına görə məsuliyyət daşımır. Əksinə, əşyanın pulsuz istifadəyə verildiyi şəxs hətta yüngül diqqətsizliyə görə də məsuliyyət daşıyırdı, belə ki, o müqavilədə bilavasitə maraqlıdır. **Imperitia**, təcrübəsizlik, nəyisə etmək bacarıqsızlığı da ehtiyatsızlığa bərabər tutulurdu; məs., şəxs məlum işi yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür və təcrübəsizlikdən onu lazımı şəkildə yerinə yetirmir; o işi öz işinin ustası kimi yerinə yetirməyi öhdəsinə götürdüynə görə hüquqşünas onun üzərinə məsuliyyət qoyurdu (**ut artifex**, D.19.2.9.5).

Roma hüquqşünaslarının kobud və yüngül diqqətsizlik anlayışlarına verdikləri göstərilən izahlarından görünür ki, onlar şəxsin diqqətsizliyini mücərrəd ölçüləri rəhbər tutaraq müəyyən edirdilər (yaxşı sahib hər hansı konkret adam deyil, ümumiyyətlə orta adamdır).

Ancaq elə münasibət növləri olurdu ki, onlarda müqavilə məsuliyyəti mücərrəd ölçü üzrə deyil (orta adamın davranışı, yaxşı sahibin davranışı), konkret ölçü üzrə əsaslandırılırdı. Məsələn, ortaqlıq müqaviləsində ortaqlardan hər biri o biri qarşısında **culpa in concreto** adlanan təqsirə (konkret təqsirə) görə məsuliyyət daşıyırdı, yəni ortaqlığın iştirakçılarının hər birindən onun (təsəvvür edilən yaxşı sahibin yox) ümumi əmlaka, ümumi işə öz xüsusi işlərinə, xüsusi əmlakına (**diligentia quam suis rebus adhibere solet**, D.17.2.7.2) göstərdiyi qayğıkeşliyi, diqqətliliyi və i.a. göstərməsi tələb olunurdu.

Bir qayda olaraq, hər kəs öz təqsirinə görə məsuliyyət daşıyırdı; borclu digər şəxslərin hərəkətlərinə görə yalnız onu ya hərəkətləri ilə kreditora zərər vurulmuş zəruri köməkçini kifayət qədər ehtiyatla seçməməkdə, ya da belə köməkçinin hərəkətləri üzərində kifayət qədər diqqətli nəzarət etməməkdə təqsirləndirmək mümkün olan hallarda məsuliyyət daşıyırdı (digər şəxslərin hərəkətlərinə görə əsil məsuliyyət haqqında, bax: aşağıda, VII bölmə, IV fəsil, § 5, b. 2).

3. Əgər şəxs tam diqqətlilik, qayğıkeşlik və i.a. göstərmiş, buna baxmayaraq zərər yenə də dəymişsə, təsadüfi zərər haqqında danışırlar, **təsadüfə (casus)** görə heç kim məsuliyyət daşımır. Praktiki olaraq bu

onu bildirirdi ki, məhv edilmiş, xarab edilmiş və i.a. əmlakın mülkiyyətçisi təsadüfi dəymiş zərərə dözməli idi (**casum sentit dominus**).

Yalnız məsuliyyəti gücləndirməyin zəruri hesab edildiyi münasibətlərin bəzi xüsusi kateqoriyalarında təsadüfə görə də məsuliyyətə yol verilirdi. Ancaq onda da borclu təsadüf müstəsna, təbii qüvvə ilə - **cui resisti non potest** (hansılara ki, müqavimət göstərmək mümkün deyil), yaxud **vis maior** (qarşısı alınmaz qüvvə) adlanan ilə olurdusa, yenə də məsuliyyətdən azad ola bilirdi.

Məsələn, traktir, karvansara, gəmi saxlayanlar üzərinə müştərilərdən və səyahətçilərdən qəbul etdiyi əşyalara görə pretor edikti ilə belə geniş məsuliyyət qoyulmuşdu.

§ 4. Zərərin ödənilməsi

1. Əmlakda, yaxud şəxsi qeyri-əmlak xarakterli maraqlarda ziyan və ya zərər çəkmək olar. Roma hüququ üzrə qeyri-əmlak xarakterli ziyanın ödənilib-ödənilməməsi haqqında məsələ mübahisəli olaraq qalır. Hər halda Roma hüququnda əmlak ziyanın ödənilməsinin daha mühüm əhəmiyyəti var idi.

Ziyanı ödəmək öhdəliyinin əsası hüquq pozuntusu və ya delikt ola bilərdi (məsələn, özgə əşyalarının məhv edilməsi və onlara ziyan vurulması); belə öhdəlik istənilən müqavilənin icra edilməməsinin və ya lazımı icra edilməməsinin nəticəsi kimi yarana bilərdi; həmçinin xüsusi müqavilə üzrə öz üzərinə məlum hallarda vurulmuş ziyanın ödənilməsi vəzifəsi götürmək olardı.

2. Roma hüquqşünasları ziyan anlayışını iki elementdən ibarət formalaşdırırdılar: a) **damnum emergens**, müsbət itkilər, yəni artıq həmin şəxsin əmlakının tərkibinə daxil olan şeydən məhrum olması və b) **lucrum cessans**, əldən verilmiş mənfəət, yəni normal şəraitdə (yəni ödəmə üçün əsas olan hallar olmasaydı) həmin şəxsin əmlakına daxil olmalı olan sərvətlərin daxil olmaması.

Vurulmuş ziyanın miqdarı bəzən çatdırılmamış, məhv edilmiş, zədələnmiş əşyaların bazar qiyməti ilə müəyyən edilir (**vera rei**).

aestimatio, əşyanın hazırki qiyməti), ancaq əksər hallarda əşyanın həmin, konkret hallardakı qiyməti nəzərə alınır. Mənbələrdə misal göstərilir (qul-aktyorlar truppasının tərkibinə daxil olan qul öldürülmüşdür; öldürülmüş qula görə ziyan ödənilərkən, yeri gəlmişkən, ansambl pozulduğuna görə qalan qulların qiymətinin azalması nəzərə alınır (Gai.3.212; D.9.2.22.1). Ancaq zərərçəkmişin hər cür şəxsi bağlılığı nəzərə alınmır; məsələn, əgər öldürülmüş qul zərərçəkmiş quldarın oğludursa, onun valideynlik bağlılığı nəzərə alınmır (D. 9.2. 33). Həmin təsərrüfatın keyfiyyəti üzrə hesablanan zərəri maraqlı kimi ifadə etmək qəbul olunmuşdur (**id quod interest**).

3. Ödənilməli olan ziyan müəyyən edilərkən zərərçəkmişin özünün qayğısızlığı, bacarıqsızlığı və i.a. nəticəsində dəymiş ziyan hesaba alınmırdı. Mənbələrdə, məsələn, belə hal göstərilir. Quldar öz qullarını saxlamaq üçün taxıl aldı; satıcı taxılı çatdırmadı. Alıcı qullarının aclıqdan ölməsi nəticəsində çəkdiyi zərərin əvəzini almaq istəyir. Hüquqşünas cavab verir ki, qulların deyil, taxılın dəyəri ödənilməlidir, belə ki, alıcı digər yerdən taxıl almalı (intizamsız satıcının hesabına) və öz qullarını aclıqdan ölməyə çatdırmamalı idi (D.19.1.21).

4. Dolayı (daha uzaq) zərərlər deyil, **yalnız ödəmə əsası vəzifəsini ifa edən faktların yaxın nəticələri** (birbaşa zərərlər) **ödənilirdi**; məsələn, özgəsinin tikilisinə zərər vuran şəxs zəruri təmir işləri görənlər tərəfindən törədilən oğurluğa görə deyil, zəruri təmirin dəyərinə görə məsuliyyət daşıyırdı.

§ 5. İcra ilə yanaşı öhdəliyin xitam olunması

1. Mövcud qüvvədə olan öhdəliyi onun yerinə yeni öhdəlik müəyyən etmək yolu ilə ödəyən müqavilə **novasiya** (və ya təzələnmə) adlanırdı. Romada bu məqsəd üçün stipulyasiya adlanan şifahi müqavilədən istifadə edirdilər (bax: aşağıda, VII bölmə, I fəsil).

Novasiyanın ödəmə təsiri göstərməsi üçün (əvvəlki öhdəliyə münasibətdə) yeni öhdəliyin məhz belə niyyətlə (**animus novandi**) müəyyən edilməsi və onda ilkin öhdəliklə müqayisədə hər hansı yeni elementin

olması lazım idi; məsələn, yeni öhdəlik əvvəlki öhdəliyin əsasını (borc alqı-satqıdan borc öhdəliyinə çevrilirdi və i.a.), məzmununu (əşyani çatdırmaq öhdəliyi pul məbləği ödəmək vəzifəsi ilə əvəz olunurdu və i.a.), subyektlərini (axırıncı halda borcun və ya tələb hüququnun digər şəxsə köçürülməsi haqqında danışıqlar) dəyişirdi.

2. **Ödəmə.** Öhdəlik qarşılıqlı tələblərin ödənilməsi (**compensatio**) vasitəsilə xitam oluna bilərdi. Ödəmə vasitəsilə öhdəliklərin qarşılıqlı çürüdülməsi, əlbəttə, bir tələbin digəri ilə uyğun gəldiyi həcmdə aparılırdı (əgər A B-yə 500, B isə A-ya 800 borcludursa, hesablama nəticəsində birinci öhdəlik xitam olunur, ikinci isə 300 (pul vahidi nəzərdə tutulur - T) məbləğdə qalır).

Romada ödəmə öhdəliyin xitam edilməsi üsulu kimi deyil, prosesin sadələşdirilməsi vasitəsi kimi meydana gəldi. Əgər bir iddia üzrə iddiaçı cavabdeh olan şəxsin iddiası üzrə cavabdeh olardısı, qədim Roma hüququ bu iki məhkəmə işinin bir işdə birləşdirilməsinə yol vermir, bu iki iddiadan hər birinin müstəqil verilməsini və onlara müstəqil baxılmasını tələb edirdi. Az inkişaf etmiş hüquq üçün iki qarşılıqlı iddianın bir prosesdə birləşdirilməsi yol verilməz və təhlükəli təsəvvür edilirdi. Yalnız formulyar prosesdə, o da əvvəlcə yalnız bəzi xüsusi hallar üçün qarşılıqlı tələblərin ödənməsi haqqında ideya yarandı. Məsələn, müəyyən olunmuşdu ki, bankirlər³⁷ öz müştərilərinə qarşı iddia verərkən müştərilərinin qarşılıqlı iddialarını hesablamağa idilər; əks təqdirdə "**pluspetitio**"ya yol vermiş bankir (bax: yuxarıda, II bölmə, § 3, bənd 6) iddiasına rədd cavabı alırdı və öz tələb etmə hüququnu itirirdi. Qarşılıqlı iddiaların ödənilməsinin digər halı imkansız borclunun əmlakına aid olan borcların alınması zamanı baş verirdi. Tərəflərdən heç birinin ödəmə haqqında xahiş etməməsinə baxmayaraq, eyni bir **bonae fidei** (bax: yuxarıda, VI bölmə, II fəsil, §3) müqaviləsindən yaranan qarşılıqlı iddiaların ödənməsi də tətbiq edilirdi. Ciddi hüquq müqavilələri üzrə qarşılıqlı tələblərin ödənməsi əvvəllər yalnız məhkəmənin mülahizəsi ilə formulaya **exceptio doli** əlavə edildiyi hallarda olurdu.

³⁷ Qədim Romada bankir (argentarius) - sərraf, həmçinin quldarların pul işlərini aparan şəxs idi (ödəmələri icra edir və qəbul edirdi və i.a.)

Ödəmənin sonrakı inkişafı Mark Avrelinin iddiaçı tərəfindən “*exceptio doli*”yə yol verildiyi hallarda ödəmə məhkəmənin mülahizəsi ilə deyil, qanuna görə edilməsi haqqında qərarı ilə bağlıdır. Ancaq hər növ xüsusi hüquq kimi, ödəmə hüququ da avtomatik deyil, yalnız maraqlı şəxsin xahişi ilə həyata keçirilirdi (ekssepsiya vermək yolu ilə).

Yustinian dövründə ödəmə üçün zəruri şərtlər aşağıdakılardan ibarət idi: yalnız a) qarşılıqlı tələblər (bir tələb üzrə kreditor, digəri üzrə borclu, əksinə); b) həqiqi; c) eyni-cinsli (pula görə pul, çaxıra görə çaxır və i.a.); ç) yetişmiş (ödəmə müddətinin başlaması mənasında); d) aydın (*liquidæ*) tələblər ödənilməli idi. Əsas tələb borclunun qanunsuz mənimsədiyinin qaytarılmasına, alimentlərin alınmasına və i.a. yönəldildikdə ödəməni tələb etmək olmazdı.

VII BÖLMƏ

ÖHDƏLİYİN AYRI-AYRI NÖVLƏRİ

I Fəsil

Verbal (şifahi) kontraktlar

§ 1. *Stipulyasiya*

§ 2. *Tapşırıq münasibətlərinin stipulyasiya formasında inkişafı*

§ 1. Stipulyasiya

1. **Verbis** (sözlərlə) öhdəlik müəyyən edən, yəni məlum frazaların vasitəsilə və onların tələffüz edildiyi andan hüquqi qüvvə alan müqaviləyə verbal (şifahi) kontrakt deyilir.

Əsas verbal kontrakt stipulyasiyadır. Gələcək kreditorun sualı (centum dare spondes? - yüz verməyi vəd edirsənmi?) və öhdəlik üzrə borclu olmağa razılaşan şəxs tərəfindən verilən suala uyğun cavab (spondeo, vəd edirəm) vasitəsilə bağlanan şifahi müqaviləyə stipulyasiya deyilir.

Qayın İnstitusiyalarının 1933-cü ildə aşkar edilmiş yeni fraqmentləri sübut edir ki, stipulyasiya hələ XII cədvəl qanunlarından məlum idi.

2. İlk əvvəl olduqca ciddi olan **formal** tələblər zaman keçdikcə əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi (məsələn, ancaq stipulyasiyanın **sponsio** növündə saxlanılan cavabın öz redaksiyasında tam mənası ilə suala uyğun olması barədə əvvəlinci tələb öz əhəmiyyətini itirdi).

Lakin zəruri rəsmiyyətçiliyin ümumi yumşalmasına baxmayaraq, **klassik Roma** hüququnda formal kontrakt kimi stipulyasiyanın bəzi xüsusiyyətləri: razılaşan tərəflərin bir yerdə olmaları, kreditorun şifahi sualı və borclunun tam mənası ilə sualla üst-üstə düşən bu cür şifahi cavabı - yenə də möhkəm saxlanılırdı. Şifahi müqavilə kimi, stipulyasiya həm sual və

ya cavabı tələffüz edə bilməyən lal üçün və həm də sual və ya cavabı bilavasitə qavraya bilməyən kar üçün əlçatmaz olaraq qalırdı.

Mütləq monarxiya dövründə (V əsrin ikinci yarısında) sual və cavabın formasının gözlənilməsindən asılı olmayaraq məzmununa görə qeyri-qanuni olmayan hər bir stipulyasiyanın məcburi gücünü etiraf edən qanun verildi, başqa sözlə, qanun hansı ifadələrlə olur olsun, şifahi müqavilənin bağlanmasına yol verirdi.

Lakin onda da stipulyasiya kar və lallar üçün əlçatmaz olaraq qalırdı və hər halda əsasən tərəflərin iştirakı tələb olunurdu.

3. Stipulyasiyadan doğan öhdəlik, ciddi hüquq öhdəliyi idi və ona görə ciddi hərfi təfsir olunmalı idi. Məsələn, hələ Qay göstərirdi ki, əgər kreditorun "10 vəd edirsənmi?" sualına borclu "5 vəd edirəm" cavabı versə idi, stipulyasiya qanuni qüvvəsi olmayan hesab edilməli idi. Hüquqşünas bu halda 5 məbləğində öhdəçiliyin etiraf edilməsi haqda məsələ belə qoymurdu. Zaman keçdikcə bu ifrat formalizm yumşaldıldı və Digestlərdə (D.45.1.4) göstərilən misal bu mənada həll olunur ki, öhdəliyin məbləği barəsində tərəflər arasında fikir ayrılığı olduqda öhdəliyi az məbləğdə müəyyən olunmuş hesab etmək lazımdır, çünki bu məbləğ barəsində razılığı əldə olunmuş saymaq olar (bu fraqmenti Digest Ulpianın ayağına yazır, eramızın III əsri, lakin görünür, o əlavə olunub, yəni Digestin tərtibçilərinə məxsusdur və deməli, eramızın VI əsrinə aiddir). Qeyd etmək lazımdır ki, Yustinianın İnstitusiyalarında Qayın yuxarıda şərh edilmiş fraqmenti dərc edilir və onda daha formal nöqtəyənəzər ifadə olunur. Stipulyasiyanın formal xarakteri bir də onda özünü göstərir ki, onun qüvvəsini tərəflər birbaşa məhdudlaşdırı bilərdi.

4. Stipulyasiya öhdəliyi birtərəfli idi, yəni bir tərəfə ancaq hüquq məxsus idi (vəzifə ilə bağlı olmayan), o biri tərəfin isə ancaq vəzifəsi var idi (onu müşahidə edən hüquq olmadan).

Stipulyasiyadan doğan öhdəlik mücərrəd xarakterə malik idi. Bu o deməkdir ki, əgər stipulyasiyanın bağlanmasına dair zəruri tələblər gözlənilibsə, onda tərəflərin hansı maddi əsasın müqavilənin bağlanmasına gətirməsindən, onların hansı təsərrüfat məqsədləri güdmələrindən və tərəflərin nəzərdə tutduqları məqsədin əldə olunmasından asılı olmayaraq öhdəlik əmələ gəlirdi.

Stipulyasiya öhdəliyinin mücərrədliyi prinsipi borclunu öz üzərinə öhdəlik götürdüyü əsasın həyata keçmədiyini sübut etmək hüququndan hər halda məhrum etmirdi, lakin bu sübut borclu üçün faktiki olaraq həmişə mümkün deyildi, həm də çoxlu vaxt tələb edirdi; bu vaxt ərzində əsasın olmadığı hələ sübut olunanadək kreditor artıq öz hüququnu həyata keçirə bilərdi.

Stipulyasiyanın mücərrəd xarakteri (borcun alınmasının sadəliyi və tezliyi ilə yanaşı) bir də belə rahatlığı təmsil edirdi ki, stipulyasiya formasına hər hansı bir öhdəlik münasibətini geydirmək olardı: həm borc öhdəliyini, həm də satın alınmış əşyanın qiymətinin ödənilməsi öhdəliyi və i.a. **Stipulyasiyadan çox hallarda novasiya məqsədləri üçün istifadə olunurdu, yəni stipulyasiyanı artıq mövcud olan öhdəliyi dayandırmaq üçün stipulyasiyadan doğan öhdəliyi onun yerinə qoymaq üçün bağlayırdılar.** Stipulyasiya faktını sübut edərək kreditor, bununla da öhdəlik üzrə almaq imkanı əldə edirdi.

Stipulyasiyanın bu xüsusiyyəti, yəni onda hər hansı bir məzmunu yerləşdirmək və bu məzmunu cəld həyata keçirmək imkanı stipulyasiyanı təcrübədə daha çox tətbiq olunan müqavilə formasına çevirirdi; klassik dövrdə o dövriyyənin əsas forması idi.

Ancaq dəqiqlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, stipulyasiya öhdəliyinin mücərrəd xarakteri heç də elə bir son həddə çatdırılmırdı ki, tərəflərin arzusu ilə stipulyasiyada onun bağlanması zəruri edən təsərrüfat məqsədi göstərildiyi halda o, qeyri-qanunu hesab edilsin. Tərəflər sual və cavabın mətnində nəinki stipulyasiyanın baş vermə əsasını qeyd edə, habelə stipulyasiyanın qanuniliyinin güdülən məqsəddən asılı olduğunu göstərə bilərdilər (müvafiq şərtləri daxil etmək vasitəsilə).

5. Stipulyasiya faktının sübutunu təmin etmək üçün bu hadisəni təsdiq edən yazılı akt tərtib etmək adət halını almışdı (o **cautio** adlanırdı). Zaman keçdikcə stipulyasiya sənədləri (**cautiones**) elə geniş tətbiq olunmağa başladı ki, stipulyasiyanın formasının (sual və cavabın) əhəmiyyəti ikinci plana keçdi və əgər hər iki tərəf bir yerdə olardısı, onda **cautio** olduqda nəzərə alınmırdı ki, sənədlərin tərtib edilməsindən əvvəl stipulyasiyanın şifahi formasının icra olunması nəzərdə tutulurdu.

Ş2. Stipulyasiya formasında zaminlik münasibətlərinin inkişafı

1. Stipulyasiya ya kreditora, ya da borcluya başqa şəxslərin də qoşulmasına icazə verirdi. Həm də bu qoşulma ya müstəqil kreditorlar, ya da borclular, yaxud da əlavə (akсессor) kreditorlar və borclular kimi ola bilərdi.

Romada borclu tərəfində əlavə stipulyasiya formasında **zaminlik (adpromissio)** müəyyən edilirdi. Borclu tərəfindən məlum öhdəliyin yerinə yetirilməsinə görə üçüncü şəxsin (zaminin) əlavə (akсессor) məsuliyyətini müəyyən edən müqaviləyə zaminlik müqaviləsi deyilirdi.

Kreditor borcluya sual verdikdən və bu suala uyğun cavab aldıqdan sonra o (zamin kimi çıxış etməli olan) başqa şəxsə sualla müraciət edirdi: "Həmin şeyi verməyi vəd edirsənmi?" (yəni elə indi borcluya vəd etdiyi şeyi), zamin isə cavab verirdi: "Vəd edirəm".

Əlavə kimi (əsas) zaminin öhdəliyi əsas öhdəlik qədər (zaminliklə təmin olunan), həm də əsas öhdəliyin məbləğindən artıq olmayan məbləğ qədər idi.

2. Romada zaminlik öhdəliyin təmin edilməsinin ən geniş yayılmış forması idi. Qismən də buna Roma girov hüququnun yarımçıqlığı kömək edirdi; lakin hər şeydən əvvəl, burada ümumiyyətlə hüquqda olduğu kimi, Roma cəmiyyətinin sosial-iqtisadi şəraiti özünü göstərirdi. Kreditə ehtiyacı olan yoxsul kreditoru girov hüququnun müəyyən etdikləri təmin edə bilmirdi, çünki azad girov qoymaq üçün artıq əmlak malik deyildi və məhz ona görə də o zaminliyə müraciət etməli idi. Varlı pul sahibləri məmnuniyyətlə zamin sifətində çıxış edirdilər, ona görə ki, zaminliyə ehtiyacı olan şəxslərə bu xidməti göstərmək yolu ilə seçkilərdə əlavə səs almaq və öz təsirlərindən daha yaxşı istifadə etmənin digər imkanlarını əldə etməklə onları özlərindən asılı vəziyyətə salırdılar. Bundan başqa yoxsula bu cür "xidmət" göstərməklə varlı zamin həm də faktiki olaraq zamin durduğu borclunu bir-başla istismar etmək formasında özünü mükafatlandırır.

3. Borcluya zəruri olan kredit almaq imkanının təminatı vasitəsi kimi zaminliyin təyinatı təbii olaraq zaminin kreditoru razı salmalı olduğu hallarda çəkdiyi xərcləri ödəmək üçün ona hər hansı bir hüquqi vasitənin verilməsini tələb edirdi. Əsas borclunun öhdəliyi üzrə borcu ödəmiş zaminin həmin məbləği əsas borclunun üzərinə qoymaq hüququ "**reqres hüququ**" adlanırdı. Reqres hüququnun həyata keçirilməsi üçün zaminliyin müəyyən edildiyi hüquqi əsasdan doğan iddia verilirdi (adətən əsas borclu zaminlə tapşırıq müqaviləsi bağlayırdı və bu müqavilə ilə ondan zamin kimi çıxış etməyi xahiş edirdi: bu müqavilədən olan iddia ilə də reqres hüququn həyata keçirilməsi üçün istifadə olunurdu). Əgər zaminliyin müəyyən edilməsinə xidmət edən stipulyasiyada sual və cavab **sponsio** (vəd edirəm) felinin köməyi ilə ifadə olunurdusa, onda reqresin həyata keçməsi üçün zamin həm də Publili qanunu (güman ki, e.ə.III əsr) əsasında iddiaya malik idi; bu qanuna görə zamin tərəfindən ödənilən məbləğ onun tərəfindən **əsas borcludan ikiqat məbləğdə** alınır.

4. Klassik Roma hüququ zaminliyin əlavə (aksessor) xarakterini qeyd edirdi, lakin onun subsidiar xarakterini etiraf etmirdi, yəni zaminin məsuliyyətini kreditörün əsas borcludan ödənişi alması mümkün olmadığı hallarda ortaya çıxan ehtiyac, köməkçi məsuliyyət hesab etmirdi. Əksinə, öhdəlik üzrə ödənişi müddətində almayan kreditora ödənişi öz mülahizəsinə görə ya əsas borcluya, ya da zaminə yönəltmək hüququ verilirdi.

Zaminlik institutu imperator Yustinianın (535-ci il) 4-cü Novellası ilə (1-ci fəsil) dəyişdirildi. Yustinianın göstərilən qanunu ilə zaminə **beneficium excussionis sive ordinis** (hər fən: bir nömrəli məsuliyyəti üzərindən atmağa imkan verən güzəşt, yaxud da məsuliyyətin ardıcılığından ibarət olan güzəşt) verilirdi. Yustinianın 4-cü Novellasına əsasən əgər kreditör borcludan borcunu almağa cəhd göstərməmiş zaminin əleyhinə iddia verərdisə, onda zamin iddianın əleyhinə etiraz irəli sürməklə tələb edə bilərdi ki, kreditör borcunu ilk növbədə əsas borclusundan alsın.

II Fəsil

Litteral (yazılı) kontraktlar

1. Yazılı (*litterae* - yazı) tərtib olunmalı olan müqavilələrə **litteral kontraktlar** deyilir: "*litteris fit obligatio*", yəni "öhdəlik yazı, sənəd vasitəsilə yaranır".

Qədim respublikanın yazılı kontraktları Roma vətəndaşlarının mədaxil və məxaric kitablarında etdikləri qeydlər vasitəsilə bağlanırdı (bu kitabların tərtibi və onlarda qeydlərin edilməsi qaydası dəqiq məlum deyil). Litteral kontrakt o vaxt əslində ilk dəfə yaranmayan, əvvəllər başqa əsasda mövcud olan (məsələn, alqı, kirayə əsasında yaranan borc və i.a.), yaxud başqa şəxsdə (Titsinin borcu Lütsiyə yazılır) olan öhdəliyi əvəz edən (təzələnməmiş) öhdəlikdən ibarət idi.

Yazı, qeyd etmə, söz yox ki, tərəflərin müvafiq razılığı əsasında aparılırdı, əks halda müqavilədən söhbət gedə bilməzdi. Yəqin ki, kreditorun kitabında borcluya ödəmə kimi müəyyən verilən məbləğə dair qeydə borclunun kitabında həmin məbləğin kreditordan alınmasına dair qeyd uyğun gəlirdi: onların razılığı da bunda ifadə olunurdu.

Beləliklə, daha qədim formada **litteral kontraktı** kreditorun və ya tərəflərin müvafiq razılaşmaları məlum borclunun, o vaxta qədər olan borcunun, yaxud əsasında başqa borclunun borcunun həmin borcluya köçürülməsinin mədaxil-məxaric kitabında qeydi vasitəsilə bağlanan müqavilə kimi müəyyən etmək olar.

Litteral kontraktın bu tərifindən sual meydana çıxır: bu yazıda həmin öhdəliyin belə bir əvvəlki öhdəliyi əvəz etməsi və axırıncının yazı ilə əlaqədar olaraq xitam olunması barədə hər hansı bir qeyd - şərt əlavə olunurdumu? Əgər olunmurdusa, onda öhdəliyin təkrarlanmasının qarşısı hansı vasitələrlə alınır, ikiqat alınması imkanının qarşısı necə alınır (həm qeyd üçün əsas olan əvvəlki öhdəlik üzrə, həm də qeyd nəticəsində əmələ gələn yeni öhdəlik üzrə)? Bizə gəlib

çatan Roma hüququnun mənbələrində bu suallara cavab vermək üçün heç bir material tapa bilmirik.

2. Çox güman ki, borcların qeydə alınmasının daha sadə və əlverişli formalarının praktikaya daxil olması ilə əlaqədar olaraq klassik dövrdə mədaxil-məxaric kitabları öz əhəmiyyətini itirir. Mədaxil-məxaric kitablarının öz əhəmiyyətini itirməsilə əlaqədar olaraq köhnə litteral kontraktlar təcrübəsinə də son qoyuldu.

Buna müqabil yunan həyatından götürülən borc sənədləri – **sinqraflar və xiroqraflar** daha çox tətbiq edilməyə başlayır. Sinqraflar üçüncü şəxsdə ifadə olunurdu (filankəs filankəsə filan qədər borcludur); belə sənəd şahidlərin iştirakı ilə tərtib edilirdi, şahidlər bu sənədi, onu tərtib edənlərdən sonra imzalayırdılar. Yazılı öhdəliklərin bu forması Roma sələmçiləri ilə əyalət adamları arasında bağlanmış faizli borc zəminində geniş tətbiq olunurdu.

İmperator dövründə sinqraflar yazılı öhdəliklərin az istifadə olunan növü oldu; xiroqraflar ön sıraya çıxdı. Xiroqraflar birinci şəxsin adından ifadə olunurdu (mən, filankəs, filankəsə filan qədər borcluyam) və borclu tərəfindən imzalanırdı.

III Fəsil

Real kontraktlar

§ 1. Borc müqaviləsi

§ 2. Ssuda müqaviləsi

§ 3. Saxlanc, yaxud yük müqaviləsi

§ 4. Girov müqaviləsi

§ 1. Borc müqaviləsi

1. Borc (mutuum) elə bir müqavilədir ki, bu müqavilə üzrə bir tərəf (borc verən) məlum kəmiyyətdə pul məbləğini, yaxud cinsi əlamətlərilə müəyyən olunan başqa əşyaları (taxıl, yağ, çaxır) digər tərəfin (borc alanın) mülkiyyətinə verir, borclu isə üzərinə müqavilədə göstərilən müddət qurtardıqdan sonra alınmış miqdarda məbləğini, yaxud alınmış həmin cinsdən həmin kəmiyyətdə əşyanı tələb olunan kimi qaytarmaq öhdəliyi götürür (D. 44. 7. 1. 2).

Borc real müqavilələrdən biridir, yəni bu halda öhdəlik nəinki sadə razılaşma (*consensus*) ilə, həm də əmlakın verilməsilə (*res*) müəyyən olunur; heç bir şey almayandan, nəyi isə qaytarmağı tələb etmək olmaz.

Borc müqaviləsinin real xarakteri heç də o demək deyil ki, bu kateqoriyadan olan müqavilələrdə "*consensus*"un, tərəflərin razılığının heç bir əhəmiyyəti yoxdur: tərəflərin razılığı borc öhdəliklərinin əmələ gəlməsi üçün kifayət deyil, lakin (hər bir müqavilədə olduğu kimi) razılıq borc müqaviləsinin zəruri əlamətdir. *Consensus* yoxdursa, müqavilə də yoxdur. Roma hüquqşünaslarının əsərlərində elə misallara rast gəlinir ki, onlarda əmlakın verilməsinə baxmayaraq öhdəlik yaranmır, çünki tərəflər arasında *consensus* deyil, *dissensus*

(ziddiyyət, anlaşmazlıq) olur; belə ki, pul məbləği verilmişdir, həm də borcu verən onu borc vermək məqsədilə verir, alan isə belə başa düşür ki, bu pul ona bəxşiş və yaxud saxlanc üçün verilir: iki tərəfin razılaşdırılmış iradəsi olmadığı üçün borc yoxdur.

2. **Mutuum** borc müqaviləsinin ilk forması deyildir. Qədim Roma hüququnda bu məqsəd üçün **nexum**³⁸ formal əqdindən (**per aes et libram**, mis və tərəzinin vasitəsilə bağlanan), həm də stipulyasiyadan istifadə edirdilər. Təsərrüfat həyatı inkişaf etdikcə, ticarət, kустarlıq sənayesi genişləndikcə **nexum** kimi ağır əqd deyil, daha sadə, lakin hər halda formal olan stipulyasiya çətinlik yaradırdı. Təsərrüfat həyatının ehtiyacları ona gətirib çıxırdı ki, qeyri-rəsmi borc müqavilələri də məhkəmə müdafiəsi almağa başladılar; borcun yeni forması - real borc müqaviləsi belə əmələ gəldi. Bu müqavilənin hüquqi qüvvəsi üçün təsərrüfatların razılığını hər hansı təntənəli formada ifadə etmək tələb olunmurdu, ancaq tərəflərin razılığı əsasında borcun valyutası adlananı, yəni cinsi əlamətlərilə müəyyən olunan pulu, taxılı, çaxırı və digər əşyaları vermək lazım idi.

3. **Mutuum müqaviləsinin xarakterik xüsusiyyətlərini** belə müəyyən etmək olar:

a) **mutuum** real müqavilədir, yəni tərəflərin razılığı əsasında əşyanın, “res”in verildiyi andan hüququ qüvvə alır;

b) müqavilənin predmeti pul vahididir, yaxud cinsi əlamətlərilə (çəki, say, ölçü ilə) müəyyən edilən başqa əşyaların müəyyən miqdarıdır;

c) bu əşyalar borc verən tərəfindən borc alanın mülkiyyətinə verilir;

ç) əşyalar borc alana aldığı həmin pul məbləğini, yaxud **əşyanın cinsindən olan əşyaların həmin miqdarını** borc verənə qaytarmaq öhdəliyi ilə verilir.

Əgər borc pul məbləği deyildisə, onda borclu nəinki həmin həcmdə, həm də borc alınan əmlakdan keyfiyyətə pis olmayan əmlakı qaytarmalı idi.

³⁸ **Nexum** barəsində Roma hüququ mənbələrində olan göstərişlər aydın deyildir, ziddiyyətlidir; ona görə Roma hüququ tədqiqatçılarının hamısı “**nexum**”u eyni şəkildə başa düşümlər.

Bir halda ki, borcun predmeti (fərd deyil) çəki, say, ölçü ilə müəyyən olunan əşyalar olduğuna və həm də onları borclu mülkiyyətinə keçirdiyinə görə borclunun üzərinə həmin əmlakın məhv olması riski də qoyulurdu: əgər təsadüfi səbəblərdən borc alınan əmlak məhv olardısı və borclu ondan istifadə etməkdən məhrum olardısı, onda o həmin məbləğin (miqdarın) qaytarılmasından azad olunmurdu.

4. Borcdan törəyən **öhdəlik**, əslində **birtərəflidir**; borc verənin borc alandan aldığı miqdarda, eyni cinsli və keyfiyyətli əşyaları tələb etmək hüququ vardır; borc alanın üzərinə də müvafiq öhdəlik düşürdü. Borc verən artıq müqavilə bağladıqda borc alanın mülkiyyətinə pul məbləğini, yaxud cinsi əlamətləri ilə müəyyən olunan əşyaları verməklə, necə deyirlər, öz işini görür; ona görə müqavilədən onun üçün ancaq tələb etmək hüququ törəyir, borc verənin üzərinə heç bir öhdəlik qoyulmur. Tələb etmək hüququnu (borc alınmış pul məbləğinin, yaxud cinsi əlamətlərinə görə müəyyən edilən əşyaların qaytarılması barədə) həyata keçirmək üçün borc verənə ciddi hüquq iddiaları verildirdi (**actio certae creditae pecuniae** və kondiksiya). Əksinə, borc alan müqavilə bağlananda pulu, taxılı, çaxırı və i.a. artıq alır və ona görə də müqavilədən heç bir tələb edə bilmir; onun üçün müqavilədən ancaq borc verəndən aldığı məbləğdə pulu, aldığı miqdarda əşyanı qaytarmaq öhdəliyi yaranır.

Borc müqaviləsindən borc alan üçün aldığı məbləğdən faiz vermək öhdəliyi yaranmır. Lakin faizlər haqqında xüsusi sazişin bağlanması praktikada geniş tətbiq olunurdu. Faizin maksimum həddi müxtəlif vaxtlarda müxtəlif müəyyən olunurdu: klassik hüquqda ayda 1%, Yustinianın hüququnda ildə 6% (ticarətçilər üçün ildə 8%); faizin üzərinə faiz əlavə etmək qadağan olunurdu.

Borc üzrə ödəmə müddəti barəsində saziş əhəmiyyət kəsb etmirdi: müqaviləni qəti müəyyən müddətə və müddətsiz bağlamaq olardı (axırıncı halda kreditor verdiyi məbləği nə vaxt istəsə tələb edə bilərdi).

5. Yunan hüququnun təsiri altında **xüsusi qəbzlər - xiroqraflar** praktikaya daxil olmuşdu (bax: yuxarıda II fəsil). Borc alanın pul məbləğinin, yaxud digər borc valyutasının qeydiyyatından ibarət olan bu sənədin tərtib edilməsi kreditorun üzərinə düşən borc valyutasının veril-

məsi faktını sübut etmək vəzifəsini, deməli, həm də borcludan aldığı məbləğin geri qaytarılmasını tələb etmək hüququnu sübut etməyi asanlaşdırırdı. Bu qeydiyyatın təminedicisi xarakteri ilə (indicə göstərilən mənada) sənədin malik olduğu digər adı da izah olunur: *cantio creditae pecuniae*, yəni borc valyutasının verilməsinin sübutunu təmin edən sənəd.

Borclunun valyuta alması faktı təsdiq olunan yazılı sənədin, qəbzın tərtibi təcrübəsi kreditorların borclulardan onların almadıqları məbləği əsassız tələb etmələri təhlükəsi yaradırdı. Borc müqaviləsinin xarakterinə görə sosial-iqtisadi mənada daha güclü tərəf borc verən idi. Pul məbləğinə ehtiyacı olan borclu faktiki olaraq ona öz şərtlərini diktə edən borc verəndən asılı vəziyyətdə olurdu. Bu səbəbdən də həyatda elə hallara rast gəlinirdi ki, sənədin tərtibi borc valyutasının alınması ilə müşayiət olunmurdu, ondan əvvəl baş verirdi. Bununla əlaqədar tez-tez elə hallar olurdu ki, valyutayı gözləyən borclu daha güclü olan (sosial və iqtisadi baxımdan) kreditorun tələbi ilə alınmış borc valyutasının qaytarılması vəzifəsini təsdiq edən sənədə qol çəkirdi; sənəd kreditora verilirdi, halbuki borclu valyutayı faktiki olaraq almırdı.

Borcluların, bir qayda olaraq yoxsullar, kreditorların isə quldarlıq cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri olması belə praktikanın inkişafına çox kömək edirdi. Göstərilən faktların əsasında borclu üçün belə bir təhlükə yaranırdı ki, vicdansız kreditor əlində olan, borclunun valyutayı almasını etiraf edən qəbzdən istifadə edərək, axırıncını almadiğı borcu ödəməyə məcbur edə bilirdi. Aydınır ki, belə təhlükə əksər hallarda həyata keçirilirdi, bu da borcluları dəhşətə gətirirdi. Ona görə mövcud olmayan borcdan borclunu xilas etmək üçün ona hər hansı bir hüquqi vasitə verilməsi zərurəti haqda məsələ meydana çıxır.

Bu məqsədlə kreditorun borcluya borc valyutasını vermədiyi hallarda, lakin ona qarşı aldığı borcun qaytarılmasına dair iddia qaldırıqda borcluya *exceptio doli verməyə* başladılar, yəni o, kreditorun iddiasına qarşı borcluya valyuta verməyən, lakin buna baxmayaraq, ancaq formal cəhətə - borclunun valyutayı almasına dair imza etdiyi sənədə - əsaslanaraq ondan alınmış borcun qaytarılmasını tələb edən kreditorun hərəkətlərində son vicdansızlığın, "*dolus*"un olduğuna istinad edə bilirdi. Qay öz İnstitusiyalarında (4.119) "*exceptio doli*"ni

izah etmək üçün məhz göstərilən misalı gətirir. Sonralar bu ekssepsiya (həmin hallarda) **exceptio non numeratae pecuniae** adını aldı (pulun, yəni borc valyutasının alınmadığına istinad edən ekssepsiya).

Borclu kreditorun iddia verməsini gözləməyə də bilərdi, özünün fəal davranışı ilə belə bir iddianın verilməsi imkanının qarşısını ala bilərdi. Qəbz dərhal borc valyutasının alınacağı ehtimalı ilə verildiyinə, lakin bunun baş vermədiyinə görə məhz borclu qəbzın ona qaytarılmasına dair iddia verə bilərdi. Beləliklə, borclunun verilmiş qəbzın tələb edilməsinə dair iddiası qəbzın kifayət qədər əsas olmadan kreditorda qalmasından törəyirdi, yəni iddiaçının hesabına əsassız varlanmış cavabdehdən tələb haqda kondiksion iddia tətbiq olunurdu (bax. aşağıda, § 3).

Borclunun adları çəkilən hüquqi vasitələrdən (ekssepsiyadan və kondiksion iddiasından) istifadə etməsi onun üçün çətin bir vəzifə ilə valyutanın alınmaması inkar faktını sübut etməklə bağlı idi. Məsələ bundadır ki, prosesin ümumi qaydalarına görə borclu sənədin tələb olunması barəsində kondiksion iddiası verərək iddiaçı qismində iddia tələbinin irəli gəlmiş faktı sübut etməli idi; borclu kreditorun iddiasına qarşı ekssepsiyada valyutanın alınmamasına istinad edərək valyutanın alınmaması faktını sübut etməli olurdu.

Inkar faktının sübut edilməsinin çətinliyi borclunun mənafeyinin bu müdafiə vasitələrinin praktiki əhəmiyyətini son dərəcə azaldırdı. Yalnız sonralar (b.e.III əsrində) **onus probandi** (sübut etmə vəzifəsi) kreditorun üzərinə qoyulduqda məsələ borclular üçün daha əlverişli dönüş aldı: əgər borclu valyutanın alınmamasına istinad edirdisə (kreditorun iddiasına qarşı ekssepsiyada), iddiaçı üzərinə onun verilməsi faktını sübut etmək vəzifəsi qoyulurdu. Bu tədbir görünür onunla izah olunur ki, dövlət maliyyə böhranı keçirdiyinə görə, vəsaiti əhalinin daha az təmin olunmuş təbəqələrindən almağa üstünlük verərək, əsas vergi ödəyənlərin ayrı-ayrı zəngin quldarlar tərəfindən müflisləşdirilməsinə qarşı mübarizə aparırdı.

6. İmperator Vespasian zamanında (b.e.I əsrinin sonu) **senatus-consultum Macedonianum**, ev sahibinin razılığı və ya icazəsi olmadan hakimiyyət altında olan uşaqlara pul borcu verilməsini

qadağan edən akt verildi. Bu senat qərarı öz adına pul borc götürmüş, sonra isə kreditorun alınmış məbləğin geri qaytarılması haqqında tələbini ödəmək imkanına malik olmayaraq və məcburi alma ilə əlaqədar pisliklərdən ehtiyat edərək vərəsəliyin alınmasını sürətləndirmək və kreditorlarla haqq-hesabı üzmək üçün öz atasını öldürən Masedonun adından almışdır. **Senatusconsultum Macedonianum** hakimiyyət altında olanların ağıllarından məcburi almadan qaçmaq üçün hər hansı tədbirlər görmək zərurəti haqqında hər cür fikirləri kənarlaşdırmağa yönəldilmişdir. Senatuskonsult borc yalnız ev sahibinin razılığı və ya icazəsi ilə alındığı, yaxud ev sahibinin xeyrinə yönəldiyi hallarda hakimiyyət altında olanın borc müqaviləsinin tam hüquqi qüvvəyə malik olduğunu qəbul edirdi. Göstərilən şərtlər olmadıqda borc verənin iddiasına qarşı **exceptio senatusconsulti Macedoniani** verməyə və bununla onu qüvvədən salmağa başladılar (hətta ev sahibinin ölümündən sonra hakimiyyət altında olan müstəqil şəxs olduqda da) həm də hakimiyyət altında olan **naturaliter** borclu qalırdı, yəni bu öhdəliyin ödənilməsi üçün verilmiş ödəmənin hüquqi qüvvəsi var idi, ancaq kreditor icra haqqında iddia verə bilməzdi.

§ 2. Ssuda müqaviləsi

1. **Bir tərəfin (ssuda verənin) fərdi - müəyyən əşyanı ikinci tərəfə (ssuda alana) onun istifadə qurtardıqdan sonra əşyanı sağ-salamat qaytarmaq öhdəliyi ilə müvəqqəti istifadəyə verdiyi müqavilə ssuda müqaviləsi adlanır.**

Borc müqaviləsi kimi ssuda müqaviləsi də real kontrakt idi, yəni bu müqavilədən öhdəlik yalnız əşya ssuda alana (istifadəçiyə) verildikdə yaranırdı.

2. Eyni zamanda borc müqaviləsinin predmeti pullar və ya cinsi əlamətləri ilə (ölçüsü, sayı, çəkisi ilə) müəyyən edilən digər əşyalar olduğu halda, ssuda müqaviləsinin predmeti yalnız fərdi əşya ola bilər, çünki yalnız belə əşyanı istifadə başa çatdıqdan sonra başqası ilə dəyişmədən qaytarmaq olar; əgər, məsələn, müqavilənin predmeti

peçin qalanması üçün bir qucaq odundursa, onda odunlar yanan kimi, alınmış odunların özünü qaytarmaq qeyri-mümkün olacaq və yalnız həmin növ əşyanın həmin miqdarının qaytarılmasından söhbət gedə bilər (yəni bu borc müqaviləsi olacaq).

3. Ssuda müqaviləsinin məqsədi əşyanın əvəzsiz istifadəyə verilməsidir, yəni ssuda müqaviləsindən təsərrüfat faydasını (“*utilitas*”) yalnız ssuda alan əldə edir.

Bu hal Roma hüququnda ssuda alanın əşyanın yaxşı saxlanmasına görə məsuliyyətinin sərhədləri haqqında məsələ həll olunarkən nəzərə alınır: müqavilə onun mənafeyinə bağlandığı üçün onun üzərinə ciddi məsuliyyət qoyulurdu, yəni: ssuda alan “*omnis culpa*”ya görə (hər cür təqsirə görə) məsuliyyət daşıyırdı, yəni yalnız ssuda verənə qəsdən zərər vurulmasına (“*dolus*”)a görə və kobud diqqətsizliyə (“*culpa lata*”)ya görə deyil, həm də əhəmiyyətsiz diqqətsizliyə (“*culpa levis*”)ə görə. Ssuda alan onun istifadəsinə verilmiş əşyanı saxlamağa, ondan lazımi şəkildə, yəni əşyanın təsərrüfat təyinatına və müqavilənin göstərişlərinə uyğun olaraq istifadə etməyə və bu zaman yaxşı sahib qayğıkeşliyi (*diligentia*) göstərməyə borcludur, yəni yaxşı sahibə xas olmayan diqqətsizliyə, ehtiyatsızlığa, qayğısızlığa yol verməməlidir. Ssuda alan tam diqqətlik, ehtiyatlılıq, qayğı göstərdikdə, ssuda verən üçün zərər sadəcə təsadüfilik (*casus*) nəticəsində yaranırdısa, ssuda alan ssuda verən qarşısında məsuliyyət daşımırdı; əşya üçün təsadüfi yaranmış zərər onun mülkiyyətçisinin hesabına aid edilirdi.

4. Ssuda müqaviləsi yalnız bir tərəfin - ssuda alanın mənafeyinə bağlanırdı. Ancaq bu müqavilə borc müqaviləsi kimi ciddi birtərəfli müqavilə deyildi. Bununla əlaqədar hüquqşünas Pavelin aşağıdakı mülahizələri bizə gəlib çatmışdır.

Ssuda verən təsərrüfat zərurəti üzündən deyil, digər tərəfə münasibətdə yalnız mənəvi borcu və lütfkarlıq həyata keçirərək azad iradəsi üzrə ssuda müqaviləsi bağlayır. Buna görə də belə lütfkarlıq göstərərək onun özü müqavilənin formasını və sərhədlərini müəyyən edir. Ancaq ssuda verən öz əşyasını başqasına əvəzsiz istifadəyə verən kimi özünün əlini-qolunu bağlayırdı: onun sonradan müqavilə münasibətini özbaşına xitam etmək, istifadəyə təqdim edilmiş əşyanı

müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl tələb etmək və i.a. hüququ yox idi. Ssuda müqaviləsi, həmin klassik hüquqşünasın sözlərinə görə, qarşılıqlı əqddir və ondan hər iki tərəf üçün iddialar yaranır.

Əlbəttə, **ssuda alanın öhdəliyi** əsasdır: birincisi, o həmişə və şərtsiz yaranır, çünki əgər özgəsinin əşyası müvəqqəti istifadəyə alınmışdırsa, mütləq onu qaytarmaq öhdəliyi əmələ gəlir; ikincisi, bu öhdəlik onun təsərrüfat əhəmiyyətinə görə də əsasdır: əşyanın qaytarılması həmin növ münasibətin mühüm əlamətlərindən biridir.

Ssuda verən tərəfdə öhdəlik yarana da bilər, yaranmaya da bilər: əgər ssuda verən əşyanı saz vəziyyətdə təqdim edir və istifadə müddətində ssuda alan əşyanın sağlamlığına və saxlanmasına zəruri xərc çəkməli olmamışdırsa, onda ssuda verənin üzərinə heç bir vəzifə düşmür; onun şəxsində yalnız müqavilə başa çatdıqda ssudaya verilmiş əşyanın saz vəziyyətdə qaytarılmasını tələb etmək hüququ yaranır. Ancaq əgər ssuda verən diqqətsizliklə əşyanı elə vəziyyətdə istifadəyə vermişdirsə ki, o ssuda alana zərər vurmuşdur, o onları ödəməlidir (D.13.6.17.3; şübhəsiz ki, ssuda alanın təqsiri olduqda, əgər ssudaya verdiyi əşyanın çatışmazlıqları haqqında bilmirdisə, o məsuliyyət daşıyırdı).

Məsələn, əgər ssuda verən ssuda alana onun öz heyvanlarını yoluxduran xəstə heyvanı istifadəyə vermişdirsə, ssuda verən yırtıq və ya ümumiyyətlə yararsız qabları ssudaya vermiş, qabların nasazlığını görə bilməyən ssuda alan isə çaxırı, yaxud yağı axıtmış və ya xarab etmişdirsə (D.13.6.18.3 - Qay), bütün belə hallarda ssuda alan üçün ssuda verəndən zərərin ödənilməsinə tələb etmək imkanı açılır. Eyni ilə, əgər istifadəyə verilmiş əşya ssuda alandan onun saxlanılması və ya qorunması üçün xərc tələb edirdisə, ssuda verən bəzi hallarda onları ödəməli idi.

Məhz ssuda alanın istifadəyə götürdüyü əşyaya görə çəkməli olduğu məsrəflər içərisində elələri var ki, istifadə prosesini müşayiət edirlər və ssuda verənin üzərinə qoyula bilməzlər; məsələn, ssuda alan qulu və ya heyvanı ssudaya götürərək, əlbəttə, ssudanın bu predmetini yedirtməli idi, buna görə də ssuda verənə belə növ məsrəflərin ödənilməsi barədə hesab təqdim etməyə haqlı deyil. Əgər qul və ya heyvan xəstələnirdisə

və onları müalicə etmək lazım gəlirdisə, buna başqa cür baxırdılar: qulun və ya heyvanın xəstəliyi ilə əlaqədar çəkilmiş xərclər “**actio commodati contraria**”nın predmetini təşkil edə bilərlər (ssuda alanın iddiası).

Ancaq Roma hüquqşünasları buna diqqət yetirirdilər ki, ssuda verənin və ssuda alanın üzərinə düşən vəzifələr nə yaranma şərtlərinə görə, nə iqtisadi xüsusi çəkisinə görə, nə də əhəmiyyətinin vacibliyinə görə ekvivalent deyildi. Ssuda müqaviləsindən irəli gələn iki qarşılıqlı vəzifə alqı-satqı, əmlak kirayə və s. müqavilələrində olduqları kimi – münasibətdə deyildir.

Bu axırıncı misallarda müqavilə bağlanmasından labüd nəticə qismində həm bu, həm də digər tərəfin vəzifəsi irəli gəlirdi (məsələn, satıcının satılmış əşyanı alıcının sahibliyinə vermək vəzifəsi, alıcının əşyaya görə şərtləşdirilmiş qiyməti ödəmək vəzifəsi). Bu hər iki vəzifənin eyni mühüm, eyni zəruri əhəmiyyəti vardır və satıcı üçün vəzifə yaradan və alıcı üçün vəzifə yaratmayan (və ya əksinə) qanuni alqı-satqı müqaviləsi ola bilməz.

Eyni ilə alıcı və satıcının öhdələrinə götürdükləri hər iki təqdim etməyə öz iqtisadi əhəmiyyətinə görə prinsipcə ekvivalent kimi baxılır: əşyanın dəyərinə müəyyən qiymət uyğun gəlir.

Ssuda müqaviləsi zamanı əşyanın istifadəyə verilməsinin heç bir ekvivalenti yoxdur, belə ki, bu müqavilə üzrə istifadə əvəzsiz təqdim edilir. Ssuda verən tərəfdə vəzifə yalnız təsadüfi, əgər əşyanın istifadəyə təqdim edilməsinin özü ssuda verənin nəticəsi ssuda alan üçün ziyan çəkmə olan təqsirindən ibarət olacaqsa, yarana bilər (yuxarıda göstərilən misalda axma verən qablar təqdim etməklə). Ssuda verəndən çəkdiyi ziyanı almaq üçün ssuda alana iddia verilirdi. Ancaq bu mümkün (eventual), hökmən yaranmalı olmayan iddianı Roma hüquqşünasları elə onun öz adında da xarakterizə edirdilər: satıcının və alıcının, icarədarın və icarəçinin iddialarının onların öz müstəqil əhəmiyyətini əks etdirən öz adları olduğu halda (**actio empti - actio venditi, actio locati - actio conducti**), ssuda müqaviləsindən iddialar həm bu, həm də digər tərəf üçün eyni bir ad daşıyırdı - **actio commodati**. Bu zaman ssuda verənin iddiasını **actio commodati directa**, ssudadan birbaşa, əsas iddia, ssuda alanın iddiasını isə - **actio**

commodati contraria, (yarana, yaranmaya da bilən) əks, geriyə, qarşılıqlı iddia adlandırırıldı.

5. Ssuda verən “**culpa levis**”ə görə deyil, yalnız **dolus** və “**culpa lata**”ya görə məsuliyyət daşıyır: ssuda verən şəxsən özü üçün xeyiri olmadan müqaviləyə girərək Roma hüququnun prinsiplərinə görə ssuda alanın mənafeyinin qorunması üçün xüsusilə mühüm tədbirlər görməyə borclu sayıla bilməz; əgər əşya birinci dərəcəli keyfiyyətli olmasa da ssuda alan bu əsasda ssuda verənə pretenziya verə bilməz; burada bağışlama müqaviləsinə dair xalq müdrikliyi qaydasında ifadəsini tapmış eyni prinsiplər tətbiq olunur: “bəy verən atın dişinə baxmazlar”. Ancaq əgər ssuda verən (müqavilə münasibətlərində “**dolus**”a bərabərləşdirilən) “**culpa lata**”ya yol verirsə, o ssuda alan qarşısında cavab verməlidir.

6. Təsərrüfat məqsədi üzrə ssuda müqaviləsi borc müqaviləsinə qohumdur; ancaq onlar arasında aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi mühüm fərqlər də vardır:

Borc	Ssuda
<p>a) Müqavilənin predmeti cinsi əlamətləri (sayı, çəkisi, ölçüsü ilə) müəyyən edilən əşyalardır.</p> <p>b) Əşyalar mülkiyyət hüququ ilə verilir.</p> <p>c) Alan həmin növ əşyanın həmin miqdarını qaytarmalıdır.</p> <p>ç) Verilmiş əşyaların təsadüfi məhv olma riski alanın üzərindədir (mülkiyyətçi kimi).</p> <p>d) Öhdəlik ciddi birtərəflidir.</p>	<p>a) Müqavilənin predmeti fərdi müəyyən əşyalardır.</p> <p>b) Əşyalar müvəqqəti istifadəyə verilir.</p> <p>c) Alan aldığı əşyanı qaytarmalıdır.</p> <p>ç) Əşyanın təsadüfi məhv olma riski onu vermiş mülkiyyətçinin üzərindədir.</p> <p>d) Əşyanı alanın əsas vəzifəsi ilə yanaşı ssuda verənin ssuda alana vurulan ziyanı ödəmək vəzifəsi yaranabilir.</p>

§ 3. Saxlanc və ya yük müqaviləsi

1. Şəxsin (yük qəbul edən, depozitarinin) digər şəxsdən aldığı fərdi-müəyyən əşyanı müəyyən müddət ərzində və ya tələb edənədək əvəzsiz saxlamağı və saxlama başa çatdıqdan sonra sağ-salamat əşyanı saxlanca vermiş şəxsə (yük verənə deponentə) qaytarmağı öhdəsinə götürdüyü real kontrakt depositum müqaviləsi adlanır.

Bu müqavilənin xarakter əlamətləri aşağıdakılara şamil edilir.

Birincisi, depositum real kontraktdır. Bu müqavilədən öhdəlik əşyanın verilməsi vasitəsilə yaranır: təkcə müəyyən şəxsin digər şəxsin əşyasını saxlanca qəbul etməyi vəd etməsi haqqında saziş hələ saxlanc müqaviləsindən öhdəlik müəyyən etməz.

İkincisi, bir qayda olaraq, saxlanc müqaviləsinin predmeti (ssudanın predmeti kimi) fərdi-müəyyən əşya idi. Ancaq Roma hüququnda cinsi əlamətlərlə müəyyən edilən əşyaların saxlanc müqaviləsinə də icazə verilirdi; ancaq belə əşyaların saxlanca verilməsini həmin müqavilənin xarakterinə uyğun hesab etmək olmaz; əbəs deyil ki, cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların depozitə verilməsini **depositum irregulare**, yəni adi, normal olan deyil, xüsusi, istisna müqavilə növü adlandırırlar.

Yük verənin yükə verdiyi əşyanın mülkiyyətçisi olması tələb olunmur; özgə əşyasını da saxlanca vermək olar (məsələn, yük verənin istifadəsində, girovda olan və i.a. əşyalar). Ancaq yük qəbul edənə məxsus olan əşya saxlanc müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Üçüncüsü, əşyanın verilməsinin məqsədi onun yük qəbul edən tərəfindən saxlanmasıdır. Yük qəbul edən nəinki yalnız əşyanın mülkiyyətçisi olmurdu, o həmçinin onun sahibi də deyildi; o əşyanı ondan istifadə hüququ da olmayan yük verən adına saxlayandır.

Dördüncüsü, depositum müqaviləsinin mühüm əlaməti (onu borc müqaviləsindən fərqləndirən) əvəzsizliyi idi.

Beşincisi, əşya bu müqavilə üzrə müəyyən müddətə və ya tələb edənədək verilə bilirdi; deməli, müqaviləyə saxlanc müddətinin daxil edilməsi əhəmiyyətli deyil.

Altıncısı, saxlanc müqaviləsi başa çatdıqdan sonra (müddətsiz müqavilədə isə yük verənin ərizəsi üzrə) əşya müqavilənin məqsədinə

müvafiq olaraq yük verənə qaytarılmalı idi, həm də (adi, normal **depositum** halında) məhz saxlanca qəbul edilmiş fərdi əşya.

2. Saxlanca müqaviləsi (ssuda müqaviləsi kimi) bu və ya digər tərəf üçün eyni əhəmiyyətli, ekvivalent hüquq və vəzifələr müəyyən etməirdi (məsələn, alqı-satqı, əmlak-kirayəçi və i.a. müqavilələrində olduğu kimi). **Depositum** saxlanca pulsuzluğu əlaməti ilə xarakterizə olunduğuna görə yük qəbul edənə yük verənə qarşı yük verənin saxlanca verilən əşyanın salamat qaytarılması haqqında tələbi kimi əsas tələb hüququ yox idi. Ancaq **depositum** yalnız bir tərəfin - borc verənin iddia aldığı borc müqaviləsi kimi ardıcıl birtərəfli müqavilə də deyildi.

Ssuda müqaviləsində olduğu kimi, "**depositum**"dan da yük verənin **actio depositi directa** birbaşa iddiası ilə müdafiə olunan əşyanın qaytarılması haqqında əsas tələbi irəli gəlirdi; yük qəbul edənə yalnız müəyyən şəraitdə, təsadüfi hallarda **actio depositi contraria** adlanan iddia verilirdi. Onun köməyi ilə saxlanca verilən əşyanın çatışmazlıqları haqqında bilməyən yük qəbul edən yük verənin təqsirli şəkildə vurduğu ziyanı ondan ala bilərdi.

3. **Tərəflərin hüquq vəzifələri**. Yük qəbul edən üzərinə əşyanı müəyyən müddət saxlamaq vəzifəsi düşürdü, müəyyən müddətdən sonra əşyanı yük verənə qaytarmalı idi; bu **depositum** müqaviləsindən irəli gələn başlıca, əsas öhdəlikdir. Saxlanca əvəzsiz xarakteri saxlayana qarşı irəli sürülən tələbləri zəiflədirdi: onun haqqında deyirdilər ki, o "**custodiam non praestat**". Bu ifadəni o mənada başa düşmək olmaz ki, saxlayan qəbul etdiyi əşyanın salamat olub-olmayacağına görə məsuliyyət daşımır: əşyanı saxlayan onu qaytarmağa borclu olduğu üçün onun bu öhdəliyi də hüquqi, iddianın köməyi ilə qorunan idi, aydındır ki, o əşyanın tamlığına və salamatlığına görə məsuliyyət daşımaya bilməz.

Yük qəbul edən üçün **custodiam non praestat** formulasını bu mənada izah etmək lazımdır ki, yük qəbul edən müqavilədən özü üçün heç bir fayda götürmədiyinə, əşyanı əvəzsiz saxladığına görə o daha elementar tədbirlərlə məhdudlaşmağa, əşyanı adi, orta adamların saxladığı kimi saxlamağa haqlı idi, həmçinin müqavilədə nəzərdə tutula bilən tədbirləri görməli idi. Depozitari əşyanın mühafizəsi üçün hər hansı xüsusi, daha mürəkkəb tədbirlər görməyə məcbur deyil. O,

əşyanı adi orta sahibkar kimi saxlamalıdır. Başqa sözlə desək, yük qəbul edən əgər onun hərəkətlərində, onun əşyaya bütün münasibətlərində **dolus** (qəsd) və ya **culpa lata** (kobud diqqətsizlik) ifadə olunmuşdusa, məsuliyyət daşıyırdı, əgər onu yalnız "**culpa levis**"də (yüngül təqsirdə) təqsirləndirmək mümkün olduqda məsuliyyət daşıyırdı.

Yük qəbul edənin məsuliyyətinin hədlərinin yük müqaviləsinin əvəzsizliyi prinsipi ilə yuxarıda qeyd olunan əlaqəsi bəzən Roma hüquqşünasları tərəfindən yük qəbul edənin "**culpa levis**"ə görə məsuliyyət daşımamasının izah edilməsi üçün göstərilirdi. Bu sual Qay tərəfindən xüsusilə ətraflı və aydın izah edilmişdir. Qay yazırdı ki, əgər hər hansı əşyanın saxlanca verildiyi şəxs onu **neglegenter**, yəni diqqətsizlik üzündən itirərsə, o itirməyə görə məsuliyyət daşımayacaqdır. Qay öz cavabını belə də əsaslandırır: yük qəbul edən əşyanı öz mənafeyinə deyil, həmin əşyanı aldığı şəxsin mənafeyinə qəbul etdiyi üçün o yalnız **dolus** həddində, yəni əgər əşya onun "**dolus**"u nəticəsində məhv olurdusa, məsuliyyət daşıyırdı; o diqqətsizliyə görə məsuliyyət daşıyırdı, belə ki, öz əşyasının saxlanılmasını diqqətsiz dostuna etibar edən şəxs özündən küsməlidir; bundan başqa kobud diqqətsizliyi "**dolus**"la bir səviyyəyə qoymaq qəbul olunmuşdu (D.44.7.1.5).

Qayın əsərindən göstərilən parça müqavilə əvəzsiz olduğuna görə, əgər yük qəbul edən əşyaya münasibətdə xüsusilə diqqətli olmazdusa, onun məsuliyyət daşımaması prinsipini birbaşa təsdiq edir; o yük verənə yalnız qəsdən ziyan vurmamalı (bu "**dolus**"a görə məsuliyyətdir) və kobud diqqətsizliyə - "**culpa lata**" ya da yol verməməli idi.

Qay tərəfindən "əşyanın diqqətsiz dostu saxlanca verilməsi" ifadəsinin işlədilməsi saxlancın məqsədinə xidmət etmiş qədim formanı səthi əks etdirir. Yük müqaviləsi real kontrakt qismində nisbətən sonrakı formadır. Bununla birlikdə, şübhəsiz ki, Roma həyatının daha uzaq dövrlərində də əşyaların saxlanca verilməsi hallarına rast gəlinməlidir. Onları hüquqi cəhətdən necə rəsmiləşdirirdilər? Bu məqsəd üçün birbaşa hüquqi vasitə yox idi. Buna görə daha güclü vasitəyə müraciət edirlər, yəni: əşya mülkiyyət hüququnda müəyyən müddət başa çatdıqdan sonra alınmış əşyanı geri qaytarmaq öhdəliyi ilə ("**fides**"ə, vicdanlılığa əsaslanan) onu saxlamalı olan şəxsə verilməli idi. Belə ki,

əşyanın belə növ mülkiyyətə verilməsi alana tam etibara əsaslanırdı, ona görə də o, vəkalətli, fidusiar adlanırdı; belə hallarda belə növ etibar isə daha çox yalnız tanışa, dosta münasibətdə göstərilə bildiyinə görə əşyanın əslində saxlanma məqsədinə yönəldilmiş mülkiyyətə belə vəkalətli verilməsi **fiducia cum amico** adını aldı. Buna görə də Qay yuxarıda göstərilən mətndə "diqqətsiz dost"un da adını çəkir.

"**Actio depositi directa**"nın əşya ilə müqaviləyə müvafiq olma-
yaraq davranıldığı hallarda (məsələn, saxlanma qəbul edilmiş əşyadan istifadə edildiyi halda), həmçinin əşyanın üzrsüz səbəbdən qaytarıl-
maması halında bu iddia üzrə vermənin saxlayan üçün rüsvayçılığa
(**infamia**) səbəb olması xüsusiyyəti, yəqin ki, həmin müqavilənin gös-
tərilən tarixi kökləri ilə izah edilir.

Burada, ola bilər ki, həmin öhdəliyin hələ müqavilə deyil, saxla-
yanın cərimə məsuliyyəti daşdığı delikt öhdəliyi olduğu daha qədim
dövrələrin izi özünü göstərir. Saxlayan tərəfindən onun üzərinə düşən
öhdəliyin pozulması ilə müşayiət olunan rüsvayçılıqda ifadə olunan
ciddi məsuliyyət müəyyən edilməsi, daha doğrusu, əşyanın
qaytarılmasının təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Yük saxlayan saxlanma başa çatdıqdan sonra əşyanı əgər saxlanma
dövründə almışdısa həmçinin ondan alınan gəlirləri də qaytarmalı idi.

4. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi yük verənin vəzifəsi ayrı-ayrı
hallarda təsadüfi kənardan gələn idi; buna görə də yük qəbul edən üçün
əsas (birbaşa) iddia yaradılmamışdı, **actio depositi contraria** verilirdi.
Yük qəbul edən bu iddianın köməyi ilə yük verəndən mümkün
zərərləri tələb edirdi, həmçinin əşyaya çəkilən xərcləri, əgər onlar yük
verənin birbaşa göstərişi ilə çəkilməmişdirsə və ya həqiqətən zəruri
xərclərdirsə (məsələn, saxlanma qəbul edilmiş qulların, heyvanların
yedizdirilməsi), yük verəndən tələb edirdi.

Zəruri xərclər yük qəbul edənin üzərinə düşməli deyildir, çünki ona
saxlanma qəbul edilmiş əşyalardan istifadə etmək hüququ məxsus deyildi.
Zəruri olmayan, yalnız təsərrüfat cəhətdən məqsədmüvafiq olan xərclərə
gəldikdə isə, onların ödənilməsi haqqında məsələ mübahisəlidir.

5. Yük müqaviləsinin bəzi hallarının o qədər özünəməxsus cəhətləri
vardır ki, onları bu kontraktın xüsusi növü qismində ayırmaq lazım gəlir.

Məsələn, bəzən şəxs öz əşyalarını xüsusilə ağır şəraitdə verməyə məcbur olur (məsələn, yanğın, daşqın və ya digər fəlakət, yaxud təhlükə zamanı; **depositum miserabile** adlanan bədbəxt, kədərli yük müqaviləsi). Pretor ediktində belə hallar o mənada ayrılmışdır ki, əşyanı xüsusilə ağır şəraitdə saxlanca qəbul edən yük saxlayan yük verənə ziyan vurduğu hallarda ziyanın ikiqat həcmində məsuliyyət daşıyırdı. Ulpian (D.16.3.1.1-4) pretor ediktinin bu yerini şərh edərək, məsuliyyətin artırılmasını onunla izah edir və bəraət qazandırır ki, yük verən göstərilən hallarda öz əşyalarını qəflətən başqa şəxsə etibar etməli olur. Yük verən normal şəraitdə kimə isə əşya verdikdə, o, isə sonra onu qaytarmadıqda nəzərə almaq lazımdır ki, yük verən yük saxlayanı özü seçmişdir və bir qədər də özünü təqsirləndirməlidir. Öz əşyalarını ağır təhlükə anında yerləşdirmək lazım gəldikdə saxlanca verənin uyğun saxlayan seçərkən lazımi ehtiyatlılıq göstərməyə vaxtı yoxdur, əşyanı kimə baş tutdu ona vermək lazım gəlir.

Beləliklə, **depositum miserabile** zamanı yük verəni heç bir yüngül fikirlilikdə, adamları tanımamaqda və i.a. təqsirləndirmək olmazdı. Son zərurət nəticəsində ona verilmiş əşyanı qaytarmayan yük qəbul edənin namərdliyi daha ağırdır. Təbii ki, bu hallarda yük qəbul edənin artırılmış məsuliyyəti müəyyən edilmişdi.

Saxlanca müqaviləsinin xüsusi növünü **depositum irregulare** (qeyri-adi, qeyri-normal yük müqaviləsi) adlanan müqavilə təşkil edir; pulların və cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən digər əşyaların saxlanca verilməsi belə adlanırdı. Göstərilən əşyalar xüsusi saxlanca yerində (yeşikdə, mücrədə və i.a.) verildikdə onlar bununla fərdiləşirdilər və onda müqavilənin heç bir özünəməxsusluğu yox idi. Cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar yük qəbul edənə fərdi-müəyyən əşya əhəmiyyəti alan tam kimi hər hansı şəkildə xüsusiləşdirilmədən deyil, bilavasitə verildikdə verilmiş əşyaların yük qəbul edənin eynicinsli əşyaları ilə qarışdırılması nəticəsində alınmış əşyalar yük qəbul edənin mülkiyyət hüququnun predmeti olurdu, onun üzərinə belə hallarda aldığı əşyaların özünü deyil, yalnız alınmış həmin növ əşyaların həmin miqdarını qaytarmaq vəzifəsi qoyulurdu. Müqavilənin bu növü **depositum irregulare**, yəni qaydalar üzrə, adi deyil, xüsusi, istisna qaydada

bağlanan **depositum** adını daşıyır. “**Depositum irregulare**”nin ilk baxışda borc müqaviləsi ilə çoxlu ümumilikləri vardır: eyni müqavilə predmeti (cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar), verilən əşyalara mülkiyyət hüququnun onları alan şəxsə keçməsi və buradan irəli gələn əşyaların təsadüfi məhv olması riskinin onları alan şəxsə keçməsi, nəhayət, alınmış əşyaların deyil, yalnız həmin növ həmin miqdarda əşyaların qaytarılması vəzifəsi. **Depositum irregulare** və **mutuum** kontraktlarının bütün bu zahiri oxşarlıqları ilə yanaşı onlar arasında mühüm fərq qalır. **Borc müqaviləsinin məqsədi borc götürənin, yəni pulu və ya cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən digər əşyaları alan şəxsin təsərrüfat tələbatlarını ödəməkdən ibarətdir. İrregulyar yük müqaviləsində müqavilənin təsərrüfat təyinatı və məqsədi birbaşa ziddirlər; pulu və ya cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaları qəbul edən şəxs xidmət göstərir.**

§ 4. Girov müqaviləsi

1. Girov əşyanın verilməsi ilə müşayiət olunduğu hallarda (girov adlanan, bax: V bölmə, IV fəsil, 7, b. 2) tərəflər arasında (girov hüququ ilə yanaşı) real kontrakt xarakteri olan müqavilə münasibətləri müəyyən edilirdi.

Girov hüququnun qədim forması - **fiducia** - əşyanı alan üçün girovun köməyi ilə təmin olunmuş öhdəlik ödəndikdən dərhal sonra yalnız əşyanı qaytarmaq mənəvi öhdəliyi ilə müşayiət olunurdu; vaxt keçdikcə bu öhdəlik hüquqi hesab olunmağa başladı (**actio fiduciae** verilirdi).

2. **Pignus** formasında girov zamanı ikitərəfli öhdəlik müəyyən edilirdi: girov verən girov qəbul edənin girov qoyulmuş əşyadan çəkdiyi mümkün ziyana görə məsuliyyət daşıyırdı (yuxarıda gətirilmiş misal: alanın heyvanlarını yoluxduran xəstə heyvan verilmişdir); girov qəbul edən əşyaya yaxşı sahib qayğıkeşliyi ilə yanaşmalı və girovla təmin olunan öhdəlik ödəndikdə isə əşyanı qaytarmalı idi. **Girov verənə actio pigneraticia directa, girov qəbul edənə actio pigneraticia contraria verilirdi.**

IV Fəsil

Konsensual kontraktlar

- § 1. *Alqı-satqı müqaviləsi (emptio - venditio)*
- § 2. *Kirayə müqaviləsi (locatio - conductio). Ümumi müddəalar*
- § 3. *Əşya kirayə müqaviləsi (locatio - conductio rerum)*
- § 4. *Xidmət kirayə müqaviləsi (locatio - conductio operarum)*
- § 5. *Podrat müqaviləsi (locatio - conductio operis)*
- § 6. *Tapşırıq müqaviləsi (mandatum)*
- § 7. *Ortaqlıq müqaviləsi (societas)*

§ 1. Alqı-satqı müqaviləsi (emptio - venditio)

1. Əşyalar hələ pul meydana çıxana qədər də mübadilə edilirdi (onların təsərrüfatdan təsərrüfata keçməsi) və mübadilə əşyanın əşyaya bilavasitə dəyişilməsindən (mübadilə adlanan dəyişilməsindən) ibarət idi. Bu natural təsərrüfatdan dəyişməyə keçmiş cəmiyyətin ümumi iqtisadi şəraitinə uyğun gəlirdi.

Dəyişmə əqdlərinin göstərilən ilkin formalarının əvəzinə əmtəələrin pula mübadiləsi (həm də dərhal mübadilə: nağd hesaba alqı - satqı) gəldi. Əmlak münasibətlərinin sonrakı inkişafı elə müqaviləyə gətirdi ki, bir tərəfdən əmtəə, digər tərəfdən dəyəri dərhal verilməyə də bilərdi, yəni tərəflər öz üzərlərinə qarşılıqlı öhdəliklər götürdüylü müqavilələr bağlamağa başladılar: bir tərəf əmtəəni vermək, digər tərəf isə onun dəyərini ödəmək öhdəliyi.

2. Alqı - satqı müqaviləsinin əsas iqtisadi məqsədi ondan ibarətdir ki, alıcının təsərrüfatına mülkiyyət hüququ əsasında onun üçün lazım olan bu və ya digər əşya daxil olsun. Bu məqsədə nail olmaq üçün daha səmərəli hüquqi vasitə alıcını zəruri əşyaların mülkiyyətçisi etməkdən ibarət idi. Ən qədim hüquq məsələni belə də həll edirdi: mansipasiya eyni zamanda həm nağd alqı - satqının qədim forması və həm də mülkiyyət hüququ əldə etmənin üsulu idi.

Ancaq klassik Roma hüququ belə hüquqi nəticəni bilavasitə alqı - satqı müqaviləsi ilə əlaqələndirmirdi. O, öhdəlik anını (saticının öz üzərinə alıcıya satılan əşyalara sahib olma imkanı verilməsi öhdəliyi götürməsi) və alıcının əşyaya hüquq əldə etməsi anını fərqləndirirdi. Axıncı nəticə (alıcının əşyaya bilavasitə hüquq əldə etməsi) xüsusi titulda əsaslandırılırdı, satılmış əşyanın satıcıya faktiki verilməsi belə titul idi.

Beləliklə, alqı - satqı müqaviləsini onun vasitəsi ilə bir tərəfin - satıcının (venditor) əşyanı, əmtəni (merx) digər tərəfin - alıcının (emptor) mülkiyyətinə verməyi, digər tərəfin - alıcının isə satılan əşyaya görə müəyyən pul dəyərini (pretium) satıcıya ödəməyi öhdəsinə götürdüyü konsensual kontrakt kimi müəyyən etmək olar.

Merx (əmtəə) və pretium (dəyər) alqı-satqı müqaviləsinin zəruri elementləri idi.

3. Əmtəə (alqı - satqının predmeti) əsasən dövriyyədən götürülməyən maddi əşyalar ola bilərdi. Ancaq “*res incorporales*”i (qeyri - maddi əşyanı) də satmaq olardı, məsələn, tələb hüququnu. Alqı - satqının predmeti bir qayda olaraq, naturada mövcud olan və həm də satıcıya məxsus olan əşyalar idi. Ancaq nə bu, nə də digər əlamət, yəni nə müqavilə bağlanan anda əşyanın naturada mövcud olması, nə də bu anda onun satıcıya məxsus olması qəti zəruri deyildi. Həyat alqı - satqı müqaviləsinin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsini tələb etdi, bunun üçün öhdəlik - hüquqi və əşya - hüquqi anların yuxarıda qeyd edilən fərqləndirilməsindən istifadə edildi.

Məsələn, qəbul etdilər ki, özgə əşyaları ilə, yəni satıcıya məxsus olmayan əşyalarla alqı - satqı müqaviləsi bağlanmasına heç bir maneə yoxdur: satıcı belə müqavilə bağlayaraq, öz üzərinə əşyanı onun mülkiyyətçisindən pul ilə almaq və alıcıya vermək öhdəliyi götürür. Təmiz öhdəlik aktı kimi alqı-satqı bu halda da əsil mənasını alır. Əlbəttə, ola bilərdi ki, satıcı əşyanı mülkiyyətçidən ala və onu alıcıya verə bilmir və ya faktiki olaraq versə də, ancaq onun əşyaya sahib olmasını təmin etmir; onda alıcı satıcıdan öz marağının ödənilməsini tələb etməyə haqlıdır.

Alqı - satqı müqaviləsinin nəticələrinin öhdəlik - hüquqi xarakteri sayəsində təsərrüfat həyatının digər tələbini də ödəmək mümkün oldu.

Məhz mübadilə təsərrüfatının inkişafı ilə tez-tez, məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarını yetişməmişdən əvvəl satmaq tələbatına rast gəlirdi. Gələcək məhsulun satılması haqqında belə müqavilələrə icazə verilmişdi; bu halda gələcək və ya gözlənilən əşyanın satılması haqqında danışırdılar. **O zaman alqı-satqı müqaviləsinə təxirə salınmaz şəraitin təsiri altında bağlanmış kimi baxırdılar**, yəni belə halda müqavilənin hüquqi nəticələri müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra deyil, yalnız məhsul müəyyənləşdirildikdən sonra yaranırdı.

Roma hüquq mənbələrində cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların alqı-satqı praktikasına aid kifayət qədər dəqiq göstərişlər yoxdur. Ola bilər, bu alqı-satqı müqaviləsinin tarixi inkişafı ilə izah edilir. **Alqı-satqının ilkin forması - mansipasiya satılan əşyanın alıcının mülkiyyətinə bilavasitə verilməsini nəzərdə tuturdu**; təbii ki, alqı-satqının predmetinin fərdiləşdirilməsi tələbi var idi. Əgər satma mülkiyyət hüququnu alıcıya bilavasitə verməli idisə, onda taxılın və yağın məlum miqdarını onun qalan miqdarından ayırmadan satmaq olmazdı; taxılın, yağın və s. yalnız ayrılmış, konkretləşdirilmiş (və ya taranın köməyi ilə, ya da əmtənin hansı ərazidə olduğunu göstərmək vasitəsilə və i.a.), müəyyən edilmiş miqdarına mülkiyyət hüququ verilə bilərdi; məsələn, iki müəyyən qabda olan hansısa miqdarda yağ, müəyyən bir anbarda olan hansısa miqdarda taxıl satılır və i.a.

Müqavilənin predmetini konkretləşdirmədən cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların məlum miqdarını vermək öhdəliyi Romada lap qədimdən stipulyasiyanın köməyi ilə müəyyən edilirdi. Stipulyasiya forması, görünür, praktiki həyatın tələbatlarını təmin edirdi, bunun nəticəsində cinsi əşyaların alqı-satqısı olmadan keçinmək olardı.

4. Alqı-satqının ikinci zəruri elementi qiymətdir (pretium). Qiymət pul məbləğində ifadə olunmalıdır; **alqı-satqının** mübadilədən fərqi bundadır, mübadilə zamanı tərəflərdən birinin digərinə verdiyi əşyanın ekvivalenti yenə də ikinci tərəfin birinci tərəfə verdiyi hər hansı əşya idi.

Qiymət müəyyən olmalıdır.

Qiymət bazarın şərtlərindən asılı olaraq yaranır və ayrı-ayrı hallarda əşyanın normal dəyərindən gah yuxarı, gah da aşağı ola bilər. Ancaq

imperator dövründə satınalma qiymətinin miqdarının məcburi nizamə salınmasına cəhd edilmişdi.

Birincisi, Diokletsianın reskripti ilə (285-ci il) məlum hallarda alqı-satqı müqaviləsinin *laesio enormis* adlanan ziyan, yəni müqavilənin (satıcı üçün) hədsiz ziyanlı olması nəticəsində, yəni əşya əsil dəyərinin yarısından ucuz satılarkən pozulmasına yol verilmişdi. Məsələn alqı-satqı müqaviləsinin pozulmasına çatdırmaq istəməyən alıcı əsil dəyərə qədər olan fərqi ödəyə və bu yolla aldığı əşyanı özündə saxlaya bilərdi (S.4.44.2).

İkincisi, bütün imperiya üçün müxtəlif əmtəələrə ümumi məzənnə (*edictum de pretiis rerum venalium*) qoymaq cəhdi də (həm də müvəffəqiyyətsiz) Diokletsiana məxsusdur.

5. Alqı-satqı müqaviləsinin son məqsədi əşyanın mülkiyyət hüququ əsasında alıcıya verilməsi idi. Ancaq əgər satıcı özü əşyanın mülkiyyətçisi deyildisə, onda təbii ki, alıcı da onun mülkiyyətçisi olmurdu, deməli, əşya onun mülkiyyətçisi tərəfindən vindikasiya oluna bilməzdi. **Bu halda satıcı əşyanın eviksiyasına görə məsuliyyət daşıyırdı.** Əşyanın satıcı alıcıya verənədək yaranmış hüquq əsasında hər hansı üçüncü şəxslərə özgəninkiləşdirilməsi nəticəsində alıcının satıcıdan aldığı əşyaya sahiblik hüququndan məhrum edilməsi əşyanın eviksiyası (*evincere* sözündən - tələb edib almaq, məhkəmə ilə almaq) adlanır. Bütün bu əlamətlərin-satıcı əşyanı alıcıya verənədək yaranmış əsaslar üzrə verilmiş məhkəmə qərarı ilə əlaqədar alıcının aldığı əşyaya faktiki sahibliyi itirməsinin əhəmiyyəti var idi.

Əgər alınmış əşyaya sahiblikdən məhrum olma alıcının öz başısoyuluğu və qayğıkeşsizliyi ilə izah edilirdisə, eviksiya əsasında alıcıya iddia hüququ verilmirdi, o cümlədən əgər alıcı satıcıyı üçüncü şəxs tərəfindən verilmiş iddia barəsində xəbərdar etməmiş və beləliklə də onu alıcının əşyaya sahiblik hüququnu sübut etmək imkanından məhrum etmişsə.

Alqı-satqının mansipasiya vasitəsilə aparıldığı qədim respublika dövründə üçüncü şəxs tərəfindən alıcıya qarşı ondan əşyanın alınmasına yönəldilmiş iddia verildiyi halda satıcı üzərinə verilmiş iddianı rədd etməkdə alıcıya kömək etmək vəzifəsi qoyulurdu. Satıcı alıcıya

lazımı kömək göstərmirdisə və ya göstərsə də nəticəsiz olurdusa və alıcı aldığı əşyadan məhrum olurdusa, o cərimə kimi ikiqat satınalma qiymətini ala bilərdi; **actio auctoritatis** bu məqsədə xidmət edirdi.

Sonralar, satma mansipasiyasız aparılmağa başladıda qismən dəyərli əşyaların alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən əlavə stipulyasiya praktikaya daxil oldu, onun köməyi ilə satıcıdan (eviksiya olduqda) ikiqat satınalma qiymətinin alınması şərt kəsilirdi. Belə növ stipulyasiyalar elə geniş yayıldı ki, onları alqı-satqı müqaviləsi ilə mütləq bağlı hesab etməyə başladılar; satıcı belə stipulyasiya bağlamaqdan imtina etdikdə onun bağlanmasını məhkəmə qaydasında tələb etmək olardı.

Eviksiya haqqında məsələ üzrə hüququn inkişafı alıcının alqı-satqı müqaviləsinin özü əsasında (stipulyasiya yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq) eviksiya olduqda reqress qaydasında (əks tələb qaydasında) satıcıdan ziyanın ödənilməsini tələb etmək hüququnun qəbul edilməsi ilə başa çatdı.

6. Alıcı əşyanı keyfiyyəti üzrə lazımı vəziyyətdə təqdim etməli idi: əgər əşya elə şəkildə verilmişsə ki, ondan ya təyinatı üzrə istifadə etmək mümkün deyildir, ya da əşyada olan çatışmazlıqlar nəticəsində ondan təyinatı üzrə istifadə etməyin mümkün olmaması təmin edilmişdirsə bu alqı-satqıda satıcı tərəfindən üzərinə götürdüyü vəzifələrin yerinə yetirilməsini görmək olmaz.

Satılan əşyanın lazımı keyfiyyətinə görə satıcının məsuliyyəti haqqında hüquq normaları tədricən inkişaf edirdi.

Bir sıra yüzilliklər ərzində sivil Roma hüququ yalnız birbaşa vəd edilmiş görə məsuliyyət prinsipi ilə xarakterizə olunur. Əşyanın çatışmazlıqlarına görə satıcının məsuliyyətinin genişləndirilməsi əvvəlcə bazarlarda ticarəti nizama salan kurul edilləri praktikasında həyata keçirildi və yalnız klassik dövrdə genişləndirilmiş məsuliyyət edil ediktinin əsas təbiiq edilmə sahəsindən (bazarlarda ticarət) ümummülki satma müqavilələrinə də aid edildi.

Sivil hüququna görə satıcı onun üzərinə məsuliyyət götürməsi kimi başa düşülə bilməyən, əmtəni sadəcə tərifləməsindən ibarət olmayan, yalnız ciddi olaraq məsuliyyətin müəyyən edilməsi məqsədilə edilən öz bəyanat və vədlərinə görə məsuliyyət daşıyırdı.

Beləliklə, sivil hüququna görə satıcı əşyanın hansısa müsbət keyfiyyətlərə malik olduğuna birbaşa söz verdikdə, onlar isə olmadıqda və ya əşyanın hansısa çatışmazlığı olmadığına söz verdikdə, onlar isə əşyada olduqda, satıcı alıcı qarşısında məsuliyyət daşıyırdı.

Bununla yanaşı satıcı onun hərəkətlərində **dolus** müəyyən etmək olduğu hallarda da məsuliyyət daşıyır, yəni satıcının yararsız əşyanı satmaq məqsədilə ona məlum olan və alıcıya məlum olmayan çatışmazlıqları haqqında susması, qəsdən gizlətməsi; məsələn, satıcı satılan qulun müəyyən xəstəlikdən əziyyət çəkdiyini bilərək onun xəstəliyini alıcıdan gizlədir.

Lakin satıcının satılan əşyanın çatışmazlıqları haqqında susmasına görə məsuliyyəti haqqında normanı, söhbət sivil hüququndan getdiyinə görə, bir qədər məhdud başa düşmək lazımdır. Məsələ bundadır ki, Roma hüququna müqavilədə tərəflərdən biri üzərinə digər tərəfin mənafeyinə zərər vurulmaması haqqında qayğı göstərməsi vəzifəsi qoyulması xas deyildi. Buna görə də satıcının susmağa görə məsuliyyəti onunla şərtləşirdi ki, satılan əşyanın çatışmazlıqları alıcıya məlum deyil və məlum olmalı deyil, satıcı isə bundan istifadə edir və alıcını müqaviləyə inandırmağa can atır. Roma hüquqşünasları misal da gətirirdilər: alıcı kordur, satıcı isə çatışmazlıqlar haqqında heç nə demir, bu halda satıcı satılan əşyanın çatışmazlıqlarına görə məsuliyyət daşıyır; əksinə, alıcı (görən alıcı) kor qul alır, satıcı məsuliyyət daşımır, belə ki, alıcı necə qul aldığı görməli idi (D. 18.1.11 pr. 8.1.43.1).

Roma hüququnda ümummülki satma müqavilələri üzrə satılan əşyanın lazımi səviyyədə olmayan keyfiyyətinə görə satıcının məsuliyyəti belə sərhədlərdə müəyyən edilmişdi. Ancaq bu normalar ticarət dövriyyəsinə təmin edə bilmədi. Canlanmış ticarət münasibətləri dövriyyə iştirakçılarında bağlanan əqdlərin heç bir təhlükə gizlətmədiyinə, onlardan heç kim üzərinə qoyula bilməyən zərərlərin yaranmamasına böyük inam yaradılmasını tələb edirdi.

Romada satış əqdlərinin xüsusilə böyük əhəmiyyəti var idi, belə ki, burada quldarlıq təsərrüfatı üçün ən dəyərli əmtəələr satılırdı - qullar və heyvan. Bazar əqdləri kurul edilləri adlandırılan xüsusi vəzifəli

şəxslərin nəzarəti altında idi. Məsələn, bazar əqdləri zəminində yaranan mübahisələrə baxılması kurul edillərinin səlahiyyətinə aid idi.

Bazar satış əqdlərindən yaranan mübahisələrə baxılması üzrə kurul edilləri praktikasında kurul edillərinin verdikləri ediktlərə daxil olan xüsusi qaydalar satıcının əşyanın çatışmazlıqlarına görə (yəni elələrinə görə ki, onlar gözə çarpmır, belə ki, onları əmtəyə hətta diqqətlə baxdıqda belə aşkar etmək olmaz) məsuliyyətini müəyyən etdilər. Alıcı müqavilə bağlanarkən müşahidə edə bilmədiyi çatışmazlıqları olan əşyaların satışı əleyhinə mübarizədə iki iddia tətbiq edilirdi. İddialardan biri "əşyanın alınmaz edilməsinə", yəni tərəflərin müqavilə bağlanarkən olduqları vəziyyətə qaytarılmasına (bu - **actio redhibitoria**) yönəldilmişdi; digər iddia satınalma qiymətinin azaldılmasına yönəldilmişdi (onun adı da buradandır: **actio quanti minoris**).

Hər iki adı çəkilən edil iddiaları üzrə satıcı hətta özü əşyanın çatışmazlıqlarının mövcud olmasını bilmədiyi halda da məsuliyyət daşıyırdı.

Ediktin hərfi məzmunu yalnız təsərrüfatda xüsusilə vacib olan əşyaları əhatə edirdi (heyvan, qul). Nəticədə həmin qaydalar digər əşyaların satılmasının digər hallarına da tətbiq edildi. "**Actio redhibitoria**"-nı yalnız altı ay, "**actio quanti minoris**"-i il ərzində vermək olardı (D. 21.1.1. 1; 21.1.38 pr).

7. Alıcı satınalma qiymətini ödəməlidir. Əgər tərəflərin müqaviləsi ilə ödəmənin gecikdirilməsi nəzərdə tutulmamışdırsa, satılma qiymətinin ödənilməsi alıcının satılan əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etməsinin zəruri şərtidir.

Əgər alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən satılan əşya təsadüfi səbəbdən, yəni həm satıcının, həm də alıcının bunda təqsiri olmadan məhv olurdusa, əşyanın məhv olması faktının mənfi nəticələri alıcı üzərinə düşürdü. Bu o deməkdir ki, satıcının təsadüfi səbəb nəticəsində onun üzərində olan əşyanı təqdim etmək öhdəliyini yerinə yetirməməsinə baxmayaraq, alıcı satınalma qiymətini ödəməli idi (əgər ödəmişdirsə, onu geri tələb etmək hüququ yoxdur). Hətta aforizm yaranmışdı - "**periculum est emptoris**" - satılmış əşyanın təsadüfi məhv olma riski alıcının üzərinə düşür (əgər, əlbəttə, tərəflər müqavilədə digər vəziyyəti nəzərdə tutmamışdırlarsa).

"**Periculum est emptoris**" prinsipi ilə Roma hüququnun **casum sentit dominus** (yəni əşyanın başına gələ bilən təsadüflərin nəticələrini

həmin əşyanın mülkiyyətçisi hiss etməli olur) ümumi prinsipi arasında kəskin ziddiyyət var idi. Bu ümumi prinsip nöqteyi-nəzərindən, əgər əşya alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən ancaq alıcıya verilənədək təsadüfən məhv olursa və ya zədələnirsə, satıcı riskə görə məsuliyyət daşmalı idi, belə ki, göstərilən hallarda məhz o satılan əşyanın mülkiyyətçisidir. Yalnız əşya faktiki verildikdən sonra (**traditio**) mülkiyyət hüququ alıcıya keçir (digər zəruri şərtlər olduqda) və deməli, "**casum sentit dominus**" prinsipi nöqteyi-nəzərindən yalnız onda əşyanın təsadüfi məhv olması və ya xarab olması riskini də alıcı üzərinə qoymaq lazım idi. Əslində isə alıcı aldığı əşyanın artıq mülkiyyətçisi olub-olmamasından asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyırdı.

Bu xüsusi prinsipin izah edilməsi üçün xeyli səy tələb olundu. Bəzi müəlliflər³⁹ "**periculum est emptoris**" prinsipinin izahını onda görürdülər ki, satmanın ilkin forması mülkiyyət hüququnu həmin dəqiqə alıcıya keçirən **mancipatio** idi, belə ki, o "**casum sentit dominus**" ümumi prinsipinə uyğun olaraq məsuliyyət daşılmalı olurdu. Sonralar alqı-satqı öhdəlik müqaviləsinin bağlanması və mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi ayrıldıqda müəyyən edilmiş vəziyyət Roma hüququnun məlum konservatizminə görə saxlandı.

Alqı-satqının tarixi mənşəyinə əsaslanan digər izah da geniş yayılmış və qəbul olunmuşdur⁴⁰.

Alqı-satqı müqaviləsi konsensual hüquq qisminə qəbul olunana qədər klassik Roma hüququnda alqı-satqının xidmət etdiyi məqsədə iki müxtəlif stipulyasiyanın köməyi ilə nail olurdular. Alıcı satıcıdan "Qul Stixi mənə verməyə söz verirsənmi?" deyə soruşurdu və müsbət cavab alırdı. Satıcı alıcıdan: "Mənə 100 ödəməyə söz verirsənmi?" - deyə soruşurdu və o da öz sualına müsbət cavab alırdı. İki stipulyasiya öhdəliyi belə yarandı. Şübhəsiz, iqtisadi cəhətdən bu iki stipulyasiya qarşılıqlı asılı idi, ancaq stipulyasiyanın formal və mücərrəd xarakterinə görə hər iki stipulyasiya hüquqi cəhətdən tamamilə müstəqil idi, buna görə də onlardan hər birinin digərinin taleyi ilə bağlı olmayan öz taleyi var idi. Buradan isə alınır ki, elə vəziyyət yarana bilərdi ki, əşyanın verilməsi

³⁹ Məsələn, Monier. Manuel elementaire de droit romain, 1944, s.11.

⁴⁰ Bax: Girard, Manuel elementaire de droit romain. 8 izd. 1929.

öhdəliyini müəyyən edən stipulyasiya satıcının heç bir günahı olmadan yerinə yetirilməz olurdu, yəni təsadüfən bunun nəticəsində satıcı öz öhdəliyini icra etməkdən azad olunurdu. Halbuki digər (qarşılıqlı) stipulyasiya qüvvəsini saxlayırdı: bir halda ki, stipulyasiya öhdəliyi mücərrəd xarakterə malik idi, öhdəliyin müəyyən edildiyi əsasla bağlı deyildi, 100 ödəməyə söz vermiş onun tələb hüququnun aradan qalxmasına baxmayaraq (birinci stipulyasiya üzrə), əvvəlki kimi ödəməli idi. Bu müddəa məişətə elə möhkəm daxil oldu ki, alqı-satqının iki stipulyasiyanın köməyi ilə rəsmiləşdirilməsi vacib olmadıqda da (belə ki, konsensual kontrakt, **emptio-venditio** nüfuz qazandı), satılmış əşyanın təsadüfi məhv olmasının həmin nəticələri təbiiq olunmağa başladı.

Müqavilə bağlanan andan satılmış əşyanın təsadüfi məhv olması və ya xarab olması riskinin alıcıya keçməsinə müvafiq olaraq, müqavilə bağlandıqdan sonra əmələ gələn hər cür təsadüfi artım, yaxşılaşma və i.a. da ona çatırdı.

8. Beləliklə, **emptio-venditio** müqaviləsindən iki qarşılıqlı öhdəlik yaranırdı: satıcı satılmış predmeti alıcıya təqdim etməli, ona maneəsiz sahib olmasını (**habere licere**) təmin etməli, əşyanın, eviksiyasına və çatışmazlıqlarına görə cavab verməli idi, alıcı isə şərtləşdirilmiş qiyməti ödəməli idi. Satıcıya alıcı tərəfindən öhdəliyin məcburi qaydada icrasına nail olmaq üçün **actio venditi** verilirdi (əgər o öhdəliyi könüllü icra etmirdisə) və əksinə, alıcı satıcıya qarşı iddialarını ödəmək üçün **actio empti** alırdı. Bu iddianın hər ikisi **actiones bonae fidei** kateqoriyasına aid idi (bax. II bölmə, § 4, b.3), bu kateqoriya iddialarda müqavilənin hərfi mənasına sitayiş edilmirdi, tərəflərin iradəsi daha azad izah olunurdu.

Satıcının və alıcının üzərinə düşən öhdəliklər öz əhəmiyyətinə görə eyni dərəcədə vacib və həm də daxilən əlaqədar idilər: satıcı ona görə öz üzərinə yuxarıda şərh edilmiş məzmununda öhdəlik qəbul edir ki, həmin müqavilədən alıcının qarşılıqlı, müqavilənin məqsədi üzrə ekvivalent öhdəliyi yaranmalıdır və əksinə, alıcı ona görə satınalma qiymətini ödəməyi öhdəsinə götürür ki, satıcı satılan əşyanı ona təqdim etməyi öhdəsinə götürür. Bu mənada alqı-satqını sinallaqmatik, yəni

tərkibində qarşılıqlı əlaqədar, biri digərinə mübadilə edilən öhdəliklər olan müqavilə adlandırılır.

§ 2. Kirayə müqaviləsi (locatio-conductio)

Ümumi müddəalar

1. Klassik Roma hüququ **locatio-conductio** müqaviləsinin üç növünü tanıyırdı: 1) əşyaların kirayəsi (**locatio-conductio rerum**); 2) xidmət kirayəsi (**locatio-conductio operarum**); 3) iş kirayəsi və ya podrat (**locatio-conductio operis** və ya **operis faciendi**).

Kirayənin növlərinin bu müxtəlifliyi hüququn uzun inkişafının məhsuludur. İlk əvvəl daşınar əşya kimi qulun kirayəsi təsərrüfatın işçi qüvvəsinə olan tələbatını tam ödəyirdi və xidmət kirayəsi tətbiq olunmurdu; podrat müqaviləsi başlıca olaraq dövlət işlərinin, küçələrin təmizlənməsi üzrə işlərin görülməsinə və i.a. tətbiq olunurdu.

2. Roma hüquqşünasları kirayə müqaviləsinin alqı-satqı müqaviləsinə bəzi yaxınlığını qeyd edirdilər və ayrı-ayrı hallarda iki adı çəkilən müqavilədən hansının olması barədə şübhələrini bildirirdilər. Məsələn, bir şəxs digərinə qladiatorları belə şərtlə verir ki, bu ikinci şəxs döyüşdən sağ-salamat çıxmış qladiatorların hər birinə görə birinciyə 20 dinar, öldürülmüş və ya şikəst edilmişlərin hər birinə görə isə 100 dinar ödəməli idi. Qay hesab edirdi ki, qulların birinci qrupuna münasibətdə **locatio-conductio**, ikinci qrupuna münasibətdə isə **emptio-venditio** vardır. Qızıl işlər ustasına onun öz qızılından üzük sifariş etmə alqı-satqı kimi, sifarişçinin qızılından isə **locatio-conductio** kimi xarakterizə olunur.

3. **Locatio-conductio** müqaviləsi tərəflərin hər biri üçün hüquq və vəzifələr yaradırdı; hər bir tərəf müstəqil iddia alırdı (**actio locati** və **actio conducti**); bu iddiaların hər ikisi **bonae fidei** idi.

§ 3. Əşya kirayə müqaviləsi (locatio-conductio rerum)

1. Bir tərəfin (kirayədar, locator) bir və ya bir neçə müəyyən əşyanı digər tərəfə (kirayəçiyə, conductor) verməyi öhdəsinə götürdüyü, digər tərəfin isə verilmiş əşyalardan istifadəyə görə müəyyən haqq (merses, pensio) ödənilməsini və istifadə başa çatdıqdan sonra əşyanı salamat kirayədara qaytarmağı öhdəsinə götürdüyü müqavilə əşya kirayə müqaviləsi adlanır.

Azad Roma vətəndaşları arasında əmlak üzrə kəskin təbəqələşmə çox erkən yarandı. Öz iri latifundiyalarını çoxlu sayda qul əməyi ilə becərdirən iri torpaq sahibləri ilə yanaşı azad, ancaq az torpaqlı və ya tamamilə torpaqsız çox saylı kasıb kəndli təbəqəsi də yarandı. Bu torpaqsız və ya az torpaqlı kəndlilər becərmək üçün varlı quldardan kiçik bir torpaq parçası icarə götürməyə məcbur idilər. Şəhərlərdə də xüsusi evləri olmayan və varlı ev sahiblərindən mənzil kirayələməyə məcbur olan çoxlu vətəndaş var idi. Kirayədarın və kirayəçinin qarşılıqlı münasibəti sosial - iqtisadi tərəfdən kirayəçinin hüquqlarının müvafiq azalmasına gətirdi: onun kirayədardan asılılığı, yeri gəlmişkən, özünü onda göstərirdi ki, əşyanın o cümlədən torpaq sahəsinin kirayəçisi Romada sahib hesab olunmurdu və torpağına və təsərrüfatına hər cür özbaşına qəsdlərə qarşı müstəqil sahibkar müdafiəsindən istifadə etmirdi. İcarəçi icarəyə götürdüyü torpaq sahəsinə sahibliyinin belə özbaşına pozulmalarını yalnız həmin sahəyə adına sahib olduğu icarədar vasitəsilə dəf edə bilirdi. Buna görə icarəçinin icarədardan onsuz da özünü göstərən asılılığının necə artdığını başa düşmək çətin deyil.

2. "Locatio-conductio rei"nin predmeti daşınar və daşınmaz əşyalar ola bilirdi, ancaq daşınar əşyalardan yalnız istehlak edilənlər sırasına aid olmayanlar (yəni, normal iqtisadi istifadə edildikdə məhv olmayanlar və əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmayanlar), belə ki, istehlak olunan əşyalara münasibətdə kirayəçinin kirayə başa çatdıqdan sonra müqavilə üzrə aldığı əşyanın özünü qaytarmaq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi mümkün deyil. Kirayədarın kirayəyə verdiyi əşyaya mülkiyyət hüququnun olması vacib deyildi: özgə əşyalarının kirayəyə verilməsinə yol verildi.

3. İstifadə etməyə görə haqq (kirayə haqqı) normal olaraq pul ifadəsi ilə müəyyən olunmalıdır; ancaq kənd təsərrüfatı torpaq sahələrinin kirayəsi (icarəsi) müqavilələrində kirayə haqqının naturada müəyyən edilməsinə yol verilir (məlum miqdarda məhsul, o cümlədən məhsulun məlum payı). Digər hallarda, müqavilə üzrə əşyanı istifadəyə götürən şəxs bu istifadəyə görə öz üzərinə digər əşyanı vermək və i.a. öhdəliyi götürdükdə, belə müqavilə **locatio-conductio** kateqoriyasına uyğun gəlmirdi.

Müddət kirayə müqaviləsinin zəruri elementi deyildi: əşyanı dəqiq müddət göstərmədən də istifadəyə vermək olardı ("qeyri-müəyyən müddət"). Bu halda müqavilə tərəflərdən hər birinin ərizəsi ilə istənilən vaxt xitam oluna bilərdi.

4. **Kirayədarın vəzifələri.** Kirayədarın üzərinə kirayəçinin kirayəyə götürdüyü əşyadan (və ya əşyadan və onun bəhrələrindən istifadəsinə imkan vermək vəzifəsi düşürdü.

Əşya ilə birlikdə onun ləvazimatları da verilməli idi (məsələn, torpaq sahəsi verildikdə - adi avadanlıq). Əşya vaxtında verilməli idi. Bu vəzifəyə əməl edilməməsi kirayəçiyə müqavilədən imtina etmək hüququ verirdi.

Kirayədarın əşyanı kirayəçinin istifadəsinə vermək vəzifəsi əşyanı bir dəfə kirayəçiyə verməsi ilə bitmirdi: kirayədar bütün kirayə müddəti ərzində kirayəçinin əşyadan rahat və müqaviləyə müvafiq istifadə imkanını təmin etməli idi. Bunun üçün kirayədar kirayəyə verilən əşyanın bütün müqavilə müddəti ərzində istifadə üçün yararlı vəziyyətini təmin etmək üçün zəruri olan təmiri etməlidir, kirayəçinin kimin isə tərəfindən qarşılaşa biləcəyi maneələri aradan qaldırmalıdır və i.a.

5. İstifadəyə verilən əşya istifadə üçün yararsız olduqda və ya hər halda istifadə kirayəçinin almağı nəzərdə tutmağa haqlı olduğu bütün iqtisadi sərəməni vermədikdə satılmış əşyanın çatışmazlıqlarına görə satıcının məsuliyyətinin əsaslandığı prinsiplərə oxşar prinsiplər fəaliyyət göstərirdi. Əşya müqavilə bağlanarkən nəzərdə tutulan məqsəd üzrə istifadə üçün yararsız olduğu hallarda kirayəyə verilmiş əşyanın çatışmazlıqlarına görə kirayədarın məsuliyyəti kirayəçinin bütün marağının ödənilməsində ifadə olunurdu. Ancaq belə hallarda digər nəticə də mümkündür, yəni kirayəçinin müqavilədən imtina etmək hüququ var

idi. Əşyadan az iqtisadi səmərə və rahatlıqla istifadə mümkün olduqda kirayəçi "**actio conducti**"nin köməyi ilə kirayə haqqının azaldılmasını tələb edə bilərdi.

6. Kirayədar hər cür təqsirə görə məsuliyyət daşıyırdı (**omnis culpa**). Əşyadan kirayəçinin istifadəsi kirayədarın təqsiri olmadan mümkün olmadıqda kirayədar kirayəçi qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, ancaq belə təsadüfi səbəbdən əşyadan istifadənin mümkün olmadığı müddətə görə kirayə haqqı tələb etmək hüququ da yox idi. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bu halda risk kirayədarın üzərinə düşürdü (**periculum est locatoris**).

Kirayədar kirayəyə verdiyi əşyaya görə vergini ödəməli, hər cür ümumi mükəlləfiyyətləri və s. daşımali idi.

7. **Kirayəçinin vəzifələri.** Kirayəçi əşyadan istifadəyə görə istifadə müddətinə proporsional olan şərtləşdirilmiş kirayə haqqını kirayədara ödəməli idi. Ümumi qayda üzrə, başqa saziş olmadıqda kirayə haqqı müvafiq müddət başa çatdıqdan sonra verilirdi (**postnumerando**). Kirayəçi kirayə haqqını qabaqcadan verdikdə icarə haqqı verilən bütün müddət ərzində istifadə kirayəçinin təqsiri olmadan mümkün olmadıqda (məsələn, təsadüfi səbəbdən kirayə edilmiş ev yandıqda) kirayəçiyə kirayə haqqını qaytarmaq üçün **actio conducti** verilir.

Kirayə haqqının ödənilməsi haqqında məsələ o naturada məlum miqdar məhsul şəklində müəyyən edildikdə (kənd təsərrüfatı icarəsi) xüsusi nizama salınırdı. Müxtəlif təsadüfi hallar məhsula güclü təsir edə və onu elə azalda bilər ki, müqavilə üzrə müəyyən edilmiş icarə haqqına icarəçinin gücü çatmasın. Klassik Roma hüquqşünasları bu məsələ üzrə aşağıdakı göstərişləri qoymuşlar. Qarşısızalmaz qüvvə (**vis cui resisti non potest**) adlanan qüvvənin təsiri nəticəsində məhsul məhv olduqda kirayəçi kirayə haqqını ödəmək vəzifəsindən azad olurdu. Fövqəladə heç nə baş vermədikdə isə, məhsulsuzluqdan və i.a. zərərə görə kirayəçi məsuliyyət daşıyırdı. İcarəyə götürülmüş sahəyə üz vermiş məhsulsuzluq haqqında klassik hüquqşünaslar belə izah da verirdilər: məhsuldarlıq - təsadüfi işdir, bir il - məhsuldar deyil, o biri il isə güclü məhsul verir; buna görə də məhsul qıt olan ildə icarə haqqını tam ödəmək icarəçi üçün çətin olduqda haqqın azaldılmasına yol

vermək lazımdır (**remissio mercedis**); ancaq növbəti illər məhsul bol olduqda icarədar məhsul qıt olan ilə görə də icarə haqqının qalanını almağa haqlı idi.

8. Kirayəçi əşyadan istifadə edərkən müqavilənin məzmunu və əşyanın iqtisadi təyinatı ilə uyğunlaşmalı idi. O, kirayəyə götürdüyü əşyanın hər cür zədələnməsinə və pisləşməsinə görə, bunlar onun heç olmasa yüngül təqsiri üzündən baş verdikdə, məsuliyyət daşıyırdı (D. 19.2.19.2.)

Kirayə başa çatdıqdan sonra kirayəyə götürülmüş əşya gecikdirilmədən və lazımi vəziyyətdə qaytarılmalı idi. Kirayəçi kirayəyə götürdüyü əşyanı vaxtında qaytarmadıqda əşyanın vaxtında qaytarılmamasından kirayədarə dəyən zərəri ödəməli idi.

Kirayəçi kirayə müddətində kirayəyə götürdüyü əşyaya xərc çəkdiyə, onun çəkdiyi xərclərin ödənilməsinə olan hüququ haqqında məsələ xərclərin xarakterindən asılı olaraq həll edilirdi. Xərcləri ya zəruri, ya da faydalı, iqtisadi cəhətdən məqsədamüvafiq hesab etmək mümkün olduğu hallarda, kirayəçinin kirayədarə onları ödənilməsinə tələb etmək hüququ var idi; xərclərin belə əhəmiyyəti olmadıqda, yalnız kirayəçinin şəxsi zövqünə və arzusuna görə edildikdə isə ona belə məsrəflərinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ verilmirdi, yalnız **ius tollendi**, yəni əşyanı ona "daxil etmələrdən" ayırmaq hüququ verilirdi, ancaq bu şərtlə ki, bunu əşyanı pisləşdirmədən etmək mümkün olsun.

9. Kirayəçi kirayəyə götürdüyü əşyanı digər şəxsin istifadəsinə vermək hüququndan məhrum edilməmişdi (kirayədarə əks razılıq olmadıqda) (əsas kirayəçidən kirayə götürmə - S. 4. 65, 6). Şübhəsiz ki, kirayəyə götürülmüşün belə kirayəyə verilməsi əsas kirayəçinin əşyanın yaxşı saxlanmasına və ondan lazımi qaydada istifadə edilməsinə görə kirayədar qarşısında məsuliyyətini aradan qaldırmırdı. Kirayəçi ümumiyyətlə, kirayəyə götürdüyü əşyadan istifadə etməyə icazə verdiklərinin hamısının təqsirinə görə öz adından məsuliyyət daşıyırdı (bu halda bu o deməkdir ki, öz təqsirinə görə olduğu kimi).

10. Romada kirayəçilərin sosial - iqtisadi vəziyyəti və qanunun kirayədarlar haqqında üstün qayğısı kirayə müqaviləsinin nizama salınmasına təsir edirdi, xüsusilə, bu özünü onda göstərirdi ki, Roma

hüququ əmlak kirayəsinin öhdəlik-hüquqi təbiətini ciddi ardıcıl tətbiq edirdi.

Göstərilən prinsipdən irəli gələn əsas nəticə bu müddəa idi ki, kirayədar əmlak kirayəsinin müddəti başa çatanaqədək kirayəyə verdiyi əmlakı özgəninkiləşdirdikdə, yeni mülkiyyətçi öz sələfinin müqaviləsi ilə əlaqədar deyildi (D. 19.2, 25.1). Yeni dövrdə belə bir aforizm geniş yayılmışdır ki, Roma hüququ üzrə "satın alma kirayəni xitam edir (pozur)." Bu aforizm dəqiq deyildir; kirayəyə verilmiş əşyanın özgəninkiləşdirilməsi kirayədarın kirayəçi qarşısında məsuliyyətini aradan qaldırmırdı, deməli, onlar arasındakı müqavilə xitam olunmuş hesab edilmirdi; ancaq kirayəçinin kirayəyə götürdüyü əşyadan istifadəni həyata keçirməsi sələfinin müqaviləsinin avtomatik olaraq aid olmadığı əşyanın yeni mülkiyyətçisinin razılığından asılı idi. Yeni mülkiyyətçi kirayəçiyə əşyadan istifadə etməyə razılıq vermədikdə müqavilə üzrə ilkin kirayədar məsuliyyət daşıyırdı.

11. Əşya kirayə müqaviləsi bəzi hallarda bu və ya digər tərəfin ondan birtərəfli imtina etməsi ilə xitam oluna bilərdi. Kirayəçinin belə hüququ qəbul olunurdu, məsələn, icarədarın təqdim etdiyi əşya istifadə üçün yararsız olduqda. Əşyadan istifadə edilməsi ciddi təhlükə ilə əlaqədar olduqda da kirayəçi müqavilədən imtina edə bilərdi.

Bir sıra hallarda kirayədarın müqaviləni xitam etmək hüququ var idi, yəni kirayəçi öz hüququndan sui-istifadə edərək əşyadan onu xarab etməklə istifadə etdikdə və i.a. Kirayəyə götürülmüş əşya təmir tələb etdikdə, onun yerinə yetirilməsi isə kirayəçinin istifadəsi xitam olunmadan qeyri-mümkün olduqda, nəhayət, əşya kirayədara onun şəxsi tələbatları üçün zəruri olduqda.

Bu və ya digər tərəfin ölməsi kirayə müqaviləsini xitam etmirdi. Kirayə müqaviləsi müddətin başa çatması ilə xitam olunurdu, ancaq müddət başa çatdıqdan sonra kirayəçi tərəfindən əşyadan faktiki istifadə davam etdikdə də müqavilə tərəflərin sükutlu razılığı üzrə təzə-lənmiş hesab olunurdu.

§ 4. Xidmət kirayə müqaviləsi (locatio-conductio operarum)

Bir tərəfin (tutulanın, locator) öz üzərinə digər tərəfin (kirayədarın, conductor) xeyrinə müəyyən xidmətləri yerinə yetirmək öhdəliyi götürdüyü, kirayədarın isə öz üzərinə bu xidmətlərə görə şərtləşdirilmiş haqqı ödəmək öhdəliyi götürdüyü müqavilə xidmət kirayə müqaviləsi (locatio-conductio operarum) adlanır.

Məqsədi podratçı tərəfindən işin hazır nəticəsinin təqdim edilməsi olan locatio-conductio operis-dən fərqli olaraq, xidmət kirayə müqaviləsinin predmeti kirayədarın göstərişi ilə müxtəlif xidmətlərin yerinə yetirilməsi idi. Bu vəziyyət labüd olaraq xidmət göstərən kirayədardan məlum asılılığa gətirirdi. Xidmət göstərən müəyyən haqqa görə məlum işi yerinə yetirməklə özünü faktiki olaraq qulun vəziyyətinə yaxın olan bir vəziyyətə salırdı. Münasibətin xarakterinə görə xidmət göstərən kirayədardan asılılığının yol verilməz hesab edildiyi hallarda tapşırıq müqaviləsinə müraciət edirdilər (bax: aşağıda, § 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, quldarlıq cəmiyyəti şəraitində şəxsi xidmətlərin kirayəsi müqaviləsi, ümumiyyətlə, geniş yayıla və az-çox mühüm əhəmiyyətə malik ola bilməzdi: hər cür xidmətin yerinə yetirilməsi üçün quldarın sərəncamında hər şeydən əvvəl qullar, məlum dərəcədə həmçinin azadlığa buraxılmışlar var idi. Locatio-conductio operarum bağlamaq yolu ilə azad vətəndaşların xidmətlərinə tez-tez müraciət etmək lazım gəlmirdi. Müqavilənin məzmununu başlıca olaraq, xüsusi biliklər və ya xüsusi qabiliyyət tələb etməyən gündəlik ev işləri təşkil edirdi.

Xidmət kirayə müqaviləsi dəqiq müəyyən edilmiş müddətə, ya da belə müddət göstərilmədən bağlana bilərdi. Axırını halda hər bir tərəf istənilən vaxt müqavilədən imtina etməsini bildirə bilərdi.

2. Xidmət göstərən müqavilənin müddəti ərzində məhz müqavilədə nəzərdə tutulan xidmətləri, həm də şəxsən, özünü başqa şəxslə əvəz etmədən yerinə yetirməli idi. Kirayədar xidmətləri şərtləşdirilmiş miqdarda ödəməli idi. Əşya kirayə müqaviləsində olduğu kimi xidmət kirayə müqaviləsi üzrə də kirayə haqqı **postnumerando**, yəni hesablaşma

aparılan vaxt vahidi başa çatdıqdan sonra ödənilirdi. Xidmət göstərən xəstəliyi və ya digər səbəb nəticəsində şərtləşdirilmiş xidmətləri yerinə yetirə bilmədikdə haqq almaq hüququ da yox idi. Xidmət göstərən şərtləşdirilmiş xidmətləri göstərməyə hazır olduqda, ancaq kirayədar xidmət göstərəndən asılı olmayan səbəblərə görə onun xidmətlərindən istifadə etmədikdə, xidmət göstərən haqq almaq hüququnu saxlayırdı.

Ancaq kirayədarın xidmət göstərəninin xidmətlərindən istifadə etməməsi xidmət göstərən üçün eyni bir vaxta görə iki kirayədardan haqq almaq yolu ilə varlanma mənbəyi kimi xidmət etməli deyildi: bu xidmət göstərəninin kirayədarın onun xidmətlərindən istifadə etmədiyi müddətdə qazandığı (kənarda) həmin müqavilə üzrə xidmət göstərənə çatacaq haqqın hesabına daxil edilirdi.

§ 5. Podrat müqaviləsi (Locatio-conductio operis)

1. Bir tərəfin (podratçının, conductor) öz üzərinə məlum işi digər tərəfin (sifarişçinin, locator) xeyrinə yerinə yetirmək öhdəliyi götürdüyü, sifarişçinin isə öz üzərinə bu işə görə müəyyən pul haqqı ödəmək öhdəliyi götürdüyü müqavilə podrat müqaviləsi (iş kirayəsi, locatio-conductio operis) adlanırdı.

Bu müqavilənin bundan əvvəlki müqavilədən (xidmət kirayəsindən, locatio-conductio operarum) fərqi ondan ibarət idi ki, xidmət kirayə müqaviləsi üzrə xidmət göstərəninin ayrı-ayrı xidmətlər göstərməyə borclu idi; podrat müqaviləsi isə podratçının müəyyən "opus"a, başa çatmış nəticə verməsinə yönəlmişdir (D. 50. 16. 5.1).

Podratçının öz materialı ilə işlədiyi hallarda (tam və ya qismən) podrat müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinə çox yaxınlaşır. Bu iki müqaviləni Roma hüquqşünasları işin yerinə yetirilməsi üçün əsas materialı kimin verməsindən asılı olaraq fərqləndirirdilər (D. 18. 1. 20).

2. Podratçı işi başa çatmış nəticə kimi, müqaviləyə uyğun olaraq, lazımi qaydada, müəyyən edilmiş müddətdə, lazımi keyfiyyətli vəziyyətdə yerinə yetirməli və verməli idi.

Podratçı yüngül təqsir də istisna olmamaqla (**culpa levis**) hər cür təqsirə görə məsuliyyət daşıyırdı. Podratçıya müqaviləni yerinə yetirərkən digər şəxslərin xidmətindən istifadə etməyə icazə verilirdi, ancaq bu şərtlə ki, onların təqsirinə görə podratçı öz xüsusi təqsiri kimi məsuliyyət daşıyırdı (D. 19. 2. 25. 7).

Təsadüfi məhv olma və ya işin xarab olması riskinə görə kimin məsuliyyət daşması haqqında məsələ üzrə mənbələrin göstərişləri bir qədər bir-birinə uyğun gəlmir. Mənbələrdə ayrı-ayrı kazusların həll edildiyi əsas prinsip ona gətirir ki, işin təhvil verilənədək baş verən təsadüfi məhv olması və ya xarab olması podratçının, o verildikdən sonra isə sifarişçinin öhdəsinə düşür.

3. Şərtləşdirilmiş haqqın ödənilməsi vəzifəsi sifarişçinin (kirayədarın) öhdəsinə düşürdü.

İşin yerinə yetirilməsi prosesində əsasına podratçı tərəfindən tərtib edilmiş smeta qoyulmuş işin şərtləşdirilmiş qiymətə yerinə yetirilməsinin mümkün olmaması aydın olduqda ya podratçının haqqının artırılmasına razılaşımaq, ya da işi dayandırmaq və müqavilədən imtina etmək sifarişçidən asılı idi.

Sifarişçi əsassız olaraq podratçının yerinə yetirdiyi işi ondan qəbul etməkdən imtina etdikdə o podratçıya müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş haqqı ödəmək vəzifəsindən azad olmurdu. Sifarişçi sifariş verdiyi işin yerinə yetirilməsini vaxtından əvvəl dayandırdıqda və podratçı azad olduğu vaxtdan başqa işdə istifadə edilə bildikdə, onun bu ikinci iş üzrə qazancı ona birinci kirayədarın çatması olan haqqın hesabına daxil edilirdi.

§ 6. Tapşırıq müqaviləsi (mandatum)

1. Tapşırıq müqaviləsi ondan ibarət idi ki, bir şəxs (etibar edən, mandant) hər hansı bir hərəkətin pulsuz yerinə yetirilməsini digər şəxsə (etibar edilənə, mandatariyə) tapşırırdı, o isə bunu öz üzərinə götürürdü.

Tapşırığın predmetini həm hüquqi hərəkətlər (əqd bağlanması, prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi), həm də faktiki xarakterli

xidmətlər (mənbələrdə misal kimi paltarın pulsuz təmirini, düzəldilməsini və i.a. göstərir, I. 3. 26. 13) təşkil edirdi.

2. **Tapşırığın pulsuz yerinə yetirilməsi tapşırıq müqaviləsinin mühüm əlaməti idi.** Roma hüquqşünaslarının fikrincə *mandatum* "*ex officio atque amicitia*"dan (ictimai vəzifə və dostluqdan) əmələ gəlmişdir, vəzifənin yerinə yetirilməsi və buna görə haqq alınması isə, romalıların anlamına görə, bir araya sığmırdı (D. 17.1.1.4). Hərəkətin yerinə yetirilməsinə görə haqq təyin edilirdisə, bununla da müqavilə kirayə müqaviləsinə çevrilirdi. Haqqa görə işləməyə "xidmət kimi tutulmağa" ehtiyacı olmayan quldarlar sinfi belə haqqı ödənilən işə nifrətlə yanaşırdılar və ya dostluq əsasında, ya da ona göstərilən hörməti və etibarını qiymətləndirərək fəaliyyət göstərən mandatarinin xidmətlərinin ictimai əhəmiyyətini "azaltmamaq" üçün adı çəkilən iki müqavilə növünü - tapşırıq və kirayəni kəskin fərqləndirirdi.

Ancaq mandatarinin heç bir halda tapşırığını yerinə yetirməsinə görə mandatdan heç nə almamasının təsdiq edilməsi dəqiq olmazdı. "*Merses*"- göstərilən xidmətin ekvivalenti mənasında haqq - həqiqətən də tapşırıq müqaviləsinə xas deyildi, ancaq mandatarinin göstərdiyi xidmətə görə hər hansı hədiyyə, maddi ifadə olunan "təşəkkür" almasını mümkün, mandatarini və münasibətin sosial əhəmiyyətini alçaqlımayan hesab edirdilər.

"*Merses*"dən fərqli olaraq belə növ "təşəkkür" "*honor*" adını aldı (vaxtilə liberal və ya azad peşə adamları adlanan şəxslərin "qonorar" termini də buradan yaranmışdır, yəni elə peşələrin ki, onlarla məşğul olmaq azad Roma vətəndaşı üçün də əskiklik hesab olunmurdu). Qonorar anlayışının tətbiq edilməsi ilə əslində mandant və mandatari arasında həqiqi münasibətləri pərdələməli olan süni örtük yarandı.

3. **Mandatarinin vəzifələri.** Tapşırığın pulsuz olmasına baxmayaraq Roma hüququ mandatariyə qarşı tapşırığın yerinə yetirilməsində dəqiq, diqqətli və qayğıkeş olmasına aid ciddi tələblər irəli sürürdü. Öz üzərinə tapşırıq götürmək mandatarinin iradəsindən asılıdır (Pavel deyirdi), ancaq qəbul edilmiş tapşırığı yerinə yetirmək isə artıq zərurətdir (D. 13.6.17.3).

Mandatarı öz üzərinə götürdüğü işi axıra çatdırmalıdır. Mandatarı görəndə ki, tapşırılan işi yerinə yetirə bilməz, dərhal mandanta bu barədə xəbər verməli idi ki, mandant onu digər şəxslə əvəz edə bilsin; mandatarı tapşırığı yerinə yetirməyin qeyri-mümkünlüyü haqqında mandantı xəbərdar etmədikdə, mandantın qarşısında **vurulan zərəre görə** məsuliyyət daşıyırdı.

Tapşırıq onun məzmununa (həm hərfi məzmununa, həm də onun daxili məzmununa) tam uyğun olaraq yerinə yetirilməli idi.

Etibar edənə məlum mənfəət vermək məqsədilə olsa belə, mandatarının tapşırığın şəklini dəyişdirmək hüququ yox idi; məsələn, Seyin evini 100-ə almaq barədə konkret tapşırıq verilmişdir, mandatarı isə Titsinin evini aldı; o bu evi 100-dən ucuz almasına baxmayaraq, tapşırıq yerinə yetirilməmiş hesab olunurdu. Ola bilərdi ki, şərait dəyişdiyinə görə tapşırığı dəqiq yerinə yetirmək mümkün olmasın. Onda mandatarı mandantdan əlavə göstərişlər tələb etməli idi; bu isə faktiki mümkün olmadıqda, elə hərəkət etməli idi ki, məsələnin həlli tapşırığın ümumi mənasına uyğun gəlsin.

Mandatarı tapşırığın sərhədlərini aşdığı hallarda, mandant icranı qəbul etməyə borclu deyildi; ancaq mandant Roma hüquqşünasları arasında hakim olan nöqtəyi-nəzərə uyğun olaraq, tapşırıq dairəsində icranı qəbul etməyə borclu idi.

Tapşırığın şəxsən yerinə yetirilməsi həmişə məcburi deyildi. Tapşırığın predmeti mandatarının hökmən şəxsi fəaliyyətini nəzərdə tutmadıqda və müqavilənin özündə tapşırığın hökmən şəxsən yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmadıqda, mandatarı digər şəxsləri (müavinlərini və ya substitutları) tapşırığın yerinə yetirilməsinə cəlb etməyə haqlı idi.

Müqavilədə birbaşa şərt kəsilə bilərdi ki, yerinə yetirmə hökmən şəxsən olmalıdır, ya da əksinə, mandatarının tapşırılmış hərəkətlərin yerinə yetirilməsini digər şəxslərə verməsinə icazə verilir. Hətta tapşırığın xarakterinə görə onun şəxsən yerinə yetirilməsi məcburi olduqda da tapşırığın yerinə yetirilməsində üçüncü şəxslərin iştirakı labüd ola bilərdi: mandantın maraqları bu hərəkəti təxirə salmağa imkan vermədiyi şəraitdə tapşırılmış hərəkəti mandatarının şəxsən etməsi qeyri-mümkün ola bilərdi. Köməkçilərinin və müavinlərinin hərəkətlərinə

görə mandatarinin məsuliyyəti də mandatarinin üçüncü şəxslərin (substitutların) xidmətlərindən istifadə etmək hüququnun olub-olmasından asılı idi.

Mandatariyə müqavilə ilə tapşırığı yerinə yetirərkən üçüncü şəxslərin xidmətlərindən istifadə etmək hüququ verilmədikdə, o özünü digər şəxslə əvəz etməli olurdu, o substitutun hərəkətlərinə görə öz xüsusi hərəkətləri kimi məsuliyyət daşıyırdı və substitutun hərəkətləri ilə mandanta vurulmuş bütün ziyanı ödəməli idi. Ancaq konkret halda mandatariyə köməkçilərin və substitutların xidmətlərindən istifadə etmək hüququ verildikdə, o mandant qarşısında substitutun hərəkətlərinə görə deyil, yalnız substitutun ehtiyatla, diqqətlə seçilməsinə görə (**culpa in eligendo**) məsuliyyət daşıyırdı.

Artıq yuxarıda göstəriləni kimi "**mandatum**"un quldarlıq cəmiyyətində xüsusi sosial və məişət əhəmiyyəti mandatarinin məsuliyyətinin xarakterində əks olunurdu. Həmin müqavilədən özü xeyir götürməyən, bu müqavilədə maddi maraqlı olmayan tərəfin daha məhdud məsuliyyət daşması (yalnız **dolus** və "**culpa lata**"ya görə) haqqında ümumi prinsipin əksinə olaraq, mandatar ümumiyyətlə hər cür təqsirə görə məsuliyyət daşıyırdı və tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı və ya yerinə yetirilməməsinə görə vurulmuş bütün zərəri, hətta mandatarinin yüngül təqsiri nəticəsində vurulduqda da, mandanta ödəməli idi (S.4.35.13).

Mandatar tapşırığın yerinə yetirilməsinin nəticələrini mandanta verməli idi. Mandatar təkə mandantın borclularından bütün aldıklarını deyil, mandant üçün nəzərdə tutulan təsadüfi ona verilənləri də mandanta verirdi (məsələn, səhvən mövcud olmayan borcun ödənilməsi). Mandant üçün alınmış əşyalar ona verilməlidir (ondan alınan bəhrələrlə birlikdə).

Mandatar tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra mandant qarşısında hesab verməli, tapşırığa aid olan sənədləri ona verməli idi.

4. Mandanta mandatarinin şərh olunmuş vəzifələrinə uyğun olan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün **actio mandati directa** iddiası verilirdi. Bu iddia üzrə təqsirlilik "**infamia**"ya səbəb olurdu.

5. **Mandantın vəzifələri.** Mandatari tapşırığı yerinə yetirərkən bundan hər hansı maddi zərər çəkməməlidir. Belə zərər dəydikdə, mandatarinin mandantdan ödəməni tələb etmək hüququ var idi.

Mandant hətta çəkilmiş xərclərlə əldə edilmiş nəticədən asılı olmayaraq, tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı çəkilmiş məsrəfləri mandatariyə ödəməli idi, yalnız mandatarinin vicdanla və ağılla hərəkət etməsi tələb olunurdu.

Mandant onun təqsiri üzündən və ya heç olmasa tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədə olan mandatarinin çəkdiyi zərəri mandatariyə ödəməli idi; yalnız tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə eyni zamanda vurulan təsadüfi zərər mandant tərəfindən ödənilmirdi.

Mandatari öz iddialarını “*actio mandati contraria*”nın köməyi ilə həyata keçirirdi.

6. Müqavilənin xitam edilməsi. Müqavilə öhdəliklərinin xitam edilməsinin ümumi halları (bax. VI bölmə, V fəsil, 5) ilə yanaşı tapşırıq müqaviləsi həmçinin bu və ya digər tərəfin müqavilədən birtərəfli imtina etməsi ilə, eləcə də tərəflərdən birinin ölümü ilə xitam olunurdu. Tapşırıq müqaviləsinin xitam edilməsinin bu xüsusi halları onunla izah edilir ki, tapşırıq müqaviləsi tərəflərin xüsusi etibarını və qarşılıqlı rəğbətini nəzərdə tuturdu və onlar olmadıqda müqavilə də xitam olunmalıdır; bununla yanaşı mandatarinin şəxsi keyfiyyətlərinin mühüm əhəmiyyəti var idi, buna görə də onun ölümü müqavilənin xitam edilməsinin əsası idi.

Tapşırıq müqaviləsi istənilən vaxt mandant tərəfindən birtərəfli pozula bilərdi. Tapşırığın ləğv edilməsi bu barədə mandatariyə sadəcə xəbər vermək yolu ilə həyata keçirilirdi. Əgər mandatari tapşırığı onun ləğv edilməsini bilməmişdən əvvəl icra etmişdisə, mandant icramı qəbul etməli və mandatari ilə hesablaşmalı idi. Eyni şəkildə mandatarinin də müqavilədən imtina etmək hüququ var idi. Ancaq onun imtina etmək hüququ bu hüquqdan etibar edənə zərər vurmadan istifadə edilməsi, yəni imtina etməni vaxtında bildirməsi tələbi ilə məhdudlaşdı, belə ki, etibar edən mandatarinin imtina etməsi nəticəsində dəyə biləcək mümkün zərərlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görə bilsin.

Mandatarı müqavilədən göstərilən tələbi pozmaqla imtina etdikdə buradan irəli gələn zərəri mandanta ödəməli idi.

Tapşırıq müqaviləsi bu və ya digər tərəfin ölümü ilə xitam olunurdu. Ancaq mandatarinin mandantın ölümü haqqında məlumat aldıqdan sonra tapşırılmış işi dərhal atmaq hüququ yox idi; mandatarı etibar edən vərəsələrinə zərər vurmamaq üçün başladığı hərəkətləri axıra çatdırmalı idi. Digər tərəfdən, mandatarı mandantın ölümü haqqında bilməyərək tapşırığı axıra qədər yerinə yetirdikdə o mandantın vərəsələrinə iddia verə bilərdi.

Mandatarı öldükdə onun vərəsələri bunu mandanta bildirməli idilər. Mandatarinin vərəsələri mandantdan müvafiq göstərişlər almayaraq, tapşırığı yerinə yetirdikdə onlara **actio mandati contraria** verilmirdi.

§ 7. Ortaqlıq müqaviləsi (societas)

1. İki və ya bir neçə şəxsin hər hansı iqtisadi məqsədə (şübhəsiz ki, hüquqa zidd olmayan) nail olmaq üçün birləşdikləri müqavilə ortaqlıq müqaviləsi (societas) adlanırdı.

Qay İnstitusiyalarının 1933-cü ildə tapılmış yeni fraqmentləri "societas"ın Romada başlıca olaraq, öz əmlakını birgə mühafizə və idarə etmək üçün birləşmiş birgə vərəsələr arasında əmlakın ailə ümumiliyi zəminində yaranması haqqında əvvəllər mülahizə kimi bildirilmiş fikri təsdiq etdilər (mənbələrdə əbəs yerə deyilmir ki, "ortaqlığın tərkibində sanki qardaşlıq hüququ vardır").

2. Ortaqlıq müqaviləsi ilə bu və ya digər dərəcədə əmlak ümumiliyi yaradılırdı.

Əmlak ümumiliyi müqavilə üzrə ən müxtəlif ölçülərdə və formalarda müəyyən edilə bilərdi. Ortaqlıq müqaviləsinin iştirakçıları bütün əmlakın ümumiliyini müəyyən edə bilərdilər. Onda ortaqlıqda iştirak edən bütün şəxslərin onların bütün əmlakına, həm də təkcə müqavilə bağlanarkən malik olduqları əmlaka deyil, təsadüfi ("ex fortuna") əldə edilmişlər də istisna edilməməklə bütün sonradan əldə edilmiş əmlaka ümumi mülkiyyət hüququ yaranırdı.

Ancaq daha məhdud ümumilik də mümkün idi. Müqavilə iştirakçıları ümumi işə yalnız pulla, digər əmlak sərvətləri ilə, həmçinin xidmətlərlə pay qoya bilərdilər. Payların bərabərliyi vacib deyildi, ancaq müqavilədə xüsusi göstəriş olmadıqda o fərz edilirdi.

Bu müqavilə ilə nəzərdə tutula bilərdi ki, paylar ortaqlığın bütün iştirakçılarının ümumi mülkiyyətini təşkil edir: ancaq ortaqlardan hər birinin pay qismində verdiyi əmlaka fərdi mülkiyyət hüququnu saxlamasına heç nə mane olmurdu və o payı yalnız ortaqlıq məqsədləri üçün ümumi istifadəyə verirdi.

Ortaqlıq müqaviləsinin *societas quaestus* adlanan xüsusi forması geniş yayılmışdır, bu ortaqlığın üzvləri müəyyən sənaye fəaliyyəti üçün təyin edilmiş əmlakı ümumiləşdirirdilər; ümumi əmlaka o zaman təsadüfi gəlirlər deyil, fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirlər daxil olmalı idi. Ortaqlıq birləşməsinin bu forması o qədər geniş yayılmışdı ki, ortaqlıq müqaviləsi onun konkret növü göstərilmədən bağlandıqda, məhz *societas quaestus* müəyyən edildi təxmin edilirdi.

3. Ortaqlıq müqaviləsinin məzmununda ortaqların gəlirlərdə və zərərlərdə iştirakı da vacib idi. Ortaqların ümumi işdə iştirakı paylarının bərabərliyi vacib deyildi, ancaq müqavilədə digər göstərişlər olmadıqda ortaqların iştirak paylarının bərabər olması təxmin edilirdi.

Bəzən ortaqların gəlirlərdə böyük payla, zərərdə isə az payla iştirak etməsi şərti ilə də ortaqlıq müqaviləsi bağlanmasına yol verilirdi. Ancaq bir qayda olaraq, ortaqlığın fəaliyyətinin həm müsbət, həm də mənfə nəticələrinin ortaqlığın bütün iştirakçıları arasında bölünməsinə bərabərlik olmalıdır.

Ortaqlığın iştirakçılarından biri üzərinə ümumi işin aparılmasından alınan gəlirlərdə hər hansı iştirak etmədən yalnız zərərlərə görə məsuliyyət vəzifəsinin qoyulduğu, digərinə isə təkcə gəlirlərin verildiyi müqavilə də hər halda yol verilməz hesab edilirdi; belə ortaqlıq müqaviləsinə ortaqlıq adlandırmaq qəbul edilmişdi (D. 17.2. 29.2. Ezopun şirin uzunqulaqla birlikdə ov edərək, qəniməti bölüşdürərkən bütün payları özlünə götürdüyü məşhur təmsilinə eyham olaraq).

Beləliklə, ortaqlıq müqaviləsinə daha müfəssəl aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar. **İki və ya bir neçə şəxsin bütün ortaqlar arasında müqavilə**

ilə nəzərdə tutulan paylarda, müqavilədə göstəriş olmadıqda bərabər bölüşdürülməsi üçün ümumi işdə əmlak payı və ya şəxsi fəaliyyətlə, yaxud əmlak payını şəxsi xidmətlərlə birləşdirməklə iştirak edərək məlum ümumi icazə verilən iqtisadi məqsədi həyata keçirmək üçün birləşdikləri müqavilə ortaqlıq müqaviləsidir.

Ortaqlıq müqaviləsində müddətin mühüm əhəmiyyəti yox idi: ortaqlıq həm müəyyən müddətə, həm də müddətsiz müəyyən edilə bilərdi. Axırncı halda, əlbəttə, tərəflərin ömürlük bağlılıqları müəyyən edilmirdi: ortaqların hər birinin məlum şərtlərə riayət etməklə müqavilədən birtərəfli imtina etmək hüququ etiraf olunurdu.

4. Roma hüququnda *societas* hüquq və vəzifələrin müstəqil daşıyıcısı (hüquqi şəxs) hesab olunmurdu. Bəzən Roma hüquqşünasları ortaqlığın əmlakı haqqında danışdıqda da, bununla bütün ortaqların əmlakından artıq nə isə deməyi nəzərdə tutmurdular; hüquq və vəzifələrin subyektləri yalnız "socio"ların özləri idi.

5. **Ortaqlıq üzvlərinin bir-birinə münasibətdə hüquq və vəzifələri (daxili münasibətlər).**

Hər bir ortaqlıq ümumi iş üçün şərtləşdirilmiş pay verməli idi. Pay xidmətlər göstərilməsindən ibarət olduqda ortaqları onları yerinə yetirməli idi.

Ortaqlıq müqaviləsinə görə pay qismində verilən əşyaların təsadüfi məhv olması riski bütün ortaqların üzərinə düşürdü: **fərdi əşyalara münasibətdə müqavilə bağlandığı andan, cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalara münasibətdə isə onların verildiyi andan.**

Eyni ilə ortaqlıq işləri aparılarkən üz verən təsadüfi itkilər və zərərlər riskinə görə də bütün ortaqlar birlikdə məsuliyyət daşıyırdılar.

Ortaqlardan hər biri ümumi işə və deməli, digər ortaqların maraqlarına da qayğıkeşliklə və diqqətlə yanaşmalı idi. Digestlərdə hər bir ortaqlıqdan tələb olunan qayğıkeşliyin dərəcəsinə aid Qayın göstərişi vardır ki, ortaqlığın hər bir üzvünə zəruri qayğıkeşliyə və ehtiyatlılığa aid irəli sürülən tələb adətdən kənar, qeyri-adi idi (D.17.1. 72).

Digər müqavilələrdə tərəflərdən ya "yaxşı sahib" davranışına riayət etmələri, ya da heç olmasa adi, "orta adam" qayğıkeşliyi tələb olunur, ancaq hər ikisi mücərrəd ölçü əsasında, yəni bu və ya digər kateqoriya adamların davranışında müşahidə olunan bəzi ümumi nöqtəyi-nəzərindən

yanaşmaqla. Bunun əksinə olaraq ortaqlıq müqaviləsində ortağın davranışını konkret ölçüdə - həmin konkret şəxsin faktiki malik olduğu qayğıkeşlik dərəcəsiindən istifadə edərək müəyyən edirdilər. Ortaq ümumi işə və ümumi əmlaka öz işlərinə və əmlakına yanaşdığından pis yanaşmamalıdır: **diligentia quam suis rebus adhibere solet** göstərmək (bir qayda olaraq öz işlərinə göstərdiyi qayğıkeşlik) "**culpa in concreto**"ya görə məsuliyyət daşımaq" ifadəsi ilə eyni mənalıdır.

Belə ölçü nöqtəyi-nəzərindən öz işlərini qayğısız və başdansaovdu aparan ortaqlar ümumi işə də onun üçün adı olan qayğısızlıqla yanaşdıqda digər ortaqlar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Qay məsuliyyətin belə ölçüsünə onunla haqq qazandırır ki, ortaqlar ümumi iqtisadi məqsəd üçün birləşərkən bilməli idilər ki, kiminlə birləşirlər; əgər onlar öz tərkiblərinə öz xüsusi işlərini başısoyuq aparan şəxsi qəbul edirlərsə, diqqətsizlikdə onlar özləri təqsirkardırlar və onların köməyinə gəlmək üçün əsas yoxdur.

Özü-özünə aydındır ki, "**dolus**"a görə hər bir ortaqlar istənilən digər şəxs kimi hökmən məsuliyyət daşıyırdı (D.17. 2.45). Ortaqlardan hər biri ümumi işi apararkən aldığı pul məbləğlərini, əşyaları və i.a. mənimsəməməli, bütün ortaqlar arasında bölünməsi üçün ümumi hesaba daxil etməlidir (müqaviləyə uyğun olaraq). Buna uyğun olaraq, ortaqlardan hər birinin ümumi işi apararkən çəkdiyi məsrəflərin və daxil olmağa məcbur olduğu öhdəliklərin təkcə onun üzərində qalmasını, müqavilənin mənasına uyğun olaraq hamı arasında bölünməsinə də digər ortaqlardan tələb etmək hüququ var idi.

Ortaqlardan hər birinə digər ortaqlara münasibətdə iddia **actio pro socio** verilirdi. Ortaqlıq müqaviləsindən irəli gələn iddia yalnız **actiones bonae fidei** sırasına aid deyildi, həmçinin bu iddia üzrə cərimə olunan üçün "**infamia**"ya (biabırılığa) səbəb olurdu.

İddiyanın belə xarakteri onunla izah edilir ki, ortaqlıq müqaviləsi onun iştirakçılarının qəti qarşılıqlı etibarını nəzərdə tutur, buna görə də bu halda etibarın pozulması xüsusilə yolverilməzdir. Bununla birlikdə **actio pro socio** üzrə cərimə kəsilərkən cavabdeh ortaqlar güzəşt edilirdi: ona yaşaması üçün zəruri olan vəsait saxlayırdılar. Bu güzəşt

(*beneficium competentiae* adlandırılan güzəşt), yəqin ki, ortaqlığın ailə münasibətlərindən əmələ gəlməsi ilə izah edilir.

6. Ortaqlar və üçüncü şəxslər arasında hüquqi münasibətlər (xarici münasibətlər).

Roma hüququnda ortaqlıq özü-özlüyündə hüquqi şəxs deyildi. Buna görə də, ayrıca ortaq bütün ortaqların işləri üzrə kənarında çıxış edərkən şəxsən öz adından hərəkət edirdi və onun hərəkətlərindən irəli gələn bütün hüquq və vəzifələr onun şəxsinə yaranırdı: o həm səlahiyyətli, həm də vəzifəli olurdu. Ortaq aldığı pulları və digər qiymətli şeyləri yalnız ümumi kassaya təhvil verdikdən sonra həmin ortaqlığın üzvləri bu bağlanmış əqddən varlanmış kimi digər ortaqlara da iddia verə bilərdilər.

7. Ortaqlıq müqaviləsi ciddi şəxsi və qarşılıqlı inama əsaslanan müqavilə qismində bütün ortaqlar arasında ümumi işin davam etdirilməsi razılığı aradan qalxan kimi **xitam olunurdu**. Hətta ortaqlar öz üzərlərinə müqaviləni xitam etməmək barədə qarşılıqlı öhdəlik götürdükdə belə öhdəliyin qüvvəsi yox idi. Ortaqlardan hər biri ortaqlıqda qalmaqdan imtina etdiklərini bildirən kimi ortaqlıq xitam olunurdu.

Beləliklə, ortaqlığın səciyyəvi şəxsi xarakteri ona gətirirdi ki, müqavilə istənilən ortağın müqavilə münasibətlərində qalmaqdan birtərəfli imtina etməsi ilə xitam olunurdu. Ancaq müqavilə müəyyən müddətə bağlandıqda, imtina edən ortaq (klassik hüquqşünas Pavelin sözləri ilə, D. 17. 2.65. 6) özünə münasibətdə digər ortaqları vəzifələrdən azad edirdi, ancaq özünü digər ortağa münasibətdə vəzifələrdən azad etmirdi. Pavel bunu aşağıdakı kimi izah edirdi: müqavilədən imtina etmək barədə bildirildikdən sonra gəlir alındıqda imtina edən ortaq onda iştirak etmir, ancaq zərər dəydikdə imtina edənin də üzərinə müvafiq hissə düşəcək. Mənbələrin bu yerini bu mənada başa düşmək lazımdır ki, Pavel belə vəziyyəti müqavilənin bütün müddəti üçün nəzərdə tutmamışdı; söhbət yalnız artıq başlanmış və imtina edənin yarıda atdığı tədbirlərdən gedir. Müqavilədən imtina, ümumiyyətlə, vaxtsız bildirilməməli idi: ortaqlarla müqavilə münasibətlərini davam etdirmək istəməyən ortaqlar öz imtinasını elə ana salmalı idilər ki, həmin vaxt bu iş üçün daha az zərərle bağlı olsun.

Ortaqlar arasında müqavilə əlaqələrinin şəxsi xarakteri nəticəsində ortaqlıq müqaviləsi ortaqlardan birinin ölümü ilə də xitam olunurdu. Roma dünyagörüşlərinə görə “**capitis deminutio**”nun da şəxsin ölümü kimi əhəmiyyəti var idi; müqavilə ortaqlardan birinin “**capitis deminutio**”sunun baş verməsi ilə də xitam olunurdu.

Ortaqlıq ortaqlardan hər hansı birinin müflisləşdiyi halda da xitam olunur.

V Fəsil

Adsız kontraktlar (*Contractus innominati*)

§ 1. *Ümumi qeydlər*

§ 2. *Dəyişmə müqaviləsi (permutatio)*

§ 3. *Qiymət müqaviləsi (contractus aestimatorius)*

§ 1. Ümumi qeydlər

1. Hər birinin müəyyən təsərrüfat əhəmiyyəti və hüquqi dairəsi olan və hər biri (xüsusi adı olan) öz iddiası ilə müdafiə olunan kontraktların qəti siyahısının sistemi imperiyanın başlanğıcında quldarlıq cəmiyyətinin bütün tələbatlarını təmin edə bilməzdi. Bizim eranın əvvəlində təsərrüfat həyatı artıq kifayət qədər inkişaf etmiş və mürəkkəbləşmişdi. Ticarətdə, həm də təsərrüfat həyatının digər sahələrində də günü-gündən qapalı müqavilələr sisteminin dar çərçivəsinə sığışmayan ən müxtəlif münasibətlər yaranırdı. İki nəfər bir-birinə hansısa əmlakın verilməsi haqqında müqavilə bağladıqda, həm də onların müqaviləsi real və ya konsensual kontraktlardan heç birinə uyğun gəlmədikdə, belə müqavilənin bütün hüquqi qüvvəsi əvvəlcə yalnız aşağıdakından ibarət idi: əgər birinci tərəf belə sazişi icra edirdisə, digəri isə onu icra etməkdən boyun qaçırırdısa, birinci tərəf digər tərəfə verdiyini geri tələb etmək üçün kondiksiya iddiası verirdi. Ancaq inkişaf bunda dayanmadı. Təsərrüfat həyatının tələbinin təzyiqi altında müqavilə ilə müəyyən edilən kontraktların qapalı siyahısının çərçivəsindən kənara çıxan müqavilə ilə müəyyən edilən öhdəliyi yerinə yetirən tərəf digər tərəfi öhdəliyini icra etməyə məcbur etmək üçün iddia alırdı. Belə növ iddianın təmin edilməsi üçün Roma hüquqşünasları "*agere praescriptis verbis*", yəni formulasında preskripsiya ilə iddia vermək ifadəsini işlədirdilər (bax. yuxarıda, 11 bölmə, § 3, bənd 6).

Buradan da Roma hüquq elmində *actio praescriptis verbis* adı işlənib hazırlandı.

2. Roma hüquqşünaslarında qapalı siyahının çərçivəsindən kənara çıxan yeni müqavilələrin "öz adı olan" müqavilələrə qarşı qoyulmasına rast gəlinir. **Orta əsr hüquqşünasları bu əsasda yeni kateqoriyanı "contractus innominuti," yəni adsız, adlandırılmamış kontraktlar adlandırdılar.** Bu da heç də dəqiq deyil (bu ada Roma hüququnun özündə rast gəlinmir); bu "adsız kontraktlardan" bəziləri hər halda ad aldılar (məsələn, dəyişmə - *permutatio*, qiymət müqaviləsi - *contractus aestimatorius*). "Adsız kontraktlar" terminini o mənada başa düşmək lazımdır ki, kontraktların yeni kateqoriyasının özünün əsas sivil kontraktlar - verbal, litteral, real, konsensual kontraktlar kimi əlamətləri yox idi.

3. Yustinian Digestlərində (D, 19.5.5 pr) adsız kontraktların müxtəlif halları dörd əsas tipdə birləşdirilmişdir: 1) **do ut des**: mən əşyaya mülkiyyət hüququnu ona görə sənə verirəm ki, sən də digər əşyaya mülkiyyət hüququnu mənə verəsən; 2) **do ut facias**: mən əşyaya mülkiyyət hüququnu ona görə sənə verirəm ki, sən məlum hərəkəti edəsən (hansısa xidməti göstərəsən və i.a.); 3) **facio ut des**: mən sənin üçün məlum hərəkəti ona görə edirəm ki, sən məlum əşyaya mülkiyyət hüququnu mənə verəsən; 4) **facio ut facias**: mən sənin üçün məlum hərəkəti ona görə edirəm ki, sən də mənim üçün hansısa hərəkəti edəsən.

4. Adsız kontraktlar hətta Roma kontraktlar sisteminin həlqələrindən biri şəklində qəti formalaşdıqda da, onları digər kontraktlardan fərqləndirən bir xüsusiyyətlərini saxladılar. Məhz öz öhdəliyini yerinə yetirən və digər tərəfdən ödəmə almayan tərəfin digər tərəfə onda qarşılıqlı verməyə məcbur edilməsi haqqında iddia vermək əvəzinə birinci tərəfin icra etdiyinin əsassız varlanma kimi qaytarılması haqqında kondiksiya iddiası vermək hüququ, yəni müqavilədən kənara çıxmaq hüququ saxlandı.

§ 2. Dəyişmə müqaviləsi (permutatio)

1. Dəyişmə müqaviləsi öz təsərrüfat təyinatına görə alqı-satqı müqaviləsinə yaxındır. Alqı-satqıda bir tərəfin satılan əşyanı digər tərəfin "məhkəm mülkiyyətinə" verməsi öhdəliyinə digər tərəfin qiymətini ödəmək öhdəliyi uyğun gəlir, əşya sanki pula dəyişdirilir. Dəyişmə müqaviləsində əşya əşyaya dəyişdirilir (tərəflərdən biri müəyyən əşyanı digər tərəfin mülkiyyətinə verir, bunun nəticəsində digər tərəf başqa bir əşyanı birinci tərəfin mülkiyyətinə verməyə borclu olur, D. 19.4.1.2).

Dəyişmə bilavasitə əmtə mübadilə forması qisminə alqı-satqıdan əvvəl olmuş ən qədim müqavilədir. Alqı-satqı müqaviləsinin meydana gəlməsi ilə dəyişmə əvvəlki təsərrüfat əhəmiyyətini saxlaya bilmədi və ikinci plana keçdi. Dəyişmə müqaviləsi hüquqi tənzimləməni nisbətən gec aldı. Hər halda klassik dövrdə pul dövriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar dəyişmə müqaviləsi öz xüsusi çəkisinə görə alqı-satqıdan çox geridə qalırdı və ikinci dərəcəli müqavilələr sırasına aid edilə bilər.

2. Əgər birinci tərəf ona məxsus olmayan əşyanı verirdisə və sonradan əşya kimin tərəfindənsə ikinci tərəfdən məhkəmə vasitəsilə alınmışsa, müqavilə bağlanmış hesab edilmirdi. İkinci tərəfdən müqavilənin icrası kimi alınan əşyanın birinci tərəfdə eviksiyası halında da satılan əşyanın alıcıda eviksiyasında olduğu kimi hüquqi nəticələr yaranır.

Dəyişmə müqaviləsi üzrə verilən əşyanın keyfiyyətsizliyinə görə tərəflərin məsuliyyəti haqqında məsələlər alqı-satqıda olan əsaslarda həll edilirdi (bax: yuxarıda, IV fəsil, § 1).

§ 3. Qiymət müqaviləsi (contractus aestimatorius)

1. Qiymət müqaviləsi dedikdə müəyyən əşyanın məlum qiymət üzrə satılmaq üçün verildiyi tərəfin əşyanı verən tərəfə ya verilmiş əşyanın qiymətləndirildiyi məbləği verməsi, ya da əşyanın özünü qaytarmasını nəzərdə tutan müqavilə başa düşülürdü (D. 19.3.1).

2. Qiymət müqaviləsinin icrası kimi əşya satıldıqda münasibətlərin xarici görünüşünə görə əşyaya mülkiyyət hüququ olmayan şəxsin əşyanı verməsinin əşya verilən şəxsin mülkiyyət hüququ əldə etməsinə gətirə bilməməsi haqqında qaydadan kənara çıxılırdı. Əşyanı məhz müəyyən qiymət üzrə satmaq üçün alan şəxs bu əşyanın mülkiyyətçisi deyildi; buna baxmayaraq, o əşyanı satdıqda və ya verdikdə əldə edən onun mülkiyyətçisi olurdu. Ümumi qaydadan belə kənara çıxma, əlbəttə, onunla izah edilir ki, bu halda əşya onun mülkiyyətçisinin qiymət müqaviləsi bağlanmasında ifadə olunan iradəsinə görə satılırdı.

Qiymət müqaviləsinin mənasına görə əşyanı satmaq üçün qəbul edən şəxsin qiymət məbləğini o biri tərəfə ödəyərək əşyanı özünə saxlamasına heç bir maneə yox idi. Əşyanı satmaq üçün qəbul edən şəxs onu qiymətindən baha sata bildikdə, artıq hissə ona qalırdı.

VI Fəsil

Paktlar (Pacta)

§ 1. *Paktların anlayışı və onların növləri*

§ 2. *Birləşdirilmiş kontraktlar (pacta adiecta)*

§ 3. *Pretor paktları*

§ 4. *İmperator qanunvericiliyində iddia müdafiəsi olmuş paktlar (pacta legitima)*

§ 1. Paktların anlayışı və onların növləri

1. **Pakt (contractus kimi)** sazişdir, həm də qeyri-formal sazişdir. Ancaq kontraktın fərqli olaraq pakt bir qayda olaraq iddia müdafiəsindən istifadə etməyən sazişdir. Doğrudur, pretor ediktində deyilmişdir: "**pacta conventa servabo**," yəni mən bağlanan paktları qəbul edəcəyəm, saxlayacağam (**pacta sunt servanda** - sazişlərə riayət etmək, pozmamaya lazımdır aforizmi öz mənbəyini buradan alır, D. 2.14.7.7). Ancaq pretor tərəfindən paktların qəbul edilməsi, bir qayda olaraq, iddia verilməsində deyil, yalnız etiraz qaydasında "**pactum**"a istinad etmək imkanının təmin edilməsində ifadə olunurdu (**exceptio pacti** adlanan imkanın).

2. Zaman keçdikcə bununla belə **paktların bəzi kateqoriyaları istisna qaydasında iddia müdafiəsi də aldılar**. Paktların qəbul edilməsi quldarlıq cəmiyyətində ticarət və sənaye inkişaf etdikcə kontraktların müəyyən edilmiş tiplərinin heç birinə uyğun gəlməyən xeyli qeyri-formal sazişlərin gündəlik təcrübəyə daxil olması ilə əlaqədar idi. Qeyri-formal sazişlərin yeni növlərini bəzi hallarda iddia ilə təmin edilən müdafiəsiz qoymaq olmazdı, belə ki, bu inkişaf etməkdə olan dövrün tələblərinə uyğun gəlmirdi və işgüzar əlaqələrin möhkəmliyini sarsıdardı.

3. **Paktların iki kateqoriyası** belə yarandı: 1) **pacta nuda**, "çılpaq," yəni iddia ilə təchiz olunmamış ("geyindirilməmiş") paktlar və 2) **pacta vestita**, "geyindirilmiş," iddia ilə təchiz edilmiş paktlar. Axırcılar öz

növbəsində a) **pacta adiecta** - iddia ilə müdafiə olunan müqaviləyə birləşdirilmiş paktlar; b) **pacta praetoria** - pretordan iddia almış paktlara və c) **pacta legitima** - imperator qanunvericiliyində imperatordan iddia müdafiəsi almış paktlara bölünürdü.

§ 2. Birləşdirilmiş kontraktlar (**pacta adiecta**)

1. **Pacta adiecta** məqsədi iddia ilə müdafiə edilən hər hansı müqaviləyə (kontrakta) əsas müqavilənin hüquqi nəticələrinin hər hansı şəklini dəyişdirən əlavələr etmək olan əlavə sazişlərdir, məsələn, müqavilədə bu və ya digər tərəfin üzərinə hər hansı əlavə vəzifələr qoymaq.

2. Bir qayda olaraq, belə əlavə paktlar əsas müqavilə bağlanarkən ona birləşdirilər; məsələn, torpaq sahəsini satan şəxs oradaca satıcı ilə müəyyən edirdi ki, satılan sahə dərhal verilmir, məlum müddətə satıcının icarə qaydasında istifadəsində qalır. Alqı-satqıya birləşdirilmiş belə növ paktlar pozulduğu halda əsas müqavilədən yaranan iddia verilirdi (yəni satıcıya **actio venditi**, alıcıya **actio empti**).

Müqavilə bağlandıqdan sonra bir az vaxt keçdikdən sonra da əlavə paktın müqaviləyə birləşdirilməsi imkanı istisna olunmurdu (**ex intervallo**). Ancaq müəyyən vaxt keçdikdən sonra müqaviləyə birləşdirilmiş pakt yalnız o halda iddia ilə müdafiə olunurdu ki, o, öz məzmununa görə borclunun vəziyyətini daha ağır deyil, daha imtiyazlı etməyə yönəldilmiş olsun; məsələn, icranın gecikdirilməsi və ya faizin miqdarının azaldılması haqqında pakt əsas müqaviləyə müqavilə bağlandıqdan yalnız müəyyən müddət keçdikdən sonra birləşdirilməsinə baxmayaraq iddia ilə müdafiə olunurdu; əksinə, icra müddətinin yaxınlaşması haqqında, faizin miqdarının artırılması haqqında və i.a. **ex intervallo** bağlanmış paktlar iddia müdafiəsi ilə təchiz edilməmişdilər.

§ 3. Pretor paktlar

1. Pretor tərəfindən "geyindirilmiş" və buna görə də **pacta praetoria** adlandırılan paktlar sırasına, məsələn, **constitutum debiti, receptum** aiddir.

2. Bir şəxsin digər şəxsə artıq mövcud olan borcu ödəməyi öhdəsinə götürdüyü (və bununla da borcu təsdiq edirdi, paktın özünün adı buradan gəlir: **constitutum debiti - borcun təsdiq edilməsi**) qeyri-formal saziş **constitutum debiti** adlanırdı.

Bu paktın köməyi ilə həm öz (mövcud olan) borcunu, həm də başqa şəxsin borcunu ödəməyi öhdəsinə götürmək olardı.

Constitutum debiti bağlayaraq müqavilənin məzmununu dəyişmək də olardı.

Öz xüsusi borcunun təsdiq edilməsinin o mənası var idi ki, belə yolla ödəmə müddəti dəqiqləşdirilirdi, həm də bir qayda olaraq, borclu eyni zamanda icraya möhlət alırdı. Özgəsinin borcunun təsdiq edilməsi özgəsinin borcunu ödəmək öhdəliyinin qəbul edilməsi kimi (yəni tapşırığın formalarından biri kimi; bax: VII bölmə, I fəsil, § 2) başa düşülürdü.

3. Pretor ediktində **receptum** adı altında öz aralarında mahiyyətə ümumi heç nəyə malik olmayan üç kateqoriya paktlar birləşdirilmişdi:

a) **receptum arbitrii** - münisflər hakimi ilə saziş;

b) **receptum nautarum, cauponum, stabulariorum** - gəminin, mehmanxananın, karvansaranın sahibi ilə səyyahların əşyalarının mühafizəsi haqqında saziş;

c) **receptum argentariorum** - bankirlə pakt bağlamış müştərisinin əvəzindən üçüncü şəxsə məlum məbləğin ödənilməsi haqqında saziş.

Receptum arbitrii. Mübahisələrini münisflər hakiminin (**arbiter**) həllinə vermək barədə öz aralarında razılığa gəlmiş iki şəxs nəzərdə tutulan arbitrlə arbitrin tapşırılmış işə baxmasını öz üzərinə götürdüyü pakt bağlanırdı; belə saziş **receptum arbitri** də adlanırdı.

Mübahisəyə baxmağı öz üzərinə götürən və sonra üzrlü səbəblər olmadan paktı icra etməkdən boyun qaçıran münisflər hakimi cərimə

olunurdu. Arbitrin üzərinə götürdüğü işə baxmaq öhdəliyini icra etməməsinin üzrlü səbəbləri qismində aşağıdakıları qəbul edirdilər: arbitrin xəstəliyi; onun üzərinə arbitr vəzifəsini yerinə yetirməyə imkan verməyən ictimai vəzifələr qoyulması; **receptum** bağlandıqdan sonra arbitr və mübahisə edən şəxslər arasında düşməncilik münasibətləri yaranması və s.

Receptum nautarum, cauponum, stabulariorum. Təcrübədə çox vaxt elə hallar müşahidə olunurdu ki, gəmilərin sahiblərinin (**nautae**), traktir və mehmanxana saxlayanların (**cauponēs**), karvansara saxlayanların (**stabularii**) və i.a. həm su, həm də quru yollarında bol olan oğrular və quldurlarla əlaqələri var idi. Bununla belə dənizlə və ya quruda yollarla keçib getməli olan və gəmi, traktir, karvansara və i.a. sahiblərinin xidmətlərindən istifadə etməli olan şəxslər onlara etibar etməyə və öz əşyalarını onlarda saxlanca qoymağa məcbur olurdular (məsələn, atı burda qoymaq). Gəmilərdə səyahət edənlərin və ya traktirlərdə, karvansaralarda dayananların və i.a. var-yoxunun oğurlanması hallarını heç olmasa bir qədər azaltmaq və səyahətlərin daha yüksək təhlükəsizliyini təmin etmək israrla tələb olunurdu (xüsusən də hakim sinfin yuxarı təbəqəsinə məxsus olan şəxslər də göstərilən müəssisələrdə olmağa məcbur idilər). Bu məqsəd üçün pretor edikti göstərilən müəssisələrin sahiblərinin müştərilərinin əşyalarının salamatlığına görə artırılmış məsuliyyətini müəyyən etdi. Səyahətçinin yükünü, atını və i.a. düşdüyü belə növ müəssisənin sahibinə saxlanca verməsi avtomatik baş versə də, belə müəssisənin sahibinin səyahətçinin əşyalarını saxlanca qəbul etməkdən imtina etmək hüququ yox idi, ancaq burada qeyri-formal saziş, pakt (**receptum**, yəni qəbul etmə şəkli) müəyyən edirdilər, bu pakt üzrə müəssisənin sahibi üzərinə artırılmış məsuliyyət qoyulurdu: o, əşya hətta onu qəbul edənin təqsiri olmadan itdiyi və ya digər zərər vurulduğu halda da qoyulurdu. Göstərilən müəssisələrin sahibləri yalnız zərər təbii fəlakət nəticəsində vurulduğu halda məsuliyyətdən azad edilirdilər.

Gəmiyə və ya traktirə gətirdiyi əşyaların oğurlanmasından, xarab edilməsindən zərər çəkmiş səyahətçinin müdafiə edilməsi üçün pretor

tərəfindən əşyanın mülkiyyətçisinin çəkdiyi zərərin ödənilməsi haqqında **actio in factum** verilirdi.

Receptum argentarii. Bankirin⁴¹ və ya sərrafın üzərinə öz müştərisi qarşısında onun borcunu məlum üçüncü şəxsə ödəmək öhdəliyi götürdüyü qeyri-formal saziş belə adlanırdı. Bu sazişə görə bankir üçüncü şəxsin borclusu olmurdu: üçüncü şəxs yalnız bankirin müştərisinin kreditörü olaraq qalırdı, üçüncü şəxs öz iddiasını da müştəriyə yönəltməli idi; ancaq borclunun ödəmə üçün vəsaiti olmadıqda, o öz kreditörünə borclu ilə (müştəri ilə) **receptum** bağlanmış bankirdən almağı təklif edirdi; bankir ödəməkdən imtina etdikdə, müştəri ona qarşı **actio recepticia** alırdı.

§ 4. İmperator qanunvericiliyində iddia müdafiəsi almış paktlar (**pacta legitima**)

1. Sonrakı imperiya qanunvericiliyində hüquqi təsdiq edilmiş (iddia müdafiəsi almış) paktlar **pacta legitima** adlanırlar. Kreditörün bu sazişlərdən yaranan hüquqları müvafiq qanundan irəli gələn **condictio ex ege**, kondiksiya iddiası vasitəsilə müdafiə olunurdu.

İmperator paktlarına misal kimi “**compromissum**”u, “**pactum donationis**”i göstərmək olar.

2. **Compromissum** dedikdə hüquqa aid mübahisəsi olan şəxslər arasında bu mübahisənin münisflər hakiminin həllinə verilməsi haqqında sazişi başa düşülür (münisflər hakiminin özü ilə saziş **receptum arbitrii**, bax: əvvəlki paraqrafa).

Klassik dövrdə tərəflərin mübahisəsini münisflər məhkəməsinin həll etməsi haqqında sazişinin yerinə yetirilməsi ya mübahisəli əşyanın, yaxud pul məbləğinin mübahisə kimin xeyrinə həll ediləcəksə, ona verməsi üçün münisflər hakiminə verilməsi ilə, ya da stipulyasiya vasitəsilə təmin olunurdu. Arbitrin qərarının yerinə yetirilməməsinə görə təqsirkar tərəf üzərinə cərimə qoyulurdu.

⁴¹ Bax. səh.148-də olan haşiyəyə.

İmperator qanunvericiliyi “**pactum compromissi**”yə bilavasitə iddia müdafiəsi verdi.

3. **Pactum donationis** bağışlama haqqında qeyri-formal sazişdir. Bir tərəfin, bağışlayanın digər tərəfə, bəxşiş alana ona münasibətdə əliaçıqlıq göstərmək məqsədilə əşya (və ya öz əmlakının digər tərkib hissəsini, məsələn, tələb hüququ) verdiyi müqavilə **bağışlama adlanır (animus donandi)**. Bağışlama əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsindən, pul məbləğinin ödənilməsindən, servitut müəyyən edilməsindən və i.a. ibarət ola bilər. Bağışlamanın xüsusi halı bağışlamanın vəd edilməsi, yəni nəyi isə verməyi, məlum hərəkət etməyi və i.a. vəd etmək idi.

Klassik hüquqda bağışlama vədi verilməsinin yalnız o stipulyasiya formasında ifadə edildiyi halda məcburi qüvvəsi var idi; qeyri-formal bağışlama vədi vermə öhdəlik yaratmırdı. Hələ respublika dövründə əmlakın varlı ailələrin əlində saxlanması üçün bu formal tələbdən başqa yaxın qohumların xeyrinə bağışlama istisna olmaqla bağışlamanın həcmi məhdudlaşdırıldı (Tsensi qanunu, b.e.ə. 204-cü il). Bağışlamanın Tsensi qanunu ilə yol verilən maksimum həcmi məlum deyil (bizə gəlib çatmamışdır). Tsensi qanunu **leges imperfectae** adlanan, yəni pozulmasına görə hüquqi nəticələr nəzərdə tutmayan qanunlar sırasına aiddir.

Qanunun həyata keçirilməsi üçün pretor **exceptio leges Cinciae** (Tsensi qanununa zidd olan bağışlama vədinin yerinə yetirilməsi haqqında iddianın əleyhinə etiraz etmə) verməyə başladı.

İmperator dövründə (bizim eranın IV əsrinin başlanğıcında) Tsensi qanunu əhəmiyyətini itirdi. İmperator qanunvericiliyi ilə bağışlama aktlarının məhkəmə insinuasiyası adlanan tələb daxil edildi, yəni onların məhkəmə qarşısında reyestrə daxil edilməklə bildirilməsi tələb olunurdu. Əvvəlcə bağışlamanın açıqlığı tələbi istənilən məbləğdə bağışlamaya aid idi, ancaq Yustinian “**insinuatio**”nun tətbiq edilməsini 500 qızıldan artıq məbləğdə bağışlamalarla məhdudlaşdırdı və müəyyən etdi ki, az məbləğlərdə bağışlamalar hər hansı rəsmiyyətçilikdən asılı olmayaraq qüvvəyə minir. Bununla da **pactum donationis** iddia qüvvəsi aldı.

Bağışlayan təkcə bağışlamadan heç bir **utilitas** (iqtisadi fayda) almadığı üçün deyil, həm də hətta nə isə itirdiyi üçün, çünki bağışlama bəxşiş alanın bağışlayanın hesabına varlanmasını nəzərdə tuturdu və deməli, bu halda bağışlayanın əmlakı azalır, bəxşiş alan əşyanın mümkün eviksiyasına görə, onda aşkar edilən çatışmazlıqlara və i.a. görə məsuliyyət daşıyırdı, bağışlayanın məsuliyyəti onun tərəfindən yalnız **dolus** və "**culpa lata**"ya yol verildiyi hallarla məhdudlaşdırılırdı.

Bağışlama bir də bu cəhətdən özünəməxsus idi ki, məlum hallarda bağışlamanın birtərəfli ləğv edilməsinə yol verilirdi. Məsələn, patron azadlığa buraxılmışın xeyrinə bağışlamayı azadlığa buraxılmış nankorluq etdiyi halda ləğv edə bilərdi. Bu norma azadlığa buraxılmışların patronlara münasibətdə olduqları və çox vaxt azadlığa buraxılmışın istismarının ifadəsidir. Yustinian bağışlamanın bütün halları üçün ümumi qayda qismində müəyyən etdi ki, bəxşiş alanın nankorluğu bağışlamanın ləğv edilməsinin əsası kimi çıxış edir. Yustinian qanununda nankorluğa misal kimi aşağıdakılar göstərilir: ağır xətrinə dəymək, bağışlayanın həyatı üçün təhlükə yaratmaq, ona əhəmiyyətli əmlak zərəri vurulması. Azadlığa buraxılmışın xeyrinə bağışlama anında uşaqları olmayan patronun sonradan uşaqları olduğu halda bağışladığını geri qaytarmaq hüququ var idi.

VII Fəsil

Sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər

(QUASI EX CONTRACTU)

§ 1. Sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı və onların növləri

§ 2. Başqasının işini tapşırıqsız aparma (NEGOTIORUM GESTIO)

§ 3. Əsassız varlanmadan yaranan öhdəliklər

§ 1. Sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı və onların növləri

1. "Sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəlik" termini ilə tərəflər arasında müqavilə olmadıqda, ancaq öz xarakterinə və məzmununa görə müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklərə oxşar olan öhdəliklər ifadə edilir.

Bu halda öhdəliyin əmələ gəlməsinin əsası ya birtərəfli əqdlər, ya da nə müqavilə, nə də delikt olmayan bəzi digər faktlar olurdu. Belə öhdəliklərə Roma hüquqşünasları "sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər" adı verərək buradan belə praktiki nəticə çıxarırdılar ki, bu hallarda tərəflərin məsuliyyətinin şərtləri və hədləri haqqında əmələ gələn mübahisəli məsələlər, müvafiq müqavilələrə uyğun olaraq həll edildikləri kimi həll olunurlar.

2. Sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin əsas növləri aşağıdakılardır:

Negotiorum gestio - başqasının işini tapşırıqsız aparma (və ya ümumiyyətlə, başqasının işi haqqında qayğı). "Tapşırıqsız" sözü "**negotiorum gestio**" Roma termininə Roma hüquqşünaslarının özləri tərəfindən deyil, sonrakı ədəbiyyatda həmin öhdəliyin mühüm əlamətini - müqavilənin olmamasını qeyd etmək üçün daxil edilmişdir. Bu əlavə

sözdən ("tapşırıqsız") görünür ki, öhdəliyin baxılan növü tapşırıq (**mandatum**) müqaviləsindən yaranan öhdəliyə oxşardır.

Bir şəxsin başqasının hesabına əsassız varlanması nəticəsində yaranan öhdəliklər. Bir sıra xüsusi növlər bu ümumi fəsilə uyğun gəlirdi: borclu olmayanın səhvən ödəməsindən yaranan öhdəlik, şəxsin həyata keçməyən əsasa görə aldığı geri qaytarması öhdəliyi; vicdansızcasına alınmışın qaytarılması öhdəliyi və başqaları.

Öhdəliklərin bu qrupu real kontraktlarla o cəhətdən oxşardır ki, həm real kontraktlarda, həm də əsassız varlanmadan yaranan sadalanan öhdəliklərdə öhdəlik pulun və ya digər əşyaların bir tərəfin digərinə verməsi nəticəsində əmələ gəlirdi. Ancaq hüquq münasibətlərinin bu iki kateqoriyası arasında başlıca fərq də mövcud idi: real kontraktlarda əşya tərəflərin razılaşması əsasında bir şəxsin əmlakından digərinin əmlakına keçirdi, bunun nəticəsində əşyanı alanın "varlanması" əsassız, sine causa sayıla bilməzdi; bu halda öhdəlik pulun və digər əşyaların başqasının hesabına məhz bunun üçün hər hansı bir qanuni əsas olmadan şəxsin əmlakında olması faktından əmələ gəlirdi.

§ 2. Başqasının işini tapşırıqsız aparma (NEGOTIORUM GESTIO)

1. İşlərin tapşırıqsız aparılması (**negotiorum gestio**) öhdəliyin əmələ gəlməsi mənasında bir şəxsin (**gestor**) digərinin tapşırığı olmadan onun işini apardığı, onun əmlakını idarə etdiyi və i.a. münasibəti bildirirdi (D.3.5.pr.). Maraqlı şəxsin tapşırığının olmasına baxmayaraq başqasının işi haqqında belə qayğının hansısa səbəblərdən maraqları barəsində özünün qayğı göstərmək imkanı olmayan şəxslər, xüsusilə də orada olmayan şəxslərə zərər dəyməsinin qarşısını almaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti var idi. Buna görə də məlum hallarda başqasının işlərini aparmaq faktından həm qestorun işini apardığı şəxsin tərəfində, həm də qestorun tərəfində öhdəlik əmələ gəlirdi.

Başqasının işləri aparıldığı hal üçün pretor edikti tapşırıq (**mandatum**) müqaviləsi ilə tərəflərə verilən iddialara oxşar olan **bonae fidei** iddiaları nəzərdə tuturdu: işin sahibinə **actio negotiorum gestorum directa**, qestora isə **actio negotiorum gestorum contraria** verilirdi.

2. **Belə növ öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün zəruri ilkin şərtlər (bu hüquqi institutun elementləri) aşağıdakılardır.**

Birincisi, başqasının işlərinin aparılması. O həmin şəxsin hər hansı bir işi, bir neçə işi yerinə yetirməsində və ya aparmasında, yaxud digər şəxsin əmlakının (və ya əmlakının hissəsinin) idarə edilməsində ifadə oluna bilərdi. Qestorun hər hansı hüquqi hərəkətləri yerinə yetirməsi vacib deyildi; işlərin aparılması hər hansı faktiki hərəkətdə də ifadə oluna bilərdi.

Qestorun üzərinə götürdüğü işin əhəmiyyətliliyi də vacib deyildi: bir şəxsin digərinin əmlakına göstərdiyi istənilən qayğı (məsələn, şəxs digər şəxsin qulunu və ya heyvanını yedizdirir, uçmaq təhlükəsi olan binaya dayaq qoyulması və i.a.) **negotiorum gestio** hesab etməyə imkan verirdi (digər ilkin şərtlər olduqda).

Daha çox əmlakının olduğu yerdə olmayan şəxslərin əmlakına qayğı göstərirdilər, ancaq əmlakın mülkiyyətçisinin olmaması baxılan institutun zəruri əlaməti deyildi; məsələn, bir şəxs maraqlı şəxs bu və ya digər maneələrə görə bilavasitə özünün qayğısına qala bilmədiyinə görə başqasının işini öhdəsinə götürə bilərdi.

Başqasının əmlakına qayğı göstərmə şəxs tərəfindən başqasının əmlak sferasına xidmət göstərməyə yönəldilmiş məlum hərəkətləri yerinə yetirməsi faktı kimi başa düşülməlidir; şəxsin bunu hansı mülahizələrə görə yerinə yetirməsinin əhəmiyyəti yoxdur (ictimai vəzifənin və ya şəxsi xarakterli mülahizənin qestoru belə hərəkətlər etməyə sövq etməsinin).

İkincisi, işlərin aparılmasından irəli gələn öhdəliyin əmələ gəlməsinin zəruri ilkin şərti qestorun **dominus** (işin sahibi) qarşısında (nə müqavilə üzrə, nə də qanun üzrə) həmin hərəkətləri şəxsən yerinə yetirməsi vəzifəsi yox idi. Deməli, işlərin aparılması institutu bir şəxs müqavilə əsasında (yəni işin sahibinin tapşırığı əsasında) və ya işin sahibinin qəyyumu qismində başqasının işini apardıqda tətbiq oluna

bilməzdi (belə ki, qanuna görə qəyyum onun qəyyumluğunda olan şəxs barəsində qayğı göstərməyə borclu idi). Təkcə yalnız digər şəxsin maraqları haqqında qayğı göstərmək mənəvi borcunun olması işlərin aparılmasından öhdəlik əmələ gəlməsinə mane olmurdu.

Belə növ öhdəliyin əmələ gəlməsinin üçüncü şərti ondan ibarət idi ki, işin aparılması ifadə olunan hərəkətlər digər şəxsin (“**dominus**”un) hesabına yerinə yetirilirdi. Bu tələb ona gətirirdi ki, qestorun işin aparılması ilə bağlı məsrəfləri hərəkətlər kimin xeyrinə yerinə yetirilirsə, onun hesabına aid etmək niyyəti olmalıdır. Başqa sözlə, işi aparan şəxsdə **animus donandi**, yəni öz fəaliyyəti ilə işin sahibinə hədiyyə vermək, ona münasibətdə əliaçıqlıq göstərmək niyyəti olmamalıdır.

Dördüncüsü, işlərin aparılması - əvəzsiz münasibətdir. Qestor öz hərəkətlərinə görə haqq almır.

3. **Tərəflərin öhdəlikləri.** Başqasının işini öhdəsinə götürən şəxs (qestor) bu işə qayğıkeş yanaşmalıdır və buna görə də hər cür təqsirə görə məsuliyyət daşıyırdı. Qestor yerinə yetirilməsini zəruri hesab etdiyi hərəkətləri yerinə yetirdikdən sonra **dominus** qarşısında etdiyi hərəkətlər haqqında hesabat verməli idi. İşin aparılması nəticəsində qestorun əlində işin sahibinə çatmalı olan əşyalar, tələb hüquqları olduqda qestor onları işin sahibinə verməli idi.

İşin sahibi qestorun çəkdiyi xərcləri ona ödəməli idi (əməyinə, zəhmətinə və i.a. görə qestorun hər hansı haqq almaq hüququ yox idi). Qestorun çəkdiyi xərclərin ödənməsi vəzifəsi yalnız onun hərəkətləri **utiliter** yerinə yetirildikdə əmələ gəlirdi. Bu şərti o mənada başa düşmək lazımdır ki, qestorun hərəkətlərini əldə edilmiş səmərə və ya nəticədən asılı olmayaraq (məsələn, qestor digər şəxsə məxsus olan xəstələnmiş heyvanı müalicə etmək üçün lazımi tədbirlər gördükdə həmin şəxs, görülmüş tədbirlərə baxmayaraq heyvan ölsə belə, qestorun çəkdiyi xərcləri ödəməli idi) iqtisadi cəhətdən məqsədə-müvafiq hesab etmək mümkün olsun (bu hərəkətlər kimin üçün yerinə yetirilmişsə, həmin şəxsin maraqlarına cavab verməlidir).

İşin sahibi qestorun fəaliyyətini bəyəndikdə qestorun hərəkətlərinin məqsədə müvafiqliyi haqqında məsələ aradan qalxırdı; işin sahibi öz bəyənməsi ilə artıq ona müsbət mənada icazə verirdi və özünü qestora

çəkdiyi xərcləri ödəməyə borclu hesab edirdi. Bu halda "**ratihabitio mandato comparatur**" qaydası tətbiq olunur (bəyənmə tapşırığa bərabərləşdirilir). Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız iş sahibinin qestorun hərəkətlərini bəyənməsinin birbaşa ifadə olunmuş göstərilən halında deyil, həmçinin iş sahibinin qestorun hərəkətlərini özü üçün məcburi hesab etməyə borclu olduğu hallarda da (yuxarıda şərh edilmiş müddəalar əsasında) bu iki şəxs arasındakı münasibətlər mandant və mandatari arasında olan prinsiplər üzrə də müəyyən edilirdi (bax: yuxarıda, IV fəsil, 6).

Əgər qestorun hərəkətlərini məqsədemüvafiq (**utiliter** yerinə yetirilmiş) hesab etmək olmazsa və iş sahibi buna görə onları bəyənməkdən imtina edərsə, qestorun çəkdiyi xərclərin ödənməsi hüququ yox idi, həmçinin **dominus** əmlakının gördüyü tədbirlərə qədər olduğu vəziyyətini də bərpa etməli idi. Qestorun bəzən yalnız "**culpa**"ya görə deyil, həmçinin "**casus**"a (təsadüfə) görə də məsuliyyət daşması haqqında mənbələrdə (D.3.5.10) olan göstərişi də belə yadda saxlamaq lazımdır. Belə ki, qestorun xeyrinə hərəkət etdiyi şəxs ümumi qaydaya görə, yəni **negotiorum gestio** yuxarıda şərh olunan müddəalara uyğun olaraq həyata keçirildikdə qestorun hərəkətlərini bəyənməkdən imtina etməyə haqlı deyildi, qestor "**casus**"a görə məsuliyyət daşımırdı.

Ancaq bütün zəruri şərtlərin mövcudluğundan asılı olmayaraq qestorun çəkdiyi xərclərin ödənilməsi hüququnu alması üçün onun hər halda iş sahibindən edilmiş hərəkətlər nəticəsində əldə olunan pulun, əşyaların və sair şeylərin qaytarılmasını tələb etmək hüququ var idi (əsassız varlanmanın qaytarılması bax: növbəti paraqrafda).

§ 3. Əsassız varlanmadan yaranan öhdəliklər

1. Bir şəxsin əmlakına digər şəxsin əmlakının hər hansı bir hissəsinin (pul məbləğinin, əşyaların, tələb hüquqlarının və i.a.) daxil olmasını, yaxud bir şəxsin əmlakında digər şəxsə verilməli olan hər hansı əmlak hissəsinin saxlanmasını - bir əmlak digərinin hesabına varlanmışdır kimi ifadə etmək qəbul olunmuşdur. Bir qayda olaraq,

varlanma hər hansı hüquqi əsas nəticəsində baş verir (məsələn, borc, alqı-satqı müqaviləsi və i.a. əsasında pul məbləğinin digər şəxsdən alınması). Pulun, əşyaların və i.a. şəxsin əmlakına daxil olması üçün və ya bu əmlakda onun digər şəxsin əmlakının hesabına saxlanması üçün hüquqi əsas olmadığı hallarda bir şəxsin digərinin hesabına əsassız varlanması haqqında danışırdılar.

Klassik Roma hüququnda bir şəxsin kifayət qədər hüquqi əsaslar olmadan digər şəxsin əmlakının hesabına varlanması faktının həmişə birinci şəxsin əsassız varlanmanı ikinci şəxsə qaytarması öhdəliyini doğurması haqqında ümumi prinsipin qəbul olunduğunu qəti sübut edilmiş və ya rədd edilmiş saymaq olmaz. Bununla birlikdə şübhəsiz ki, bəzi müəyyən kateqoriya hallarda belə öhdəlik yaranırdı. Belə ki, bu hallarda öhdəlik yol verilən hərəkətdən əmələ gəlirdi, deməli, delikt yox idi, ancaq tərəflər arasında müqavilə də yox idi, ancaq halbuki müqavilədən (məsələn, borc müqaviləsindən) əmələ gələn nəticələrə oxşar olan nəticələr olurdu - öhdəliklərin bu növü də sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər sırasına aid idi.

Əsassız varlanmanı tələb etmək üçün maraqlı şəxsə kondiksiya iddiası, **condictio** adlanan iddia verilir. İddiyanın predmetindən asılı olaraq Roma hüquqşünasları aşağıdakıları fərqləndirirdilər: **condictio certae pecuniae** (müəyyən pul məbləğinin qaytarılması haqqında iddia), **condictio certae rei** (müəyyən əşyanın qaytarılması haqqında iddia), **condictio incerti** (digər varlanmanın qaytarılması haqqında iddia).

Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliklərin əsas kateqoriyaları aşağıdakılar idi: a) **condictio indebiti** (səhvən ödənilmiş məbləğin geri qaytarılması haqqında iddia), b) **condictio causa data causa non secuta** (həyata keçməyən məqsəd üçün verilmişin geri qaytarılması haqqında iddia), **condictio ex causa furtiva** (oğurluq nəticəsində əldə olunmuşun geri qaytarılması haqqında iddia) və i.a.

2. **Condictio indebiti**. Əslində mövcud olmayan borcun səhvən ödənilməsi borc predmetini alan üçün aldığı ödəyəne qaytarmaq öhdəliyi yaradırdı. **Condictio indebiti** (Gai,3.91) səhvən ödənilmişin geri qaytarılması haqqında tələbin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi.

Bu hal ona görə əsassız varlanmadan əmələ gələn hallar sırasına aiddir ki, bir halda ki, borc yoxdur (alana hədiyyə vermək niyyəti də yoxdur), ödəməmə üçün əsas yoxdur, deməli, ödəmə predmetini onu alan şəxsin əmlakında saxlamaq üçün əsas da yoxdur.

Condictio indebiti vasitəsilə səhvən ödənilmişin tələb edilməsi üçün zəruri ilkin şərtlər aşağıdakılardır.

Birincisi, ödəyən şəxs tərəfindən müəyyən borcu ödəmək niyyəti ilə edilmiş **ödəmə faktı**. Ödəmənin pulun, əşyaların və i.a. verilməsi vasitəsilə və ya şəxsin əmlakından verməli olduğu məbləğin onun əmlakında saxlanması faktına görə yerinə yetirilməsinin heç bir fərqi yoxdur (məsələn, ödəmə ikinci şəxsin birinci şəxsə qarşılıqlı borclarının xitam edilməsi vasitəsilə aparılmışdır).

İkincisi, ödəməni yerinə yetirən şəxsin ödəməsini nəzərdə tutduğu **borcun mövcud olmaması**. Borcun iddia qüvvəsinin qəbul edilməməsi (natural öhdəlik adlanan öhdəlik, bax: IV bölmə, I fəsil, § 2) borcun mövcud olmamasına bərabərləşdirilmirdi (yəni natural öhdəlik üzrə ödəmə alınması əsassız varlanma deyildir).

Borc mövcud olsa da, ancaq ödəmə verilən kreditor olmadıqda və ya kim ödəyirsə, o borclu olmadıqda, ödəmə mövcud olmayan borca görə yerinə yetirilmiş hesab olunurdu.

Vaxtından əvvəl ödənilmiş səhvən ödənilmiş hesab olunmurdu və qaytarılmalı deyildi; əksinə, şərtli borcun şərt baş verənədək ödənilməsi mövcud olmayan borcun ödənilməsinə bərabərləşdirilirdi.

Üçüncüsü, mövcud olmayan borcun ödənilməsi üzrlü yanılma nəticəsində **səhvən yerinə yetirilməli** idi.

“**Condictio indebiti**”nin predmeti ödəməni alan şəxsin varlanması, yəni onun əmlakının tərkibinə daxil olan (və ya ödəmə nəticəsində onun əmlakında saxlanılan) əşyalar və ya onların ekvivalentləri idi.

3. **Condictio causa data causa non secuta** (həyata keçməyən məqsəd üçün verilmişlərin geri qaytarılması haqqında iddia). Adı çəkilən iddia bir şəxs müəyyən məqsədə (əsasla görə) digərinin hesabına hər hansı əmlak gəliri aldığı, məqsəd (əsas) isə həyata keçmədiyi hallarda verilir.

Saxta kontrakt (kvazikontrakt) öhdəliklərinin bu növünün əmələ gəlməsi üçün aşağıdakı şərtlərin olması tələb olunur.

Birincisi, bir şəxsin digər şəxsə necə isə **əmlak faydası verməsi**: mülkiyyət hüququnun verilməsi (Titsi gümüş vazanı Lütsinin mülkiyyətinə verdi); bir şəxsin ikinci şəxsin xeyrinə öz üzərinə öhdəlik götürməsi (Titsi stipulyasiya üzrə Lütsiyə 100 sestertsi ödəməyi öhdəsinə götürdü); ikinci şəxsin birinci şəxsə münasibətdə öhdəliyinin xitam edilməsi (Titsi Lütsinin ona olan 200 sestertsi məbləğində borcunun ödəməsi haqqında Lütsiyə qəbz verdi) və i.a.

İkincisi, əmlak faydası onun verilməsi hansı hadisə ilə əlaqələndirilirdisə, həmin hadisənin baş verməsini nəzərdə tutan **müəyyən əsası, müəyyən məqsədi nəzərdə tutaraq** verilmişdir; məsələn, şəxsin müəyyən iş üçün başqa şəhərə getməsinin təşkil olunması üçün müəyyən məbləğ ödənilirdi, gözlənilən nikahla əlaqədə cehiz qismində əşyalar verilmişdir və i.a.

Üçüncüsü, əmlak xeyri hansı məqsəd və əsas üçün verilmişdirsə, həmin məqsəd və ya əsas həyata keçmirdi.

Göstərilən şərtlər olduqda başqası hesabına varlanan şəxs həmin şəxsə qarşı verilmişlərin geri qaytarılması haqqında kondiksiya iddiasına malik idi (yuxarıda göstərilən misallarda Titsi verilmiş vazanın qaytarılması haqqında, 100 sestertsi məbləğində stipulyasiya öhdəliyinin xitam edilməsi haqqında, Lütsinin xitam edilmiş 200 sestertsi məbləğində borcunun bərpa edilməsi haqqında və i.a.) Lütsiyə qarşı kondiksiya iddiasına malik idi).

4. **Condictio ex causa furtiva** (oğurluq nəticəsində əldə olunmuşun geri qaytarılması haqqında iddia). Oğurluq nəticəsində əldə olunmuş əşyalar, əlbəttə, oğrunun mülkiyyəti olurdular və mülkiyyətçi tərəfindən vindikasiya oluna bilərdi; ancaq "**odio furum**" (hərfi mənası - "oğrulara nifrətdən", "oğruların əleyhinə") öz əşyalarını tələb etmək üçün mülkiyyətçiyə böyük imkanlar yaratmaq məqsədilə oğurluq nəticəsində əldə olunmuşların geri qaytarılması üçün kondiksiya iddiasına yol verirdi. Kondiksiya iddiasının oğurluq faktını, yəni delikti nəzərdə tutmasına baxmayaraq, "**condictio ex causa furtiva**"nın hüquqi əsası varlanma faktı

(res), yəni oğrunun digər şəxsin əmlakından müəyyən əşyaları və ya pul məbləğini alması idi.

Bu növ kondiksiyalar əvvəllər baxılan kondiksiyalarla (bənd 2-3) oxşarlığı göstərilən obyektiv momentdə bir şəxsin digərinin hesabına varlanmasındadır. Əvvəlki hallarda olduğu kimi bu halda da re, real kontraktlar kimi öhdəliklər əmələ gəlir, bunun nəticəsində öhdəliklərin bu növü (kondiksiyanın əvvəlki iki növü kimi) sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər sırasına aid idi. Kondiksiyanın əvvəlki iki növü ilə müqayisədə bu iddianın fərqləndirici əlaməti o idi ki, bu halda göstərilən obyektiv momentlə yanaşı subyektiv moment də - varlanmanın (borclunun) vicdansızlığı nəzərdə tutulurdu.

Condictio ex causa furtiva (və ya sadəcə **condictio furtiva**) yalnız oğru kimin hesabına varlanmışdısa ona, yəni əşyanın mülkiyyətçisinə verilirdi ("**condictio furtiva**"nın hər bir maraqlı şəxsə, məsələn, ömürlük istifadə edənə, saxlayana və başqalarına verilən oğurluqdan əmələ gələn delikt iddiasından – "**actio furti**"dən fərqi bundadır).

İddia üzrə cavabdeh yalnız oğru idi; hər cür birgə iştirakçılar və oğrunun köməkçiləri "**condictio furtiva**"ya görə deyil, delikt iddiasına (**actio furti**) görə məsuliyyət daşıyırdılar.

"**Condictio furtiva**"nın predmeti hər şeydən əvvəl oğurlanmışın qaytarılması idi; ancaq, belə ki, özgəsinin əmlakını cinayətkar üsulla əldə etdiyinə görə oğru əşyanın təsadüfi məhv olmasına görə məsuliyyət daşıyırdı, əşya məhv olduğu halda oğurluqdan əmələ gələn kondiksiyanın köməyi ilə onun dəyərinin pulla ödənilməsinə tələb etmək olardı. Axırncı halda oğru oğurluq və cərimə kəsilməsi arasındakı dövr ərzində əşyanın ən yüksək qiymətini ödəməli idi; bundan başqa, **condictio furtiva** üzrə əşyadan alınan bəhrələr həm də oğrunun təkə faktiki əldə etdiyi deyil, həmçinin əgər əşya oğurlanmasaydı zərərçəkmişin ala bildiyi bütün bəhrələr geri qaytarılmalıdır.

5. **Əsassız varlanmanın geri qaytarılması haqqında iddiaların tətbiq edilməsinin digər halları (condictiones sine causa).** Kondiksiyanın əvvəlki paraqraflarda şərh olunmuş xüsusi növləri ilə yanaşı mənbələrdə əsassız varlanmanın geri qaytarılması haqqında necə deyirlər ümumi iddianın tətbiq edilməsinin ayrı-ayrı hallarının adı çəkilir. Bu

hallarda kondiksiya iddiası iddia şərtləri yaxından müəyyən edilmədən təkcə özgənin hesabına əsassız varlanma faktına görə verilirdi.

Klassik hüquqa aid olan belə növ nümunələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: bir şəxsin əşyasının digər şəxs tərəfindən faktiki istehlak edildiyi və ya buna hüquqi əsaslar olmadan mülkiyyət hüququ əsasında ona məxsus olmağa başladığı hallarda da kondiksiya verilirdi (özgəsinin pulları həmin şəxsin öz pullarına qarışmışdır), belə ki, əşyaların mülkiyyətçisi əşyalarının tələb edilməsi üçün vindikasiya iddiası vermək imkanını itirirdi. Onda itirilmiş vindikasiyanın yerinə kondiksiya verilirdi.

Condictio sine causa növü pul məbləğinin və ya digər əşyaların həmin şəxsin əmlakına qanuni əsasda daxil olduğu, ancaq sonra əsasın qüvvəsinin itirdiyi halı göstərir (**causa finita**); məsələn, öhdəliyin təmin olunması üçün beh verilmişdir; öhdəlik icra edilmişdir, beh verilməsi əsasının qurtarmasına baxmayaraq, beh kreditorda qalmaqda davam edir; bu halda behin tələb olunması üçün **condictio sine causa** verilirdi; başqa misal: borcun ödənilməsinə baxmayaraq, borclunun kreditorda qalan qəbzi tələb etmək üçün **condictio sine causa** verilirdi.

VIII Fəsil

Deliktlərdən və sanki deliktlərdən yaranan öhdəliklər

§ 1. Xüsusi hüquq pozuntusunun anlayışı

§ 2. Xüsusi deliktlərin mühüm növləri

§ 3. Sanki deliktdən yaranan öhdəliklər (*guasi ex delicto*)

§ 1. Xüsusi hüquq pozuntusunun anlayışı

1. Romada cinayətkar əməldən (**crimen publicum**) fərqli olaraq, ayrı-ayrı xüsusi şəxslərin hüquq və mənafeələrinin (bütövlükdə dövlətin hüquq və mənafeələrinin deyil) pozuntusu kimi baxılan hüquq pozuntusu **xüsusi hüquq pozuntusu (delictum privatum)** adlanırdı və buna görə də delikt törətmiş şəxs üçün zərərçəkənə cərimə ödəmək və ya heç olmasa zərəri ödəmək öhdəliyi yaradırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Roma hüququ müasir nöqtəyi-nəzərdən ağır cinayətlər olan cinayətləri də xüsusi hüquq pozuntuları dairəsinə daxil edir (məsələn, şikəst etmə, oğurluq və s.).

2. Hüquq pozuntusundan yaranan öhdəliklər öhdəliklərin ən qədim növüdür. Ən qədim keçmişdə onların sanksiyası zərərçəkmiş və onun qohumları tərəfindən xüsusi qisas alınması idi. Dövlət möhkəmləndikcə və təsərrüfat həyatı mürəkkəbləşdikcə hüquq pozan və zərərçəkmiş arasında qisasın pul cəriməsi ilə əvəz edilməsi haqqında saziş tətbiq olunmağa başladı; bu sazişlər hüquqla sanksiyalaşdırıldılar (kəonüllü kompozisiyalar sistemi). Sonrakı inkişaf qisasın tətbiq edilməsinin qadağan edilməsinə gətirdi və müəyyən edildi ki, yeganə yol verilən nəticə cərimə və zərər və incitməyə görə zərərçəkmişə əvəz verilməsidir.

3. Romada delikt öhdəliklərinin sistemi onunla xarakterizə olunurdu ki, belə öhdəliklər yaranan halların müəyyən, qəti siyahısı mövcud idi; ancaq ümumi qayda müəyyən edilməmişdir ki, kimin isə hüquqlarını və mənafeyini pozan istənilən yol verilməyən hərəkət belə hərə-

kəti törədən şəxs üçün zərərçəkmişə münasibətdə öhdəlik yaradır. Qədim hüquqda hüquq pozuntusu delikt törətmiş şəxsin subyektiv təqsiri olmasından asılı olmayaraq onun üçün müəyyən edilmiş nəticələrlə müşayiət olunurdu (bunda hüquq pozuntusuna zərərçəkmişin nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqları xüsusi qisas dövrünün qalığı özünü göstərir). Hüququn sonrakı inkişafında delikti törətmiş şəxsin subyektiv təqsirinin olması konkret halda xüsusi delikt hesab edilmənin zəruri şərti oldu.

4. Beləliklə, **bitmiş xüsusi delikt anlayışı üç elementi nəzərdə tuturdu**: a) bir şəxsin qanuna zidd hərəkəti ilə digərinə vurulan obyektiv zərər; b) qanuna zidd hərəkəti törədən şəxsin təqsiri (qəsd və ya heç olmasa ehtiyatsızlığı); c) həmin hərəkətin obyektiv hüquq tərəfindən xüsusi hüquq delikti kimi qəbul edilməsi, yəni həmin əməlin mülki proses qaydasında tətbiq edilən xüsusi hüquqi nəticələrinin müəyyən edilməsi.

5. Klassik Roma hüququnda müqavilə öhdəliklərindən fərqli olaraq delikt öhdəliklərinə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər xüsusi deliktlərin tarixi mənşəyi ilə izah edilir.

Müqavilə öhdəliyi (söhbət onun fəal momentindən-kreditorun tələb hüququndan, yoxsa passiv momentindən-borclunun vəzifəsindən gedir) əmlakın elementlərindən birincilik və buna görə də universal varislik qaydasında (bax.VIII bölmə) həm kreditorun, həm də borclunun vərəsələrinə keçirdi; bu yalnız xüsusi şəxsi etibar və ya borclunun xüsusi şəxsi keyfiyyətlərini nəzərdə tutan, məsələn, **mandatum**, tapşırıq müqaviləsi kimi müqavilələrdən olmurdu. Delikt öhdəliklərindən yaranan iddialar Roma hüququna görə "qisasla nəfəs alanlar" (**vindictam spirantes**) istisna olmaqla kreditorun vərəsələrinə verilirdi, məsələn, şəxsi inciklik haqqında iddia inciyən şəxsin vərəsələrinə deyil, yalnız özünə verilirdi. Borclunun varisi delikt öhdəliyi üzrə ümumiyyətlə məsuliyyət daşıyırdı; ancaq onun əmlakına delikt nəticəsində əldə edilmiş nə isə daxil olduqda ona qarşı da iddia verilə bilərdi və onda hüquq pozanın varisi öz varlanması dairəsində məsuliyyət daşıyırdı.

Müqavilə öhdəliyində bu və ya digər tərəfdə bir neçə şəxs iştirak etdikdə tələbin və ya borcun məbləği onlar arasında ya paylar üzrə bölünürdü, ya da solidar öhdəlik müəyyən edilirdi. Delikt öhdəliklərində cərimə məsuliyyəti bəzən müəyyən paylarda və solidar məsuliyyət prinsipi üzrə deyil, kumulyasiya (cərimənin artırılması) prinsipi üzrə təqsirkarlardan hər birinin üzərinə qoyulurdu; məsələn, **actio furti** üzrə oğrudan alınan cərimə oğurluq bir neçə şəxs tərəfindən törədildiyi halda onların hər birindən tam həcmdə alınır.

Müqavilə öhdəliyinə girmək və deliktə görə məsuliyyət daşımaq fəaliyyət qabiliyyəti həmişə üst-üstə düşmürdü; məsələn, həddi-bülüğa çatmamışlar (**impuberes**) qəyyumun iştirakı olmadan müqavilə bağlamağa qadir deyildilər, deliktlərə görə məsuliyyət daşıyırdılar.

Hakimiyyət altında olan uşaqların və qulların deliktləri sahəsində müqavilə hüququna məlum olmayan **noksal məsuliyyət** yarandı (xüsusi qisas dövrünün qalığı kimi): qul və ya hakimiyyət altında olan şəxs tərəfindən delikt törədildiyi halda təqsirkar şəxsin və ya qulun ev sahibinin əleyhinə noksal iddia adlanan iddia verilirdi; noksal iddia üzrə ev sahibi (seçməsinə görə) ya deliktdən zərərçəkmişə dəymiş zərəri ödəməli, ya da borcu işləməklə ödəmək üçün təqsirkarı zərərçəkmişə verməli idi.

6. Tarixi inkişaf prosesində müqavilə və delikt öhdəliklərinin bir qədər assimilyasiyası da gedirdi. Deliktlərdən yaranan cərimələr çox vaxt zərərlərin ödənilməsi ilə əvəz olunmağa başladı, bunun nəticəsində məsuliyyətin artırılması və i.a. daha seyrək tətbiq olunmağa başladı. Ancaq müqavilə və delikt öhdəliklərinin fərqlərinin göstərilən cəhətləri əsasən qaldılar.

§ 2. Xüsusi deliktlərin mühüm növləri

1. **Iniuria**. **Iniuria** termini həm ümumi qeyri-hüquqi hərəkət mənasında (**omne quod non iure fit** - hüquq üzrə edilməyənlərin hamısı), həm də xüsusi şəxsi inciklik mənasında işlədilirdi. Şəxsi inciklik müqavilələrinin ayrı-ayrı növləri hələ XII cədvəl qanunlarına da məlum

idi: a) əvvəlcə yalnız tərəflər pul verib azad etmə haqqında razılığa nail olmadıqda "əvəz əvəzə" prinsipi üzrə cəzalandırılan insan bədəninin ətraflarının zədələnməsi (**membrum ruptum**); b) daxili sümüklərin cərimə ilə cəzalandırılan (iddiaçının xeyrinə) zədələnməsi (**os fractum**);

c) həmçinin iddiaçının xeyrinə cərimə ilə cəzalandırılan hərəkətlə edilən digər şəxsi incikliklər.

Klassik Roma hüququnda **iniuria** delikti ümumiləşdirilmişdi (şəxsi istənilən qəsdən qanuna zidd təhqir etmək). **Bu zaman bir tərəfdən deliktin anlayışı genişləndirildi, çünki iniuria daha hərəkətlə təhqir etmə ilə məhdudlaşmırdı, ancaq özgəsinin şəxsiyyətinə istənilən təhqiredici, etinasız münasibəti əhatə edirdi; digər tərəfdən isə məhdudlaşdırıldı, çünki zəruri element qismində təhqir etmək niyyəti (animus iniurandi) irəli sürüldü.** Bu deliktin sanksiyası da dəyişdi: əvvəlki qəti müəyyən edilmiş məbləğin (cərimə məzənnəsinin) əvəzinə cərimənin hər bir konkret halda işin hallarından: incikliyin xarakterindən, incidənin və inciyənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən (iddia qiymət iddiası adlanan iddia, **actio iniurarum aestimatoria** xarakteri aldı).

2. **Furtum.** "Furtum"a ən uyğun gələn termin **oğurluqdur**. Ancaq **furtum** müasir oğurluq anlayışı ilə tam üst-üstə düşmürdü. **Birincisi**, Romada **furtum** kateqoriyasına həm müasir hüquqda oğurluq adlandırılan deliktlər, həm də indi mənimsəmə, israfçılıq və i.a. adlandırılan deliktlər aid idi. **İkincisi**, **furtum** əşyanın oğurlanması ilə məhdudlaşmırdı; **furtum usus**, əşyadan istifadə etməklə oğurluq etmək olardı (yəni buna hüquq olmadan əşyadan qəsdən tamah məqsədilə istifadə etmə), **furtum possessionis**, sahibliyi oğurlamaq olardı (deliktin bu növünü məsələn, əşyanın mülkiyyətçisi kreditordan ona girov verdiyi əşyanı götürdükdə törədilirdi). **Üçüncüsü**, **furtum** xüsusi hüquq pozuntusudur (bununla belə, imperator dövrünün hüququnda bu deliktin bir qədər cinayətlərə yaxınlaşması meylə ehtimal edilir).

Beləliklə, **özgəsinin əşyasına hər cür qanuna zidd tamah məqsədilə törədilən qəsd (contrectatio rei fraudulosa)** "furtum"a aid idi. Ancaq həmin deliktin tərifini dəqiq hesab etmək olmaz: **furtum**

possessionis deliktini törətmiş şəxsin xüsusi əşyası onun predmeti ola bilərdi (yuxarıda göstərilən misaldan görüldüyü kimi).

XII cədvəl qanunlarında ifadə olunmuş qədim Roma hüququnda cinayət başında tutulan oğru (**furtum manifestum**), həmçinin oğurluqdan sonra xüsusi təntənəli üsulla həyata keçirilən axtarış nəticəsində əşya tapılan oğru şallaqlama ilə cəzalandırılırdı, bundan sonra o zərərçəkmişin hakimiyyətinə verilirdi; gecə vaxtı və ya silahlı oğurluq halında oğrunu həтта yerində öldürmək də olardı. Cinayət başında tutulmayan oğru (**furtum nec manifestum**) oğurlanmış əşyanın ikiqat dəyəri həcmində cərimə ilə cəzalandırılırdı.

Xeyli sonrakı hüquqda zərərçəkmişin özünün oğruya divan tutmasına həтта **furtum manifestum** zamanı da yol verilmirdi. Oğurluq deliktinin hüquqi nəticələri aşağıdakı iddialarda ifadə olunmağa başladı. Hər şeydən əvvəl zərərçəkmişə oğurlanmışın geri qaytarılması haqqında iddia verilirdi (**condictio furtiva**). Doğrudur, oğurlanmış əşyanın mülkiyyətçisinin sərəncamında vindikasiya iddiası var idi; ancaq vindikasiyanın əvəzinə verilə bilən **condictio furtiva** sübutetmə cəhətdən daha asan idi: vindikasiya prosesində iddiaçıdan həmin əşyaya mülkiyyət hüququnun sübutu tələb olunurdu; iddiaçı **condictio furtiva** irəli sürərkən cavabdehin əşyanı ondan oğurlaması faktını sübut etməsi kifayət idi. Beləliklə, zərərçəkmişə **condictio furtiva** verilməsi onun əşyanı geri qaytarmasını asanlaşdırırdı. Bundan başqa, kondiksiya ona görə rahat idi ki, oğru əşyanı başından elədiyi hallarda oğurluq nəticəsində onun əmlakında qalan "varlanmanı" ondan tələb etməyə imkan verirdi.

"**Furtum**"un hüquqi nəticələri oğurlanmış əşyanın və ya onun əvəzinə oğrunun əmlakına daxil olmuş varlanmanın oğrudan tələb edilməsi ilə bitmirdi. Zərərçəkmişin "**condictio furtiva**"dan başqa cərimə iddiası - **actio furti** vermək imkanı da var idi. Axırncı iddianın köməyi ilə cərimə alınırdı: **furtum manifestum** zamanı oğurlanmış əmlakın dörd qat dəyəri miqdarında, **furtum nec manifestum** zamanı isə ikiqat miqdarda. Oğurluğun iştirakçıları da bu miqdarda məsuliyyət daşıyırdılar (cərimə məsuliyyətinin artırılması).

3. **Damnum iniuria datum** (özgəsinin əmlakını məhv etmə və ya zədələmə). Özgəsinin əmlakına qanunsuz qəsd etmə yalnız onun tamah

məqsədilə mənimsənilməsində deyil (tam və ya qismən), həmçinin özgəsinin əşyalarının təqsirli məhv edilməsində və ya zədələnməsində ifadə oluna bilər. Roma qədim respublika hüququnda belə ümumi delikt yox idi: XII cədvəl qanunları əmlak zərəri vurulmasının əkinçinin həyat şəraitində xüsusilə kəskin olan yalnız bəzi xüsusi hallarını tanıyırdılar, məsələn, ağacların kəsilməsi, taxılın və ya evin yandırılması və s.

Özgəsinin əşyalarının zədələnməsi ümumi delikti yalnız Akvilinin **de damno iniuria dato** qanununun çıxması ilə meydana gəldi (təxminən b.e.ə.III əsrdə). Akvili qanunu üç fəsildən ibarət idi, onlardan birincisi və üçüncüsü əşyaların zədələnməsi deliktinə aid idi. Birinci fəsildə deyilirdi ki, kim özgəsinin qulunu və ya dördayaqlı heyvanını öldürsə, onda buna görə əvvəlki il ərzində qulun və ya heyvanın mövcud olmuş ən yüksək qiymətini ödəməlidir. Akvili qanununun üçüncü fəsilində göstərilmişdir ki, qul və ya dördayaqlı heyvan yaralanarsa, yaxud hər hansı digər əşya məhv olunarsa və ya zədələnsə, təqsirkar zədələnmiş və ya məhv edilmiş əşyanın axırıncı ay ərzindəki ən yüksək qiymətini ödəməlidir.

Akvili qanununun ilkin tətbiq olunma praktikası zərərin ödənilməsi haqqında onun hərfi mənasını ciddi rəhbər tuturdu "**corpore corpori datum**": yalnız zərərin maddi təsirlə (**corpore**) maddi əşyaya (**corpori**) yetirildiyi halları bu qanunun təsiri altına salırdılar. Məsələn, özgəsinin qulunu təqsirkar şəkildə yeməksiz qoyan şəxs, bunun nəticəsində qul acıdan ölürdüsə, qanun belə hərfi təfsir olunduqda məsuliyyət daşıyırdı. Zaman keçdikcə Akvili qanununu geniş tətbiq etməyə başladılar: şəxsin əşyaya fiziki təsir etdiyini (**corpore corpori**) müəyyən etmək mümkün olmayan davranışı ilə özgəsinin əmlakına zərər yetirdiyi halda da analogiya üzrə iddia verərək (**actio legis Aquiliae utilis**) Akvili qanununu tətbiq etməyə başladılar.

Akvili qanununun tətbiq edilməsinin zəruri şərti zərər vurulması **iniuria (non iure** - qanuna zidd mənasında) idi. Qanunun təfsiri qaydasında subyektiv təqsirin ən zəif forması (**culpa levissima**, ən yüngül ehtiyatsızlıq) olsa da, subyektiv təqsir tələbi daxil edildi.

Hüquqşünasların təfsiri ilə Akvili qanununun tətbiq edilməsi dairəsi genişləndirilirdi: qanun yalnız mülkiyyətçiyə əmlak zərəri vurulması halını nəzərdə tuturdu; qanunun tətbiq edilməsi praktikası müdafiəni uzufruktuariyə, girov qəbul edənə, vicdanlı sahibə və hətta əşyanın verilməsini tələb etmək öhdəlik hüququna malik olan şəxslərə də aid etdi.

Delikt bir neçə şəxs tərəfindən törədildiyi halda onlar həmrəy məsuliyyət daşıyırdılar.

§ 3. Sanki deliktdən yaranan öhdəliklər (guasi ex delicto)

1. Bəzi hallarda öhdəlik şəxsin yol verilməyən davranışından yaranır, ancaq elə hallarda ki, hüquq normalarında nəzərdə tutulan deliktlərdən heç biri yoxdur (Roma hüququ xüsusi deliktlərin siyahısı sistemini rəhbər tuturdu və hər cür təqsirkar qeyri-hüquqi əmlak zərəri vurulmasının delikt öhdəliyi yaratmaq ümumi prinsipini tanımırdı). Deliktlərin siyahısının sərhədlərindən kənara çıxan yol verilməyən hərəkətlər sanki deliktdən yaranan öhdəliklər (**guasi ex delicto**) adını aldılar.

2. Sanki deliktdən yaranan öhdəliklərə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

Binanın pəncərəsindən ictimai yola nə isə töküldükdə və ya atıldıqda bundan hər hansı zərər çəkən hər bir şəxs pretor edikti ilə hardan tökülmüşdüsə və ya atılmışdısa, həmin mənzilin sahibinə qarşı **actio de effusiss et deiectis** (tökülən və ya atılan haqqında iddia) alırdı. Evin və ya mənzilin sahibinin məsuliyyəti onun şəxsi təqsirindən asılı olmayaraq yaranırdı (bunun nəticəsində belə halı hər hansı deliktə uyğunlaşdırmaq olmazdı, məsələn, özgəsinin əşyalarının zədələnməsinə). Bu iddia üzrə məsuliyyət vurulan zərərin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif idi: zədələnmiş əmlaka görə mülkiyyətçiyə ikiqat qiymət verilirdi; azad adamı yaralamağa görə hakimin "ədalətli qiymətləndirməsi üzrə" cərimə alınır; azad adamın öldürülməsinə görə

(istənilən vətəndaşın tələbi üzrə, **actio popularis**) 50 min sestertsi məbləğində cərimə alınır.

Sanki delikdən yaranan öhdəliyə başqa bir misal: binanın pəncərəsinin altında nə işə elə qoyulmuşdursa və ya pəncərə altı binadan elə asılmışdırsa ki, düşə bilər və zərər vura bilər, onda istənilən vətəndaş zərər vurulması faktını gözləmədən evin və ya mənzilin sahibinə qarşı (nəticə etibarını ilə həm də **actio popularis** olan) iddia verə bilərdi. "Qoyulmuş və ya asılmış haqqında" belə iddia (**actio de positis et suspensis**) üzrə 10 min sestertsi cərimə alınır.

VIII BÖLMƏ

VƏRƏSƏLİK HÜQUQU

I Fəsil

Vərəsəlik hüququnun anlayışı və onun tarixi

§ 1. Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları

§ 2. Roma vərəsəlik hüququnun inkişafının tarixi mərhələləri

§ 1. Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları

1. **Ölmüş şəxsin əmlakının digər şəxslərə (bir və ya bir neçə) keçməsi vərəsəlik adlanır.**

Mülkiyyət (iqtisadi mənada) dövlət və hüquq yaranana qədər, mülkiyyət hüququ isə dövlətin yaranması ilə meydana gəldiyi kimi, vərəsəlik hüququ da mülkiyyət hüququnun nəticəsi qismində yalnız dövlətin yaranması ilə meydana gəldi.

2. **Vərəsəlik (xüsusi mənada) universal varislikdir.** Bu o deməkdir ki, vərəsəliyə daxil olan vərəsə miras qoyanın bütün əmlakını (və ya bir neçə vərəsə olduqda əmlakın müəyyən hissəsini) vahid tam kimi bir aktla əldə edir. Vərəsəliyin ümumi xarakteri onda özünü göstərir ki, mirasın tərkibinə daxil olan həm hüquqlar, həm də vəzifələr dərhal vərəsəyə keçir, vərəsə mirasın tərkibində elə hüquq və vəzifələr əldə edə bilər ki, onların mövcud olması barədə heç bilmirdi və i.a.

Bununla yanaşı Roma hüququnda ölənlərdən sonra **sinqulyar varislik adlanan varislik**, yəni şəxsə ayrı-ayrı hüquqlar - leqatlar və imtinalar adlanan hüquqlar verilməsi də məlum idi (onlar haqqında bax: aşağıda, V fəsil).

3. Vərəsəlik ya vəsiyyətnamə üzrə, ya da qanun üzrə (şəxs vəsiyyətnamə qoymadıqda, ya o etibarsız hesab edildikdə, ya da vəsiyyətnamədə təyin edilən vərəsə vərəsəliyi qəbul etmədikdə) mümkün idi.

Roma vərəsəlik hüququnun xarakterik xüsusiyyəti eyni bir şəxsdən sonra vərəsəlik zamanı göstərilən iki əsasın (vəsiyyətnamə və qanunun) birləşdirilməsinin yol verilməzliyi idi, yəni mirasın bir hissəsinin vəsiyyətnamə üçün vərəsəyə keçməsinə, həmin mirasın digər hissəsinin isə qanun üzrə vərəsələrə keçməsinə yol verilmirdi ("**nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest**") aforizmini də bu mənada başa düşmək lazımdır, yəni ölmüş şəxsin əmlakının bir hissəsinə vərəsəlik üzrə, o biri hissəsinə isə qanun üzrə vərəsəlik ola bilməz).

4. Vərəsəlik prosesində vərəsəliyin açılmasını və vərəsəliyə daxil olmanı fərqləndirmək lazımdır. Vərəsəlik miras qoyan öldüyü anda açılır (ümumiyyətlə, yalnız ölmüş fiziki şəxsdən sonra miras almaq olardı). Müəyyən şəxslər üçün miras əldə etmək hüququnun alınması vərəsəliyin açılması ilə bağlıdır. Ancaq bu şəxslər vərəsəlik açılan anda miras qoyandan sonra qalan əşyaların mülkiyyətçiləri, onun öhdəlikləri üzrə borclu və i.a. olurlar, bir sözlə, vərəsəlik açılan anda vərəsəlik hüququ hələ vərəsələrə keçmir, hüquqlar yalnız vərəsə mirası qəbul etmək iradəsini ifadə etdikdə vərəsəliyə daxil olma anında keçir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, qədim aqnat ailədə (bax: IV bölmə, § 1) bilavasitə ev sahibinə tabe olanlar (uşaqlar, həmçinin əvvəllər ölmüş uşaqlardan olan nəvələr) "zəruri" vərəsələr hesab edilirdilər və vərəsəliyin qəbul edilməsi aktından asılı olmayaraq miras əmlak əldə edirdilər. Vəsiyyət edənin vəsiyyətnaməsi ilə azadlığa buraxılan və vərəsə təyin edilən qul da "zəruri" vərəsə hesab olunurdu.

§ 2. Roma vərəsəlik hüququnun inkişafının tarixi mərhələləri

1. Qədim respublika Romasının istehsal münasibətlərinin xarakterinə və həmin dövrdə mülkiyyətin ailəvi xarakterinə uyğun olaraq, ailə başçısına məxsus olan hüquqların genişliyinə baxmayaraq, ailənin bütün üzvləri ailə hüquq birliyinin sanki iştirakçıları idilər. Buna görə də "**paterfamilias**"ın ölümündən sonra qanuna görə əmlak aqnat ailəyə qalırdı. Daha sonrakı dövrlərdə geniş tətbiq olunan vəsiyyətnamə üzrə

vərəsəlik ən qədim dövrlərdə yox idi (belə ki, qanun üzrə vərəsəlik "**ab intestato vərəsəliyi**", yəni vəsiyyətnamə qoymayan şəxsdən sonra vərəsəlik adlanırdı). Qanun üzrə vərəsəliyə gəlincə, göstərilən hallara görə əvvəlcə qanuni vərəsələrin dairəsi aqnat qohumluq əlaməti üzrə müəyyən edilirdi. Qan üzrə qohumluq (koqnat qohumluq) qanun üzrə vərəsəliyin əsası kimi birinci dəfə **pretor hüququnda** təsdiq edildi və **imperator qanunvericiliyində** qəti qalib gəldi.

2. Roma hüququnda mülkiyyət hüququ sahəsində sivil (kvirit) mülkiyyət ilə yanaşı, pretor ediktində bonitar mülkiyyət adlanan mülkiyyət də yarandığı və yalnız Yustinian qanunvericiliyində mülkiyyət hüququ unifikasiya olunduğu kimi, vərəsəlik sahəsində də sivil vərəsəliklə (**hereditas**) yanaşı pretor **bonorum possessio** su müəyyən edildi. İstehsal münasibətlərindəki və bütün sosial- iqtisadi quruluşdakı dəyişikliklərin nəticəsi olan aqnat ailənin dağılması, ata hakimiyətinin zəifləməsi ona gətirdi ki, mirasın aqnat əlaqəsini itirmiş ən yaxın qan qohumların (məsələn, azad edilmiş uşaqların) üstündən keçərək miras qoyanla yalnız aqnat münasibətlərində olan şəxslərə verilməsi ədalətsiz hesab olunmağa başladı.

Bununla yanaşı, sivil hüququ üzrə vəsiyyətnamə tərtib edilərkən tələb olunan mürəkkəb rəsmiyyətçilik də həddən artıq cansıxıcı olmağa başladı. Həyatın yeni tələbləri pretor tərəfindən nəzərə alındı. O öz ediktində sivil hüququ üzrə vərəsəlik hüququ olmayan şəxslərə də məhkəmə müdafiəsi vəd etdi; habelə o elan etdi ki, daha sadə formada tərtib olunan vəsiyyətnaməni qəbul edəcək.

Sivil hüquq normalarını ləğv etmək hüququ olmayan pretor yeni vərəsələrə miras əmlaka (**bonorum possessio**) sahiblik verərək məqsədlərinə nail olurdu. Əvvəlcə bu az tətbiq edilirdi, çünki sivil vərəsə "pretor vərəsəsi" ilə rəqabət aparmırdı: miras haqqında tələb irəli sürən sivil vərəsə tapılıqda miras ona verilirdi, pretor vərəsəsi isə **sine re**, yəni miras əmlakı olmayan olurdu. Ancaq sonralar (prinsipat dövründə) pretor daha çox uyğun gələn vərəsə hesab etdiyi şəxslərin miras əmlaka möhkəm sahibliyini təmin etməyə başladı (**bonorum possessio cum re**, yəni əmlakı, "res"-i faktiki almaqla vərəsəlik hüququ).

Bundan sonra **bonorum possessio** bonitar və ya pretor mülkiyyətinin əmələ gəlməsi hallarından biri oldu (bax: V bölmə, III fəsil, § 1).

3. İmperator dövründə tarixən yaranmış iki sistem - sivil, **hereditas** və pretor, **bonorum possessio** - tədricən yaxınlaşmağa başladı: daha köhnə sivil vərəsəlik normaları tədricən yox olmağa başladı və bununla yanaşı sivil hüququnun özü pretor prinsipləri üzərində qurulmuş yeni müddəaları mənimsəməyə başladı (məsələn, ananın və uşaqlarının qarşılıqlı vərəsəlik hüququ). Vərəsəliyin yeni prinsipləri yalnız Yustinianın novellalarında qəti qələbə çaldı.

II Fəsil

Vəsiyyətnamə üzrə vərəsəlik

§ 1. *Vəsiyyətnamənin anlayışı*

§ 2. *Vəsiyyətnamənin etibarlı olma şərtləri*

§ 3. *Yaxın qohumların məcburi payı*

§ 1. Vəsiyyətnamənin anlayışı

1. Roma hüququnda öldüyü hal üçün şəxsin öz əmlakına istənilən sərəncamı deyil, **yalnız vərəsə təyin edən sərəncamı vəsiyyətnamə (testamentum) hesab olunurdu**. Klassik hüquqa görə tələb olunurdu ki, belə təyinetmə vəsiyyətnamənin lap əvvəlində olsun. **Vərəsənin təyin edilməsi vəsiyyətnamənin mühüm hissəsini təşkil edirdi**: ölüm halı üçün verilmiş sərəncamda həmin şəxsin ölümündən sonra əmlakın hətta kimə və hansı hissədə keçməsi barədə qəti göstərişlər olduqda, ancaq bu sərəncamda heç kim vərəsə qismində göstərilmədikdə (**nomen heredis**, vərəsə adı heç kimə verilmədikdə), vəsiyyətnamə etibarlı deyildi. Ancaq vəsiyyətnamə vərəsənin təyin edilməsi ilə məhdudlaşa bilməzdi; onda imtinalar (leqatlar) göstərilə bilərdi, azyaşlı vərəsələrə qəyyum təyin edilə bilərdi və i.a.

2. **Vəsiyyətnamə birtərəfli əqddir, yəni o yalnız vəsiyyət edənin iradəsini ifadə edir**. Vəsiyyətnamənin yalnız onda təyin edilən vərəsə mirası qəbul etməyə razılaşması şərti ilə həqiqi mənə əldə etməsi halı vəsiyyətnaməni müqavilə etmir, çünki vərəsə iradəsini vəsiyyət zamanı deyil (məsələn, bağışlama zamanı nə isə bağışlanan şəxsin razılığı kimi), yalnız vəsiyyət edən öldükdən sonra vəsiyyətnamədən tamamilə ayrıca, müstəqil akt kimi ifadə edir.

Vəsiyyətnamənin birtərəfli xarakteri, yeri gəlmişkən, vəsiyyət edənin istənilən vaxt vəsiyyətnaməni birtərəfli dəyişdirmək və ya tamamilə ləğv etmək hüququnda da özünü göstərir.

§ 2. Vəsiyyətnamənin etibarlı olma şərtləri

1. Vəsiyyətnamə vermək üçün xüsusi qabiliyyət - **testamenti factio activa** tələb olunurdu. Belə qabiliyyət vəsiyyətnamə verilən anda tələb olunurdu. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar (ruhi xəstələr, az yaşlılar, bədxərclər), bəzi ləkələyici cinayətlərə görə mühakimə olunmuş şəxslər və b. vəsiyyət qabiliyyətinə malik deyildilər.

2. **Vəsiyyətnamənin** ən qədim dövrdə xüsusilə ağır olan forması tədricən sadələşirdi, ancaq yenə də hətta Yustinian hüququnda da xeyli mürəkkəb idi (yeddi şahidin iştirakı tələb olunurdu, yazılı forma qəti məcburi deyildi). Xüsusi vəsiyyətnamələrlə yanaşı, ümumi vəsiyyətnamələr də verilir (dövlət hakimiyyəti orqanının iştirakı ilə): a) vəsiyyət edənin sərəncamının məhkəmənin və ya bələdiyyə magistratının protokoluna daxil edilməsi yolu ilə; b) yazılı vəsiyyətnamənin imperator dəftərxanasına saxlanca verilməsi yolu ilə.

3. **Vərəsə vəsiyyət edən tərəfindən şəxsən, aydın və dəqiq təyin edilməlidir** ("Titsi kimi seçəcəksə"onu vərəsə təyin etmək olmaz); "**müəyyən şəxs**", **persona certa təyin olunmalıdır**. Qeyri-müəyyən şəxslər (**personae incertae**) sırasına əvvəlcə, məsələn, postumları (yəni vəsiyyət edənin sağlığında mayalanmış, ancaq o öləndək hələ doğulmamış şəxsləri), həmçinin hüquqi şəxsləri aid edirdilər, sonrakı imperator hüququnda həm onların, həm də digərlərinin vərəsə təyin edilməsinə yol verildi. Ancaq bütün hallarda vərəsə təyin edilən şəxs "**testamenti factio passiva**"ya, yəni vərəsəlik qabiliyyətinə malik olmalı idi. Məsələn, vəsiyyət edən öləndə qədər, həmçinin dövlət cinayətkarlarının uşaqları və b. belə qabiliyyətə malik deyildilər. Bəzi şəxslər "**testamenti factio passiva**"ya malik olsalar da, ancaq qanun üzrə mirası almaq üçün maneə hesab edilən, vəziyyət aradan qalxmasa mirası tam və ya qismən ala bilməzdilər. Məsələn, Avqustun nikahsızlıq və sonsuzluqla mübarizə haqqında qanunları üzrə 25-60 yaşında kişilər və 20-50 yaşında ərəsiz qadınlar yalnız yaxın qohumlarından sonra vəsiyyət üzrə miras ala bilirdilər; istənilən digər vəsiyyət edəndən sonra onlar yalnız vərəsəlik açıldıqdan sonra 100 gün ərzində nikaha girdikləri halda miras alırdılar və i.a.

Şərt təxirəsalıcı xarakterə malik olduqda şərtlə vəərəsə təyin etməyə yol verilirdi (bax: VI bölmə, III fəsil, §3 b.3). Bu halda vəərəsəlik miras qoyan öldüyü anda deyil, şərt baş verdikdə açılırdı. Vəsiyyətnamədə ləğvedici şərtə ona görə yol verilmirdi ki, o, Roma vəərəsəlik hüququnun "semel heres semper heres" prinsipinə zidd idi (bir dəfə vəərəsə olmuş şəxs həmişəlik vəərəsə vəziyyətində qalır, halbuki ləğvedici şərtin baş verməsi vəərəsənin hüquq və vəzifələrinin xitam edilməsinə gətirərdi).

Əgər buna baxmayaraq vəərəsə ləğvedici şərtlə təyin edilmişdisə, onda şərt yazılmamış hesab edilir və vəərəsə şərtsiz təyin edilmiş qəbul olunur.

Eləcə də müddət daxil edilməklə (fərqi yoxdur - ləğvedici və ya təxirəsalıcı) vəərəsə təyin edilməsinə yol verilmir; bu tələb pozulduqda müddətlər yazılmamış hesab edilir.

4. **Ehtiyat vəərəsə göstərilməklə vəərəsə təyin edilməsi (substitutio)** təxirəsalıcı şərtə misal ola bilər. Substitusiyanın daha geniş yayılmış növü ona şamil edilirdi ki, vəəsiyyətnamədə əgər birinci yerdə təyin edilmiş şəxs bu və ya digər səbəbdən vəərəsə olmurdusa (öldükdə, mirası qəbul etməyi arzu etmədikdə və i.ə), sanki ehtiyat vəərəsə təyin edilirdi.

5. Vəsiyyətnamələrdə vəərəsə təyin edilməsi bəzən vəərəsə üzərinə hər hansı hərəkətlərin edilməsi, əmlaka müəyyən təyinat üzrə istifadə edilməsi vəzifəsinin qoyulması ilə müşayiət olunurdu (məsələn, vəərəsə üzərinə vəəsiyyət edən qəbri üzərində abidə qoymaq vəzifəsi qoyulurdu). Əgər **sub modo** (üzərinə qoymaqla əmlak alan vəərəsə tapşırığı yerinə yetirməsə, inzibati qaydada məcburetmə tədbirlərinə yol verilirdi).

§ 3. Yaxın qohumların məcburi payı

1. **Ən qədim dövrdə vəəsiyyət edən öz əmlakına qeyri-məhdud sərəncam vermək azadlığından istifadə edirdi. XII cədvəl qanunlarına görə "uti legassit super pecunia tutelave suae rei ita ius esto"**

(ev sahibi öz əmlakına necə sərəncam verirsə, belə də olacaq). Ancaq bir tərəfdən köhnə patriarxal ailə dağıldıqca və digər tərəfdən adətlər keçmiş sadəliyini və ciddiliyini itirdikcə, vəsiyyəət edənlər qeyri-məhdud vəsiyyəət sərəncamı azadlığını elə həyata keçirməyə başladılar ki, əmlak bəzən vəsiyyəət üzrə tamamilə kənar və hətta təsadüfi şəxslərə verilir, vəsiyyəət edənin öz fəaliyyəti ilə miras əmlakın yaranmasına xeyli dərəcədə kömək etmiş yaxın qohumları isə ondan heç nə almırdılar. Bununla əlaqədar olaraq tədricən vəsiyyəət azadlığının sonra bəzi vərəsələrin qanun üzrə mirasda **məcburi payı** adlanan hüquq səviyyəsinə, yəni vəsiyyəətnamə tərtib edildiyi halda da onlara mirasdan bəzi minimumun alınmasının təmin olunmasına (xüsusi müstəsna hallardan başqa) yüksələn **məhdudiyətləri** meydana gəldi.

2. Ən qədim sivil hüququ üzrə vəsiyyəət edən üçün yalnız bu məhdudiyəət müəyyən edilmişdi ki, o öz vəsiyyəətnaməsində özünün "**sui heredes**"lərindən (yəni bilavasitə hakimiyyəti altında olanlardan) susmaqla yan keçməməli idi: o onları ya vərəsə təyin etməli, ya da heç bir üzrlü əsas göstərməyərək heç olmasa onları vərəsəlikdən birbaşa məhrum etməli idi. Ən qədim dövrdə vəsiyyəətnamə xalq yığıncağında tərtib edilirdi; buna görə də ümid etmək olardı ki, vəsiyyəət edənin ictimai fikir qarşısında qorxusu heç bir üzrlü səbəb olmadan ən yaxın adamlarını vərəsəlikdən məhrum etməsinə mane olur. Hakimiyyəti altında olan oğullarını vərəsəlikdən məhrum etmə onların hər birinə münasibətdə adbaad olmalı idi; qızların adını çəkməmək də olardı ("mənim hakimiyyətim altında olan bütün qeyrilər vərəsəlikdən məhrum olunurlar"). Oğula münasibətdə göstərilən qaydalara riayət edilməməsi vəsiyyəətnamənin əhəmiyyətsizliyinə və qanun üzrə vərəsəliyin (**ab intestato**) açılmasına səbəb olurdu. Qıza, oğul nəvəsinə, qız nəvəsinə münasibətdə bu qaydalara riayət edilmədikdə vəsiyyəətnamə öz qüvvəsini saxlayırdı, ancaq vəsiyyəətnamədə düzgün olmayaraq yan keçilmiş şəxslər vəsiyyəətnamədə təyin edilmiş vərəsələrə bərabər tutulurdular, yəni onlarla birlikdə vərəsəlikdə iştirak edirdilər.

3. Həyat göstərdi ki, vəsiyyəət edənə yönəldilmiş ya yaxın qohumlarını vərəsə təyin etmək, ya da onları birbaşa vərəsəlikdən məhrum etmək formal tələbi adları çəkilən şəxslərin qanuni maraqlarını qoru-

mur. Bunun nəticəsində səlahiyyətinə vərəsəlik haqqında mübahisələr daxil olan məhkəmənin (**tsentumviral** məhkəmə adlanan) təcrübəsində müəyyən olundu ki, vəsiyyətnamədə daha yaxın qohumları sadəcə yada salmaq kifayət deyildir, onlara məlum minimumu (məcburi pay) vəsiyyət etməsi də lazımdır. Əgər vəsiyyət edən bu tələbi yerinə yetirmirdisə, belə məcburi paya hüququ olan və onu almayan vərəsə xüsusi iddia **querela inofficiosi testamenti** verə bilərdi, yəni vəsiyyətnamənin mənəvi vəzifələri pozmasından şikayət verə bilərdi. İddia əsaslı olduğu halda məhkəmə ehtimal edirdi ki, vəsiyyət edən əqli cəhətdən qeyri-normaldır, bunun nəticəsində vəsiyyətnamə etibarsız hesab edilirdi.

Məcburi pay hüququ tanınan şəxslərin dairəsi pretor tərəfindən genişləndirildi, yəni "**sui heredes**"lə yanaşı azad edilmiş uşaqların da məcburi pay hüququ qəbul edildi. Klassik dövrdə məcburi pay hüququ vərəsələrin daha geniş dairəsinə məxsus idi, yəni vəsiyyət edənin azalan və artan xətt üzrə qohumlarına, şübhəsiz, vəsiyyət edənin doğma və ata bir qardaş və bacılarına, ancaq vəsiyyətnamədə ləkələnmiş şəxs (**persona turpis**) vərəsə təyin edildikdə. Məcburi payın miqdarı əvvəlcə həmin şəxsin qanun üzrə vərəsəlik zamanı ala biləcəyi payın dördüdə biri ilə müəyyən edilirdi. Yustinian dövründə (NOV. 115) məcburi payın miqdarını daha mütəhərrik müəyyən etməyə başladılar: əgər qanun üzrə vərəsəlik zamanı həmin şəxs vərəsəliyin dördüdə birindən azını almırdısa, onda məcburi pay bu qanuni payın üçdə biri miqdarında hesablanırdı; əgər qanun üzrə vərəsəlik zamanı şəxs dördüdə birdən az alırdısa, onda məcburi pay şəxsin qanun üzrə ala biləcəyinin yarısına bərabərləşdirilirdi.

Əgər üzrlü səbəbə görə məcburi pay qoyulmamışdısa, vəsiyyətnamə tam qüvvəsini saxlayırdı. Səbəbin üzrlülüyü klassik dövrdə məhkəmənin mülahizəsinə görə müəyyən edilirdi; Yustinian məcburi paydan məhrum etmə üçün əsasların qəti siyahısını verdi; məsələn, vəsiyyət edənin həyatını təhlükədə qoyma, 25 yaşa çatmamış qızın vəlidəynlərin iradəsi əleyhinə nikaha daxil olması və i.a.

4. Klassik hüquqda yuxarıda adı çəkilən iddianın ("vəsiyyət edilən tərəfindən mənəvi vəzifələrin pozulması haqqında") verilməsinin nə-ti-

cəsi vəsiyyətnamənin tam deyil, yalnız şikayətçinin təmin olunması üçün, yəni onun məcburi minimumu alması üçün zəruri olan ölçüdə etibarsız olması idi.

Əgər konkret halda bir neçə şəxs məcburi pay hüququna malik idisə və ya vəsiyyətnamədə bir neçə vərəsə təyin edilmişdisə, yan keçilmişlərdən hər biri vərəsələrdən hər biri əleyhinə ayrılıqda iddia verməli idi; əgər, məsələn, vəsiyyətnamədə təyin edilmiş iki vərəsədən yalnız birinə iddia verilmişsə, onda ikinci vərəsəyə münasibətdə vəsiyyətnamə qüvvəsini saxlayırdı.

Əgər vəsiyyət edən öz yaxın vərəsəsini məcburi paydan tam məhrum etməmiş, yalnız ona tam miqdarda təyin etməmiş, maraqlı şəxsə "qanuni payın tamamlanması" haqqında iddia verilirdi.

III Fəsil

Qanun üzrə vərəsəlik

- § 1. *Qanun üzrə vərəsəlik institutunun inkişafı*
- § 2. *Yustinian hüququnda qanun üzrə vərəsəlik*
- § 3. *Vərəsəsiz miras*

§ 1. Qanun üzrə vərəsəlik institutunun inkişafı

1. Yuxarıda (bu bölmənin I fəsili, §2) göstəriləyi kimi, bizə məlum olan Romanın ən qədim qanun üzrə vərəsəlik sistemi (XII cədvəl qanunları dövrünə aid olan) əmlakın ailə ümumiliyindən və aqnat qohumluğundan irəli gəlirdi. Bununla əlaqədar olaraq XII cədvəl qanunları miras qoyanın bilavasitə hakimiyyəti altında olanları birinci növbəli vərəsələr **ab intestato** hesab edir (uşaqları, əvvəllər ölmüş uşaqlardan olan nəvələr və i.a. əgər onlar vərəsəlik açılan ana qədər ev sahibinin hakimiyyəti altından çıxmamışlarsa). Bu vərəsələr "özünükülər" (**heredes sui**), bununla birlikdə o mənada "zəruri" (**necessarii**) adlanırlar ki, onlar özlərinin vərəsəliyi qəbul etmək iradələrindən asılı olmayaraq miras alırlar. Əgər miras qoyandan sonra "öz vərəsələri" qalmamışsa, dərəcə üzrə yaxın aqnat qohum (**agnatus proximus**) vərəsəliyə çağırılırdı.

Əgər yaxın aqnat mirası qəbul etmirdisə, onda o nə qohumluq dərəcəsi üzrə növbətiyə, nə də kimə isə başqasına keçmirdi, **vərəsəsiz olurdu, yəni vərəsəliyə birdəfəlik çağırma prinsipi fəaliyyət göstərirdi**. Bu aforizmlə ifadə olunurdu: "qanun üzrə vərəsəlikdə müxtəlif dərəcəli kateqoriyalı vərəsələr arasında (yəni XII cədvəl qanunu üzrə) "successco"ya varisliyə yol verilmir". Yalnız vərəsəlikdən sonra aqnatların da qalmadığı halda vərəsələrin üçüncü qrupu - **gentiles**, **miras qoyanla eyni bir nəslin üzvləri vərəsəliyə çağırılırdı**.

2. Təsərrüfat həyatı və onun bazasında ictimai həyatın ümumilikdə bütün tərəfləri inkişaf etdikcə patriarxal ailə dağılırdı.

Ailə mülkiyyətinin yerinə fərdi xüsusi mülkiyyət gəldi. Bununla əlaqədar aqnat qohumluq prinsipi üzərində qurulmuş vərəsəlik sistemi öz əsasını itirdi. "Xalqın canlı səsi"-pretor edikti həyatın yeni tələblərini başa düşdü və radikal islahatlar aparmadan yenə də qan üzrə aqnat qohumluğa (dəyişilmiş şəraitdə) aqnat qohumluqdan daha vacib olan məlum mənə verdi. Məhz pretor sonrakı növbəliyə əməl edərək miras əmlaka (**bonorum possessio**) sahibliyi təmin edirdi. Birinci yerə o uşaqları (**liberi**) qoydu; **liberi** kateqoriyası qədim respublika hüququnun "**sui heredes**"indən onunla fərqlənirdi ki, "**liberi**"nin tərkibinə azad edilmiş uşaqlar da daxil idilər. Pretor burada (bəzən onun başqa hallarda da tətbiq etdiyi) fiksiya üsulunu tətbiq edirdi, yəni o, hakimə azad etmənin "**capitis deminuto**"ya səbəb olmamasını ehtimal etməyi əmr edirdi. Pretor bu zaman nəzərə alırdı ki, azad edilmiş uşaqlar azad edildikləri vaxtdan, necə deyərlər özlərinə işləyirdilər; əqdlər üzrə hər cür əldə edilənlər də onlara çatırdı. Əksinə, ev sahibinin hakimliyi altında qalan uşaqlar onun üçün hər şeyi əldə edirdilər, belə ki, mirasın məlum payı onların fəaliyyətinin nəticəsi idi. Buna görə də pretor bütün uşaqlara - həm hakimliyi altında olanlara, həm də azad edilmişlərə - eyni **bonorum possessio** verərək mirasın bölünməsi zamanı azad edilmiş uşaqların azad edildikdən sonra əldə etdikləri əmlakı da (**collatio bonorum**) ona qatmaları tələbini müəyyən etdi.

Pretor ediktində vərəsələrin ikinci qrupunu (növbə üzrə) legitiimi, yəni XII cədvəl qanunları üzrə vərəsəlik hüququ olan şəxslər, başqa sözlə, aqnat qohumlar təşkil edirdi. Pretor edikti üçüncü növbəyə də-rəcə üzrə (vəsiyyət edənə) yaxınlıq qaydasında qan qohumlarını (al-tıncı da daxil olmaqla) çağırır. Nəhayət, pretor dördüncü yerdə mirası qanun üzrə sağ qalmış ərə yaxud arvada verir.

Pretor qan qohumlarını və sağ qalmış əri və ya arvadı qanuni və-rəsələr dairəsinə daxil etməklə yanaşı daha bir yenilik irəli sürdü: o, müxtəlif sinif və dərəcəli vərəsələr arasında çağırılma varisliyi mü-əyyən etdi. Yəni əgər vərəsəliyə çağırılan şəxs mirası qəbul etməzdisə, indi miras vərəsəsiz olmurdu; o, növbə üzrə sonrakı namizədə açılırdı.

3. İmperator qanunvericiliyi həyatın tələblərinə daha çox cavab verən prinsiplər kimi vərəsəliyin pretor prinsiplərinin qəti qələbəsini təmin etdi. Əvvəlcə (hələ prinsipat dövründə) vərəsəlik qaydalarına qismən əlavələr edildi: uşaqlardan sonra aqnatlara nisbətən ananın üstün vərəsəlik hüququnu qəbul etdilər və əksinə, uşaqlar analarından sonra belə vərəsəlik hüququ aldılar.

§ 2. Yustinian hüququnda qanun üzrə vərəsəlik

1. **Ab intestato** vərəsəlik qaydası Yustinianın 118 və 127-ci Novellalarında köklü şəkildə dəyişdirildi.

Bu Novellalar üzrə **ab intestato** vərəsələrinin birinci sinfini azalan xətt üzrə qohumlar təşkil edirdilər (oğullar, qızlar, nəvələr və i.a.). Daha yaxın dərəcəli azalan xətt üzrə qohum daha uzaq dərəcəlilərin vərəsəliyini istisna edir; məsələn, əgər uşaqlar varsa, nəvələr vərəsəliyə çağırılmırlar və i.a. Ancaq daha uzaq dərəcəli azalan xətt üzrə qohumun vasitəsilə vəsiyyət edəndən törədiyi şəxs vərəsəlik açılanadək öldükdə, o vəsiyyət edənin daha yaxın azalan xətt üzrə qohumları ilə yanaşı vərəsəliyə çağırılırdı. Məsələn, vəsiyyət edən öldüyü anda onun azalan xətt üzrə qohumlarından əvvəllər ölmüş oğlunun və ya qızının uşaqlarının və nəvələrinin sağ olduğu məlum olmuşdur. Bu halda nəvələrin onların ölmüş ataları və ya anaları vəsiyyət edəndən sonra ölsə idilər, onlara çatacaq payı almaq hüquqları vardır. Vərəsəlikdə belə iştirak etmə **təmsil etmə hüququ üzrə vərəsəlik** adlanır (bu halda nəvələr sanki öz ölmüş atalarını və analarını təmsil edirlər).

2. **Təmsil etmə hüququ üzrə vərəsəliyi vərəsəlik transmissiyası** adlanan transmissiya ilə qarışdırmaq lazım deyildir. Təmsil etmə hüququ üzrə vərəsələr öz atalarının və ya analarının vərəsəliyi qəbul etməmiş vərəsələri deyil, vəsiyyət edənin özünün (göstərilən misaldə-babanın) vərəsələridir.

Vərəsəlik transmissiyasında vərəsə vəsiyyət edəndən çox yaşayırdı, belə ki, vərəsəlik də ona açılırdı; ancaq vərəsə mirası əldə etməyə imkan tapmayaraq ölür, onun şəxsində yaranan miras əldə etmək

hüququnun özü də vərəsəlik üzrə onun vərəsələrinə keçir. Beləliklə, əgər yenə də misal üçün həmin qohumları götürsək (təmsil etmə hüququ şərh olunarkən götürülmüşləri) və ehtimal etsək ki, baba öləndə onun oğlu (nəvələrinin atası) sağ idi, ancaq vərəsəliyə daxil olanadək öldü, babadan sonra qalan mirası qəbul etmək hüququ onun uşaqlarına keçir, ancaq uşaqlar bu halda babanın deyil, atanın vərəsələri hesab olunurlar.

İnkişafının başlanğıcında Roma hüququ vərəsəlik transmissiyasını rədd edirdi: vərəsəlik açılan anda yaranan hüquqa ciddi şəxsi hüquq kimi baxılırdı (sanki hüquq qabiliyyətinin xüsusi növü); buna görə də mirası qəbul etmək vərəsəlik üzrə keçə bilməzdi. Roma hüququnun inkişafının son mərhələsində isə **vərəsəliyin** birinci plana keçmiş **əmlak-hüquqi tərəfinin** və vərəsəlikdə vəsiyyəət edənin şəxsiyyətinin ifadəsi haqqında mistik təsəvvürün zəifləməsinin təsiri altında digər prinsip tətbiq edilirdi. Yəni əgər vərəsəlik açılan şəxs (vəsiyyəət üzrə və ya qanun üzrə, əhəmiyyəti yoxdur) mirası əldə etməyə imkan tapmayaraq ölərdisə, açılmış vərəsəliyi əldə etmək hüququ yalnız qəbul etmə müddətini məhdudlaşdırmaqla onun öz vərəsələrinə keçirdi (ilkin vərəsəyə ona vərəsəlik açılması haqqında xəbər verildiyi gündən bir il ərzində).

Miras eyni bir dərəcəli azalan xətt üzrə qohumlar arasında bərabər bölünürdü.

Yustinian hüququnda hakimiyyət altında olan uşaqlar, ümumi qayda üzrə, özləri üçün əmlak əldə edirdilər, pretor tərəfindən müəyyən edilən **collatio bonorum** (bax: bu fəsildə § 1 b.2) mənasını itirdi. Onun yerinə digər mənalı kollasiya daxil edildi: vəsiyyəət edənin sağlığında cehiz və ya nikahqabağı hədiyyə almış azalan xətt üzrə qohumlar (bax: IV bölmə, § 3) bu əmlakı mirasa daxil etməli idilər (payları bərabərləşdirmək məqsədilə).

3. Yustinian Novellaları üzrə artan xətt üzrə qohumlar (ata, ana, baba, nənə və i.a.), həmçinin doğma qardaşlar və bacılar (və əvvəllər ölmüş qardaşların və bacıların uşaqları) ikinci növbədə vərəsəliyə çağırılırdılar. Yaxın dərəcəli artan xətt üzrə qohumlar olduqda daha uzaq qohum vərəsəliyə çağırılmırdı (məsələn, baba və nənə çağırılmırdı). Əgər yalnız artan xətt üzrə qohumlar varis olurdularsa, miras

xətlər üzrə (ata və ana xətləri) bölünürdü. Vərəsəliyə valideynlər deyil, babalar və nənələr çağırılırdısa, bunun əhəmiyyəti var idi; məsələn, vəsiyyət edəndən sonra ata xətti üzrə baba, ana xətti üzrə baba və nənə qalmışdır; onlar bərabər miras almırdılar; yarısı ata xətti üzrə keçirdi və ata xətti üzrə babaya çatırdı, digər yarısı isə ana xətti üzrə keçirdi və baba və nənə arasında bərabər bölünürdü. Artan xətt üzrə qohumlar və doğma qardaşlar və bacılar eyni vaxtda vərəsəliyə çağırıldıqda miras onların hamısı arasında bərabər bölünürdü (*in capita*, hamısı).

4. Novellalar üzrə qanuni vərəsələrin üçüncü növbəsini doğma olmayan qardaşlar və bacılar (və əvvəllər ölmüş doğma olmayan qardaşların və bacıların təmsil etmə hüququ üzrə vərəsə olan uşaqları) təşkil edirdilər.

5. Dördüncü növbədə bütün qalan yanakı qan qohumları çağırılırdılar (dərəcələr məhdudlaşdırılmadan), həm də yaxın dərəcə sonrakını istisna edir.

6. Vərəsələrin göstərilən siyahısında sağ qalan ərin və ya arvadın adı çəkilməmişdir. Əgər göstərilən dörd növbə vərəsələrdən heç biri vərəsəliyə daxil olmamışsa, o vərəsəliyə axırncı növbədə çağırılırdı. Əvəzində "kasıb dul qadının" (yeni ictimai mövqeyinə müvafiq olaraq yaşamasına imkan verən xüsusi əmlakı və ya cehizi olmayan) zəruri vərəsəlik adlanan hüququ, yəni mirasın dördü biri miqdarında məcburi pay hüququ qəbul edildi (bundan başqa üçdən artıq sayda uşaq vərəsə olduqda dul qadın onlarla bərabər pay alırdı). Ər öz vəsiyyətnaməsi ilə arvadını məcburi paydan məhrum edə bilməzdi.

7. Vərəsəliyə eyni bir qohumluq dərəcəsindən bir neçə şəxs (məsələn, üç oğul) çağırılırdısa və çağırılanlardan biri mirasdakı öz payını əldə etmədisedə, o digər eyni vaxtda çağırılmış vərəsələrin paylarına qatılırdı (göstərilən misalda oğullardan biri vərəsəlikdən imtina etdikdə iki digər oğul mirası yarıb-yarı alırdılar).

§3. Vərəsəsiz miras

Vərəsəlik həm vəsiyyətnamə, həm də qanun üzrə vərəsələrdən heç biri tərəfindən qəbul edilmədikdə (vərəsələr qalmadığına və ya onlar vərəsəliyi qəbul etməyi arzu etmədiyinə görə), vərəsəlik vərəsəsiz olurdu.

Ən qədim hüquqda belə əmlak heç kimin hesab olunmurdu və hər bir arzu edən tərəfindən zəbt edilə bilərdi. Prinsipat dövründən başlayaraq vərəsəsiz əmlak dövlətə verilirdi; mütləq monarxiya dövründə bu qaydadan belə istisna müəyyən edildi ki, bələdiyyə senatının, kilsənin, monastırın və i.a. bu kimi təşkilatlara məxsus olan şəxslərdən sonra vərəsəsiz əmlakı üstün almaq hüququ qəbul edildi.

IV Fəsil

Mirasın qəbul edilməsi və onun nəticələri

§ 1. "Hərəkətsiz" miras

§ 2. Mirasın əldə edilməsi və onun nəticələri

§ 3. Miras haqqında iddialar

§ 1. "Hərəkətsiz" miras

1. Miras qoyan öləndə vərəsəlik açılır. Vərəsəliyə çağırılan şəxslərin müəyyən edilməsi vərəsəliyin açılması vaxtına salınır. Ancaq çağırılan şəxslər vərəsəliyə daxil olmayınca miras əmlakın özünə hüquq əldə etmirlər. Vərəsəliyin açılması və onun qəbul edilməsi arasındakı müddətdə miras əmlak heç bir müəyyən şəxsə məxsus deyildir; bu - **hereditas iacens**, sanki öz subyektini gözləyən "hərəkətsiz" mirasdır.

2. Ən qədim Roma hüququnda "hərəkətsiz" mirasın hüquqi vəziyyəti çox primitiv başa düşülürdü: qəbul olunmamış miras əmlaka yiyəsiz (**res nullius**) kimi baxılırdı və ona yiyəsiz əşyaların zəbt edilməsi haqqında qayda tətbiq olunmasa da, "hərəkətsiz" mirasdan əşya zəbt edən və ona il ərzində sahib olan şəxs burada müddət üzrə mülkiyyət hüququ əldə etmək üçün şərt olmamasına baxmayaraq mülkiyyətçi olurdu.

Klassik hüquqda "hərəkətsiz" mirası yiyəsiz əmlak hesab etməkdən əl çəkildilər. Vərəsə qəbul edənədək bu əmlakı sanki ölmüş şəxsin hesab edirdilər; deyirdilər ki, miras **personam defuncti sustinet** (özündə ölmüşün şəxsiyyətini davam etdirir, saxlayır). Belə mistik konstruksiya bununla belə "hərəkətsiz" mirasa hər cür qəsdlər əleyhinə mübarizə aparmağa imkan verirdi.

§ 2. Mirasın əldə edilməsi və onun nəticələri

1. Vərəsəliyə daxil olma iradənin birbaşa ifadəsi ilə (qədim sivil hüquqda əlavə olaraq-ciddi formal, pretor hüququnda və sonrakı Yustinian hüququnda həm də qeyri-formal ifadəsi ilə), ya da şəxsin vərəsə qismində davranışının özü ilə olurdu; məsələn, vərəsə miras qoyanın borclularından çatası məbləği alır onun kreditorlarına borcunu ödəyir və i.a.

2. Vərəsə vərəsəliyə daxil olaraq təkcə müvafiq hüquqlar əldə etmir, həm də miras qoyanın öhdəlikləri üzrə cavabdeh olur. Miras hətta demək olar ki, miras qoyanın yalnız borclularından ibarət olduqda da, Yustiniana qədərki hüquqda vərəsəlik varisliyinin universal xarakteri varisin mirasın borcları üzrə məsuliyyətinə gətirirdi. Mirasda ölmüşün əmlak-hüquqi şəxsiyyətinin ifadə olunması barədə mistik təsəvvür həm də özünü onda göstərirdi ki, vərəsə mirasın borclarına görə sanki öz xüsusi borcları kimi qeyri-məhdud prinsipial cavabdeh hesab olunurdu. Vərəsə belə qeyri-məhdud məsuliyyətdən yalnız radikal tədbirin köməyi ilə, passivi aktivindən artıq olduqda onu qəbul etməməklə qaça bilərdi.

3. Yustinian hüququnda müəyyən edilmişdi ki, əgər vərəsə miras əmlakın siyahıya alınmasını (notariusun, qiymət qoyanın, mirasın kreditorlarının, leqatarilərin iştirakı ilə) və qiymətləndirilməsini (inventar siyahısını) həyata keçirərsə, onda mirasın borcları üzrə vərəsənin məsuliyyəti mirasın aktivinin miqdarı ilə məhdudlaşdırılır. Bu güzəşt **beneficium inventarii** adlanır. Mirasın siyahıya alınması və qiymətləndirilməsi vərəsə vərəsəliyin açılması haqqında bildikdən sonra üç aydan gec olmayaraq tərtib olunmalı idi (siyahıya almanın və qiymətləndirmənin tərtib olunmasına isə birinci ay ərzində başlamaq lazım idi).

4. Miras əmlakda çoxlu borc olduqda və vərəsə üçün onun xüsusi əmlakının xeyli hissəsinin miras qoyanın kreditorlarının təmin olunmasına gedəcəyi təhlükəsi yarandığı hallarda "**beneficium inventarii**"nin praktiki əhəmiyyəti var idi. Ancaq vəziyyət başqa cür də ola bilərdi: mirasda aktiv passivdən çoxdur, ancaq vərəsənin özünün çoxlu borcu vardır. Vərəsəliyin qəbul edilməsi vərəsənin və miras qoyanın

hər ikisinin əmlak kütlələrinin birləşməsinə gətirirdi: həm vərəsənin kreditorları, həm də miras qoyanın kreditorları (həm də leqatarilər) birləşmiş bütün əmlakdan ödənilmə axtara bilərdilər. Vərəsənin borcu çox olduqda miras qoyanın kreditorlarının vərəsənin kreditorlarının bu rəqabəti üzündən ödəmə almaları təhlükə altına düşürdü (həm də onlar miras qoyana kredit verdikdə bu faktı nəzərə ala bilməzdilər).

Mirasın kreditorlarının maraqlarının qorunması üçün pretor edikti ilə beneficium separationis (ayrılma imtiyazı) müəyyən edildi. Bu imtiyaz ondan ibarət idi ki, mirasın kreditorlarına miras əmlakın birinci növbədə mirasın kreditorlarının təmin olunmasına, sonra leqatların ödənilməsinə getməsi və yalnız mümkün qalığın vərəsənin kreditorlarının təmin olunmasına istifadə olunması üçün miras əmlakın vərəsənin xüsusi əmlakından ayrılmasını tələb etmək hüququ verilmişdi.

5. Mirasın əldə edilməsinin nəticəsi həm də miras qəbul olunduqdan sonra vərəsə və miras qoyan arasında mövcud olmuş qarşılıqlı öhdəliklər üzrə həm kreditor, həm də borclu vərəsənin şəxsində birləşdiyinə görə, onların ödənilməsi; bir şəxsdə həm mülkiyyət hüququ, həm də servitut üst-üstə düşdüynə görə miras qoyanın vərəsənin əmlakına münasibətdə (və ya əksinə) malik olduğu servitutların xitam olunması idi.

§ 3. Miras haqqında iddialar

1. Ya kimin isə mirası tərkibinə daxil olan hüquqları qəbul etməməsi nəticəsində (məsələn, müəyyən şəxs əşyanı Titsinin vərəsəsinə verməkdən ona görə imtina etmir ki, onu Titsinin vərəsəsi hesab etmir, ona görə ki, Titsinin özünün həmin əşyaya hüququnu rədd edir), ya da kimin isə öz davranışı ilə həmin şəxsin vərəsə kimi hüquqlarını pozması və ya qəbul etməməsi nəticəsində (məsələn, həmin şəxsin öz vərəsəlik hüququnu əldə etdiyi vəsiyyətnamənin etibarlılığına etiraz edirdi) vərəsənin məhkəmə müdafiəsinə ehtiyacı yarana bilərdi.

2. Birinci halda miras qoyanın sərəncamında olan iddialar eynilə vərəsənin sərəncamında da idi: məsələn, üçüncü şəxs mirasın tərkibindən əşyanı özündə saxlayırdısa, belə halda vərəsə miras qoyan sağ olsa idi verilə bilən vindikasiya iddiası verə bilərdi və i.a.

Vərəsənin hüququ mirasın tərkibinə daxil olan hansısa hüquqların qəbul edilməməsi ilə deyil, həmin şəxsin vərəsəliyə hüququ olan kimi qəbul olunmaması ilə pozulduqda, **vərəsəyə mirasın tələb olunması haqqında** öz şərtlərinə və nəticələrinə görə vindikasiya iddiasına oxşar olan sivil iddiası hüququ verilirdi (**hereditatis petitio**). Mirasın vicdanlı sahibi belə iddia üzrə miras əmlaka çəkdiyi məsrəfləri tutmaqla (həmin məsrəflərin zəruri, faydalı olmasının və ya yalnız həmin şəxsin ləzzət alması üçün çəkilməsinin əhəmiyyəti yoxdur) miras hesabına öz varlanmasını (iddia verilən anda) iddiaçıya verməli idi.

Vicdansız sahib **hereditatis petitio** üzrə mirasdan bütün bəhrləri və artımları ilə birlikdə aldığı hamısını iddiaçıya verməli idi, alınmış sərvətlərin təqsirli (iddia verilən andan isə həm də təsadüfi) məhv olmasına və ya xarab olmasına görə məsuliyyət daşıyırdı və yalnız çəkdiyi zəruri və faydalı məsrəfləri, həm də faydalı məsrəfləri onların hazırlandıqları əşyaların dəyərini artırdığı qədər saxlaya bilərdi.

Pretor vərəsəsi (**bonorum possessor**) özünün müdafiəsi üçün köməyi ilə mirasın tərkibinə aid olan əşyalara sahiblik ala bildiyi **quorum bonorum interdikti** alırdı.

V Fəsil

Leqatlar və fideikomislər

§ 1. *Leqatların anlayışı və növləri*

§ 2. *Fideikomislər*

§ 3. *Leqatların əldə edilməsi qaydası*

§ 4. *Leqatların məhdudiyyətləri*

§ 1. Leqatların anlayışı və növləri

1. Vəsiyyətnamədə miras qoyan tərəfindən edilən və miras əmlak hesabına müəyyən şəxsə hər hansı hüquq və ya digər xeyir verilməsindən ibarət olan sərəncam leqat (və ya vəsiyyətnamə imtinası) adlanırdı.

Leqatın tərifindən birincisi, miras qoyanın əmlakına leqatarinin (yəni xeyirinə leqat təyin olunmuş şəxsin) varisliyinin sinqulyar adlanan xarakteri irəli gəlir. Bu o deməkdir ki, o mirasın hansısa payında deyil, ayrıca hüquqda miras qoyanın varisidir və leqat alınması miras qoyanın borclarına görə məsuliyyətlə müşayiət olunmurdu (hansı dərəcə olsa da). İkincisi, leqatı yalnız vəsiyyətnamədə qoymaq mümkün olduğundan, qanun üzrə vərəsənin üzərinə (**ab intestato**) leqat qoymaq olmazdı.

2. Leqatın bir neçə növü fərqləndirilirdi. **Per vindicationem** leqatlarının və **per damnationem** leqatlarının fərqi daha əhəmiyyətli idi. **Per vindicationem** leqatının köməyi ilə leqatarinin vəsiyyət edənin məlum əşyasına bilavasitə mülkiyyət hüququ müəyyən edilirdi (leqatların bu növünün adı da buradandır: leqatari vindikasiya iddiası alır). **Per damnationem** leqatı ona görə belə adlandırılmışdır ki, o "**heres damnas esto dare**" formasında təyin olunurdu, yəni qoy vərəsə bunları filankəsə verməyə borclu olsun. Bu halda leqatariyə yalnız vərəsədən vəsiyyət edənin iradəsini yerinə yetirməyi tələb etmək öhdəlik hüququ verilirdi.

§ 2. Fideikomislər

1. Təcrübədə çox vaxt leqatların sivil vəsiyyətnamə formalarına riayət etmədən qoyulması hallarına rast gəlinirdi, məsələn, ölüm ehtimalı üçün tərkibində vərəsə təyin edilməyən sərəncamla (belə sərəncamlar koditsillalar adlanırdılar); bəzən mirasın tərkibindən məlum əşyanın verilməsi haqqında sərəncam qanun üzrə vərəsəyə yönəldilmişdi. Respublika dövründə belə sərəncamlar hüquqi müdafiədən istifadə etmədilər, onları yerinə yetirib-yetirməmək vərəsənin vicdanından asılı idi; belə növ sərəncamın adı buradandır - **fideikomis (yəni vicdana tapşırılmış)**. Prinsipat dövründə fideikomislər iddia müdafiəsi aldılar və leqatlar kimi oldular.

2. Ancaq fideikomis yolu ilə vərəsə üzərinə bütün mirası və ya onun müəyyən payını digər şəxsə vermək vəzifəsi də qoyula bilərdi. Əvvəlcə belə **fidei commissum hereditatis** də yalnız sinqulyar varisliyə gətirirdi, belə ki, mirasın tərkibinə daxil olan öhdəliklər üzrə məsuliyyət vərəsə üzərinə düşürdü (onun bütün əmlakı adına belə fideikomis qoyulmuş şəxsə verməsinə də baxmayaraq).

Təbiidir ki, belə vəziyyətdə vərəsənin belə növ mirası qəbul etməsinə ümid etmək çətin idi; miras qoyanın sərəncamı çox vaxt icrasız qalırdı. Ona görə də **fidei commissum hereditatis** reqlamentinə bir sıra düzəlişlər edildi. Son nəticədə **fidei commissum hereditatis** təyin edildiyi halda vərəsə mirasın dördü birini özündə saxlaya bilərdi və fideikomis qisminə ayrıca hüquq almayan şəxs isə mirasın müəyyən hissəsini alır və bu pay həcmində mirasın borclarına görə məsuliyyət daşıyırdı, yəni belə fideikomis universal varislik əhəmiyyəti aldı.

Yustinian hüququnda **fidei commissum hereditatis** universal varislik forması kimi öz əhəmiyyətini saxladı. Digər fideikomislər (yəni universal deyil, sinqulyar varislik müəyyən edənlər) tamamilə leqatlarla bərabərləşdilər.

§ 3. Leqatların əldə edilməsi qaydası

1. Leqatarinin hüququnu əldə etməsi prosesində iki anı fərqləndirirdilər: **dies ledati cedens** və **dies ledati veniens**. **Dies ledati cedens**, bir qayda olaraq, vəsiyyət edənin öldüyü anda; ancaq əgər

leqat şərtlə qoyulmuşdursa, onda **dies cedens** şərtin baş verməsi anına düşürdü. “**Dies cedens**”in hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər leqatari bu anı yaşayırsa, onun leqat almaq hüququnun özü vərəsəlik üzrə keçməyə qadir olur. Deməli, əgər sonra leqatari leqatı almayaraq ölürdü, leqata hüququ onun vərəsələrinə keçirdi.

2. **Dies ledati veniens** - vərəsənin vərəsəliyə daxil olması anıdır. İndi leqatari (və ya onun vərəsələri) özünün leqat hüququnun həyata keçirilməsini tələb etmək hüququ alırdı: əgər **per vindicationem** leqatı qoyulmuşdursa, leqatari **dies veniens** anından imtina edilmiş əşyanın olduğu istənilən şəxsə qarşı vindikasiya iddiası, **per damnationem** leqatı zamanı isə vərəsəyə qarşı leqatın yerinə yetirilməsi haqqında məcburi iddia verə bilərdi.

§ 4. Leqatların məhdudiyətləri

1. Leqatlar Romada geniş yayılmışdılar. Çox vaxt vəsiyyəət edənlər o qədər leqat təyin edirdilər ki, vərəsələrə demək olar ki, heç nə qalmırdı; bunun nəticəsində onlarda mirası qəbul etmək stimulu olmurdu. Vərəsələrin xeyrinə leqatlara məhdudiyətlər müəyyən edildi.

2. Əvvəlcə müəyyən etdilər ki, hər biri 1000 assdan artıq miqdarda leqat təyin etmək olmaz və leqatarilərdən heç biri daha az almış vərəsədən artıq almalıdır. Bu ölçülər kifayət olmadı, ona görə ki, çoxlu sayda xırda leqatlar təyin edərək, yenə də mirası sərf etmək olardı.

Buna görə də Faltsidi qanunu ilə (təxminən b.e.-dan yarım əsr əvvəl) daha radikal məhdudiyəət müəyyən edildi: vərəsəni mirasın dördüdə üçündən artığını leqatlar qismində verməyə məcbur olmayan hesab etməyə başladılar; mirasın dördüdə biri (miras qoyanın borcları ödənildikdən sonra qalan) vərəsəyə çatmalı idi (Faltsidi dördüdə biri adlanan dördüdə bir).

ƏLAVƏLƏR

I. İxtisarlارın izahı

İ. - Yustinianın İnstitusiyası.

Məsələn: I. 2.22.1 - İnstitusiya, 2-ci kitab, 22-ci titul, §1.

D.- Yustinianın Diqestləri.

Məsələn: D.4.8.9.2-Diqestlər, 4-cü kitab, 8-ci titul, 9-cu hissə (fragment), § 2.

C.- Yustinianın Kodeksi.

Məsələn: S.4.30.5 - Kodeks, 4-cü kitab, 30-cu titul, 5-ci qanun.

N. - Yustinianın Novellaları.

Məsələn: 28.№ .4.2 - 28 Novella, 4-cü fəsil, §2.

Gai.3.1 - Qayın İnstitusiyası, 3-cü kitab, §1.

II. Roma pulu

Klassik dövr

As uncialis (mis) = 1 unsiya = 27,288q.

Sestertius (gümüş) = 4 ass = 1,00q.

Denarius (gümüş) = 16 ass = 4,00q.

Qızıl pul - nummus.

Aureus C 100 sestertsi.

Avqust Aureus - u = 7,96q.

Mark Avreli aureus -u = 7,28q

Karakalla aureus - u = 6,55q.

Tövsiyyə olunan ədəbiyyat

- Cirard. Manuel elementaire de droit romain. 8-е изд. (пересмотренное Senn), 1929.
- Giffard. Precis de droit romain, 1938.
- Monier. Manuel elementaire de droit romain, I-II, 1944-1945.
- Cug. Manuel des institutionis juridigues des romains, 1928.
- Albertino. Ildiritto romano. Milano, 1940.
- Blondi. Istituzioni di diritto Romano, Milano, 1944.
- Mitteis. Romisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians, 1908.
- İors - Kunkel. Romisches Privatrecht (Dritte Auflage). Berlin, 1949.
- Buckland. Text of Roman law from Augustus to Justinian, 2-е изд., 1932.
- Jolowicz. Historical introduction to the Study of Roman law. Cambridge, 1939.
- Schulz. Classical Roman law. Oxford, 1951.
- Kahana Kayan. Tree Systems of jurisprudence. London, 1955.
- Watson A. The law of obligations in the later Roman republic. Oxford, 1965.
- Андреев М.Н. Римско частно право. София, 1971.
- Bartosek M. Rimske pravo a socialisticka spolecnost. Praha. 1966
- Hanga V., Jacota M. Drept privat roman, Bacuresti, 1964.
- Wilinski A. Das romische Recht. Leipzig, 1966.
- Taubenszlag. Rzymskie prawo prywatne. Warszawa, 1969.
- Taubenszlag. Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych. Warszawa, 1955. 363 p.
- Gorgy Diosdi. Ownership in ancient and preclassical Roman law. Budapest, 1970.
- Bajarski W. Emfiteuza wedlug prawa rzymskiego. Torun, 1970.
- Stojcevic D. Rimsco privatno pravo. Beograd, 1973.
- Покровский И.А. История римского права, 1917.
- Хвостов В.М. История римского права, 1919.
- Его же. Система римского права, 3 выпуска, 1904-1908.
- Сальковский. Институты римского права (рус.пер.), 1910.
- Дернбург. Пандекты (рус.пер.).
- Зом. Институты римского права (рус.пер.), 1916

Mündəricat

GİRİŞ.....	3
§ 1. "Roma mülki hüququnun əsasları"nın predmeti.....	3
§ 2. Hüquq tarixində Roma hüququnun rolu. Müasir hüquqşünaslar üçün onun əhəmiyyəti.....	8

I Bölmə. Roma hüququnun mənbələri

§ 1. Hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri.....	11
§ 2. Adət hüququ və qanunlar.....	14
§ 3. Magistratların ediktləri.....	17
§ 4. Hüquqşünasların fəaliyyəti.....	22
§ 5. Roma hüququnun məcəllələşdirilməsi	27

II Bölmə. İddialar

§ 1. Dövlət məhkəməsinin yaranması	33
§ 2. Mülki prosesin IUS və IUDICIUM-a bölünməsi	34
§ 3. Leqisaksion, formulyar və ekstraordinar proseslər haqqında ümumi anlayış	35
§ 4. İddiaların anlayışı və növləri	43
§ 5. Pretor müdafiəsinin xüsusi vasitələri	46
§ 6. İddia müddəti	47

III Bölmə. Şəxslər

§ 1. "Şəxslər" anlayışı və hüquq qabiliyyəti	49
§ 2. Roma vətəndaşlarının hüquqi vəziyyəti	51
§ 3. Latinlərin və pəreqinlərin hüquqi vəziyyəti	55
§ 4. Qulların hüquqi vəziyyəti	56
§ 5. Azadlığa buraxılmışların hüquqi vəziyyəti	59
§ 6. Kolonların hüquqi vəziyyəti	60
§ 7. Hüquqi şəxslər	62

IV Bölmə. Ailə-hüquq münasibətləri

§ 1. Roma ailəsi. Aqnat və koqnat qohumluğu	66
§ 2. Nikah	67
§ 3. Ər-arvad arasında şəxsi və əmlak münasibətləri	71
§ 4. Ata hakimiyyəti	74

V Bölmə. Əşya hüquqları

I Fəsil. Əşya və öhdəlik hüquqları	80
---	-----------

II Fəsil. Sahiblik

§ 1. Sahibliyin anlayışı və növləri	82
§ 2. Sahibliyin yaranması və xitamı	87
§ 3. Sahibliyin müdafiəsi	90

III Fəsil. Mülkiyyət hüquq

§ 1. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və Romada bu institutun inkişafı	96
§ 2. Xüsusi mülkiyyət hüququnun məzmunu	102
§ 3. Xüsusi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi	103
§ 4. Ümumi mülkiyyət hüququ (birgə mülkiyyət)	110
§ 5. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi	112

IV Fəsil. Özgə əşyalarına hüquq

§ 1. Özgə əşyalarına hüququn anlayışı və növləri	114
§ 2. Servitutlar. Anlayışı və növləri	115
§ 3. Predial servitutlar	118
§ 4. Şəxsi servitutlar	119
§ 5. Servitutların əldə edilməsi, itirilməsi, müdafiəsi	121
§ 6. Emfitevzis və superfitsi	122
§ 7. Girov hüququ	124

VI Bölmə. Öhdəlik hüququ (Ümumi hissə)

I Fəsil. Öhdəliyin anlayışı və növləri

§ 1. Öhdəliyin tərifi	129
§ 2. Natural öhdəliklər	131
§ 3. Öhdəliyin əmələgəlmə əsasları	132

II Fəsil. Müqavilələrin növləri

§ 1. Kontraktlar və paktlar	134
§ 2. Roma müqavilə hüququnun inkişafı və onun xidməti rolu	135
§ 3. Ciddi hüquq müqavilələri (stricti iuris) və təmiz vicdana əsaslanan müqavilələr (bonae fidei)	141
§ 4. Birtərəfli və ikitərəfli (sinallaqmatik) müqavilələr	142

III Fəsil. Müqavilələrin etibarlılığı şərtləri. Onun məzmunu.

Müqavilənin bağlanması

§1. Müqavilənin etibarlılığı şərtləri	144
§2. İradə və iradənin ifadəsi	147
§3. Müqavilənin məzmunu	152
§4. Müqavilənin məqsədi (causa)	155
§5. Müqavilənin bağlanması. Nümayəndəlik	156

IV Fəsil. Öhdəlikdə tərəflər

§ 1. Öhdəliklərin şəxsi xarakteri	158
§ 2. Öhdəlikdə şəxslərin əvəz edilməsi	159
§3. Bir neçə kreditörü və ya borclusu olan öhdəliklər	164

V Fəsil. Öhdəliyin icrası və icra etməməyə görə məsuliyyət

§ 1. Öhdəliyin icrası.....	166
§ 2. İcranın gecikdirilməsi	168
§ 3. Öhdəliyin icra edilməməsinə görə borclunun məsuliyyəti	170
§ 4. Zərərin ödənilməsi	173
§ 5. İcradan asılı olmayaraq öhdəliyin xitam edilməsi	174

VII Bölmə. Öhdəliyin ayrı-ayrı növləri

I Fəsil. Verbal (şifahi) kontraktlar

§ 1. Stipulyasiya	177
§ 2. Tapşırıq münasibətlərinin stipulyasiya formasında inkişafı	180

II Fəsil. Litteral (yazılı) kontraktlar

182

III Fəsil. Real kontraktlar

§ 1. Borc müqaviləsi	184
§ 2. Ssuda müqaviləsi	189
§ 3. Saxlanc, yaxud yük müqaviləsi	194
§ 4. Girov müqaviləsi	199

IV Fəsil. Konsensual kontraktlar

§ 1. Alqı-satqı müqaviləsi (emptio - venditio)	200
§ 2. Kirayə müqaviləsi (locatio - conductio). Ümumi müddəalar	209
§ 3. Əşya kirayə müqaviləsi (locatio - conductio rerum)	210
§ 4. Xidmət kirayə müqaviləsi (locatio - conductio operarum)	215
§ 5. Podrat müqaviləsi (locatio - conductio operis)	216
§ 6. Tapşırıq müqaviləsi (mandatum)	217
§ 7. Ortaqlıq müqaviləsi (societas)	222

V Fəsil. Adsız kontraktlar

(Contractus innominati)

§ 1. Ümumi qeydlər	228
§ 2. Dəyişmə müqaviləsi (permutatio)	230
§ 3. Qiymət müqaviləsi (contractus aestimatorius)	230

VI Fəsil. Paktlar (Pacta)

§ 1. Paktların anlayışı və onların növləri	232
§ 2. Birləşdirilmiş kontraktlar (pacta adiecta)	233

§ 3. Pretor paktları	234
§ 4. İmperator qanunvericiliyində iddia müdafiəsi almış paktlar (pacta legitima)	236

VII Fəsil. Sanki müqavilədən əmələ

gələn öhdəliklər (гyacy ex ьонтpаbты)

§ 1. Sanki müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı və onların növləri	239
§ 2. Başqasının işini tapşırıqsız aparma (negotiorum gestio)	240
§ 3. Əsassız varlanmadan yaranan öhdəliklər	243

VIII Fəsil. Deliktlərdən və

sanki deliktlərdən yaranan öhdəliklər

§ 1. Xüsusi hüquq pozuntusunun anlayışı	249
§ 2. Xüsusi deliktlərin mühüm növləri	251
§ 3. Sanki deliktdən yaranan öhdəliklər (guasi ex delicto)	255

VIII Bölmə. Vərəsəlik hüququ

I Fəsil. Vərəsəlik hüququnun anlayışı və onun tarixi

§ 1. Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları	257
§ 2. Roma vərəsəlik hüququnun inkişafının tarixi mərhələləri	258

II Fəsil. Vəsiyyətnamə üzrə vərəsəlik

§ 1. Vəsiyyətnamənin anlayışı	261
§ 2. Vəsiyyətnamənin etibarlı olma şərtləri	262
§ 3. Yaxın qohumların məcburi payı	263

III Fəsil. Qanun üzrə vərəsəlik

§ 1. Qanun üzrə vərəsəlik institutunun inkişafı	267
§ 2. Yustinian hüququnda qanun üzrə vərəsəlik	269
§ 3. Vərəsəsiz miras	272

IV Fəsil. Mirasın qəbul edilməsi və onun nəticələri

§ 1. "Hərəkətsiz" miras	273
§ 2. Mirasın əldə edilməsi və onun nəticələri	274
§ 3. Miras haqqında iddialar	275

V Fəsil. Leqatlar və fideikomislər

§ 1. Leqatların anlayışı və növləri	277
§ 2. Fideikomislər	278
§ 3. Leqatların əldə edilməsi qaydası	278
§ 4. Leqatların məhdudiyyətləri	279

Əlavələr	280
-----------------------	-----

Təvsiyə olunan ədəbiyyat	281
---------------------------------------	-----

İ.B.Novitski
ROMA HÜQUQU
(Azərbaycan dilində)

NAŞİR:
Şahbaz XUDUOĞLU

KOMPÜTER TƏRTİBATI:
Aygün HÜSEYNOVA

YİĞİCİ:
Gülüstən ATAKİŞİYEVA

KORREKTOR:
Mehpara ƏSƏDOVA

Cəpə hazırlanmışdır: 28.10.2005
Formatı: 60x84 1/16.
Fiziki c/v 18,0; s c/v 16,74.
Tirajı: 500, Sifarişi 151.
Qiyməti müqavilə ilə.

QANUN NƏŞRİYYATI

*Bakı, Azərbaycan, 370033,
Ağa Nemətulla küçəsi 44.
Tel: 467-79-56; Faks: 467-88-87
E-mail: ms@azdata.net
Web: qanun-az.com*
